

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
ARAP DİLİ VE BELÂĞATI

ARAP DİLİNDE KLASİK LEHÇELER VE KUREYŞ LEHÇESİ

Nuri ÇORAKCI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. İbrahim SARMİŞ

KONYA-2015

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	NURİ ÇORAKCI
	Numarası	128106011009
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/ ARAP DİLİ VE BELAĞATI
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	PROF. DR. İBRAHİM SARMIŞ
	Tezin Adı	ARAP DİLİNDE KLASİK LEHÇELER VE KUREYŞ LEHÇESİ

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan *Arap Dilinde Klasik Lehçeler ve Kureyş Lehçesi* başlıklı bu çalışma *2011/2015* tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	PROF.DR.	İBRAHİM SARMIŞ	
2	PROF.DR.	TACETTİN UZUN	
3	PROF.DR.	A. KAZIM ÜRÜN	

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Nuri Çorakcı		
	Numarası	128106011009		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Arap Dili ve Belagati		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
Tezin Adı	Arap Dilinde Klasik Lehçeler ve Kureys Lehçesi			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı

İmzası

Nuri Çorakcı

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	NURİ ÇORAKCI		
	Numarası	128106011009		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/ ARAP DİLİ VE BELAĞATI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	PROF. DR. İBRAHİM SARMİŞ		
Tezin Adı	ARAP DİLİNDE KLASİK LEHÇELER VE KUREYŞ LEHÇESİ			

Arap coğrafyasının geniş çöllere ve yüksek dağlara sahip olması, bu bölgede yaşayan kabilelerin birbiriyle olan bağımlı kısıtlamış, ticari ve kültürel etkileşimini engellemiştir. İletişimin az olması dil alanına yansımış böylelikle her bir kabile özgün bir lehçe haline dönüşebilmiştir. İslam'ın gelmesiyle Arap Yarımadasında bir devlet teşekkülü oluşmaya başlamış bunun neticesinde ise fetihler gerçekleşmiştir. Arapça yeni yaşam alanları ve farklı dillerle karşılaşmış böylelikle Arapça saflığını ve orjinallliğini yitirmeğe başlamıştır. Bu sebeple Arapçadaki Klasik lehçeleri cahiliye dönemi ve İslam'ın ilk devrelerini içine alan dönemine damga vurmuş, güçlü, saygın lehçeler olarak değerlendirilebilir.

Hayat şartları lehçeler arasındaki farklılıkları da beraberinde getirmiştir. Zor ve çetin arazi şartları içinde gelişen lehçeler telaffuzu kolay, basit kullanımları bünyesinde barındırırken şehir hayatında gelişen lehçeler telaffuza oldukça önem vermekle beraber kulağa hoş gelen fonetik yapı gibi kullanımları da ihmal etmemişlerdir. Bazen bir harfin düşmesi, harflerin yerlerinin değişmesi, bazen de ses yapısının değişmesi gibi faktörler nedeniyle lehçeler arasındaki farklılık artmış ve lehçelerin kendine has bir üslup benimsemesine yol açmıştır.

Klasik lehçeler arasında farklı unsurların katkılarıyla önemli bir konuma sahip olan Kureyş lehçesi ise zaman içerisinde diğer lehçelerle mücadele içerisinde girmiş ve bu mücadele sonucunda daha da güçlenerek yoluna devam edebilmiştir. Bu mücadeleler sonucunda kendinde olmayan bazı kullanımları da bünyesine katmış, zor ve fasihliğe aykırı kullanımlardan kurtulmuştur. Böylelikle zaman içerisinde yalın ve kolay bir dil haline gelmiştir. Araplar arasında ortak lehçe, Fasih Arapça ve yedi harf meselesi gibi konular da Kureyş lehçesinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	NURİ ÇORAKCI		
	Student Number	128106011009		
	Department	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/ ARAP DİLİ VE BELAĞATI		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	PROF. DR. İBRAHİM SARMIŞ		
Title of the Thesis/Dissertation	THE CLASSİCAL DİALECTS İN THE ARABİC LANGUAGE AND DİALECT OF THE QURAYSH			

The fact that Arabian geography has broad deserts and high mountains limited the connection between tribes that lived in the region and prevented trade and cultural interactions. With the arrival of Islam a state began to establish in the Arabian Peninsula and as a result later came the several conquests. Arabic came into touch with new living spaces and different languages and thus began to lose its purity and originality. For this reason Classic Arabic dialects can be considered as powerful and prestigious that dominated the pre-Islamic Age of Ignorance and the early stages of Islam.

Life conditions brought with themselves the differences between the dialects. While the dialects developed in difficult terrain conditions contained easy to pronounce and simple usages, the dialects developed in city life, while putting an emphasis on pronunciation, didn't ignore phonetic structures. Sometimes because of the factors like elision or phonetic change the diversity among the dialects increased and caused the dialects to have a unique style.

Quraysh dialect which had an important position among the classic dialects, with the help of different factors, started to content with other dialects and as a result continued as stronger than before. After all the contentions it integrated some of the usages that it did not have before and got rid of the difficult and non-fluent usages and in time became a simple and easy language. Topics like the common dialect among Arabian people, Fluent Arabic and Seven Letters problem contributed towards the better understanding of Quraysh dialect.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR	V

GİRİŞ

ARAP DİLİ TARİHİNE GENEL BAKIŞ

1. Arap Yarımadasının Kısa Tanıtımı	1
1.1. Coğrafya ve Kültürel Bölgeler Olarak	2
1.2. Halklar Olarak	6
1.2.1. Arab-ı Baide	6
1.2.2. Arab-ı Bakiye	7
1.2.2.1. Kahtaniler	7
1.2.2.2. Adnaniler	7
1.3. Kullanılan Diller Olarak	8
1.3.1. Güney Arapçası	8
1.3.2. Kuzey Arapçası	9
1.4. Dilin Tanımı ve Önemi	10
1.4.1. Dil	10
1.4.2. Lehçe	13
1.4.3. Luga	14
1.4.4. Ağız	14
1.4.5. Şive	15
1.5. Sami Dilleri ve Arap Dili	15
1.6. Araplara Ait Kitabeler (Yazıtlar) ve Bu Kitabelerin Lehçelere Etkisi	18
1.7. İslam Gelmeden Önce Arap Dili ve Lehçeleri	22
1.8. İslam'ın Arap Diline Etkisi ve Katkıları	26

1. BÖLÜM

ARAP DİLİNDE KLASİK LEHÇELER

1. Klasik Lehçeler	28
1.1. Klasik Lehçelerin Mahiyeti ve Örnek Kullanımlar	32
2. Arap Dilinin Diğer Dillerle Mücadelesi ve Bunun Arap Lehçelerine Olan Etkisi	45
3. Lehçelerin Fonksiyonları:	49
3.1. Telaffuzu Kolaylaştırmak	49
3.2. Konuşmayı Kısa Tutmak	50
4. Lehçeler Arası Farklılıklar ve Bu Farklılıkların Sebepleri	50
4.1. Hareke Değişimi	54
4.2. Harf Değişimi ve Harf Düşmesi	56
4.3. Kelime Değişikliği	57
4.4. Edat Farklılığı	60
4.5. Kelimenin Müzekker - Müennes Olarak Kullanılması	60
4.6. Takdim - Tehir	60
4.7. Mecazi Anlam	61
4.8. Tedvin	61
4.9. İzhar - İdğam	62
4.10. Fonetik Yapı	62
4.11. Nahiv Kaidelerindeki Farklılıklar	63
5. Arap Lehçelerinin Hususiyeti	64
5.1. Makbul Lehçe Meselesi	66
5.1.1. Dilcilerin Kaynak Kabul Ettiği Lehçeler	67
5.1.2. Dilcilerin Kaynak Kabul Etmediği Lehçeler	69

6. İslamiyetin Lehçeler Karşısında Tutumu ve Etkisi	70
7. Lehçeleri Yakınlaşmaya İten Amiller	73
7.1. Nahiv Ekollerinin Arap Lehçelerine Olan Etkisi	73
7.2. Sözlüklerin Arap Lehçelerine Olan Katkıları.....	75
7.3. Modern Arapça ve Lehçelere Nüfuzu	76
7.4. Kitle İletişim Araçlarının Arap Lehçelerine Etkisi	78
2. BÖLÜM	
KUREYŞ LEHÇESİ	
1. Kureyş Lehçesinin Coğrafi ve Kültürel Durumu	80
2. Kureyş Lehçesi ve Bu Lehçeye Ait Kullanımlar	82
3. Kureyş Lehçesinin Diğer Lehçeler Arasındaki Konumu	95
3.1. Kureyş Lehçesinin Üstünlüğü Meselesi	97
3.2. Ortak Lehçe Problemi ve Kureyş Lehçesi.....	102
3.3. Fasih Arapça ve Avamca Meselesi	106
3.4. Kureyş'in Fusha Olmadığına Dair Deliller ve Bunların Yorumu	108
4. Kureyş Lehçesi ve Yedi Harf Meselesi	110
SONUÇ	116
BİBLİYOGRAFYA	120

ÖNSÖZ

Dillerin doğmasında en büyük sebep iletişim kurma ihtiyacıdır. Toplum hayatını yaşamak mecburiyetinde olan insanlar doğaldır ki başkalarıyla anlaşmak zorundadır. İşte bu mecburiyet, dillerin gelişip genişlemesinde büyük bir rol oynamıştır. Diller arasında Arapçanın önemli bir yeri vardır. Bu bağlamda Arap dili dünyadaki en köklü diller arasında yer alır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in Arapça olması da ona büyük önem kazandırmıştır. Arap yazısının da kendine mahsus özellikleri bulunmaktadır. Mesela Arap hattı diğer yazılardan daha hızlı yazılır ve daha az yer kaplar. İşte bu gibi özellikler Arapçayı diğer dillerden ayırmaktadır.

Arap Yarımadası'nın çok geniş olması kabilelerin ve aşiretlerin birbirleriyle iletişimini zorlaştırmış, bu da her bölgenin kendine özgü lehçelerle konuşmasına yol açmıştır. Bu sebeple lehçeler arasında ciddi farklılıklar ortaya çıkmıştır. Hal böyle olunca Arap dilinde lehçeler bölgelere göre oluşmuş ve lehçeler arasında farklar meydana gelmiştir. Bu da konuyu daha önemli kılmıştır. Arap lehçeleri ve bu lehçelerin ortak ve farklı yönlerinin tespiti, Kureyş lehçesinin ehemmiyeti ayrıca Kur'an-ı Kerim ile de oldukça yakından alakalı olması gibi yönleri sebebiyle büyük öneme sahip bu konu Arap diline katkı sağlayacağı düşünülerek çalışma konusu olarak belirlenmiştir.

Bu çalışmada Arap lehçelerinin birbirleriyle olan ilişkisi, ortak ve farklı yönleri irdelenip ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Lehçeler arasında ehemmiyeti haiz olan Kureyş lehçesi irdelenecek ayrıca lehçeler arasındaki bu farklı kullanımların Arapçaya ne gibi bir katkısının olduğu ifade edilecektir. Lehçeler arasında sivrilen Kureyş lehçesinin ne gibi sebeplerden ötürü önem arz ettiği belirtilerek diğer lehçelerle mukayese edilmesi hem Arap edebiyatı açısından hem de sosyolojik açıdan önemli verilerin ortaya çıkmasını sağlayacaktır. İşte bu araştırma sayesinde lehçeler arasındaki farklara, bu farkların nedenlerine ve de oluşan bu farkların Arap diline olumlu ve olumsuz etkilerine ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Araştırmanın ağırlık noktasını, Arap lehçeleri ve Mekke gibi kutsal ve ticaretin yoğun olarak yapıldığı bir bölgedeki en güçlü kabilenin ismini alan Kureyş lehçesinin incelenmesi oluşturmaktadır.

Çalışmamız giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Girişte Arap dili tarihi, geçirdiği aşamalar ve bu aşamaların lehçelere tezahürü ortaya koyulacaktır. Birinci bölümde Arap tarihi seyri açısından önemli olan klasik lehçeler incelenip Arap diline ne gibi katkılarının olduğu

ifade edilecek, lehçeler birbirleriyle kıyas edilerek lehçelerin fonksiyonları ve farklı özellikleri belirtilecektir. İkinci bölümde ise Kureyş lehçesinin ortaya çıkışı, gelişimi ve günümüze kadar olan tarihi seyri, Arap dilindeki yeri üzerinde durulacaktır. Tezimi hazırlamamda yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. İbrahim SARMIŞ, Prof. Dr. Tacettin UZUN ve Yrd. Doç. Dr. Mücahit KÜÇÜKSARI hocalarıma teşekkürlerimi sunarım.

NURİ ÇORAKCI
KONYA/2015

KISALTMALAR

a.e.	aynı eser
a.g.e.	adı geçen eser
b.	bin
Bil.	Bilimler
BGST	Boğaziçi Gösteri Sanatları Topluluğu Yayınları
C.	Cilt
DİA.	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ens.	Enstitüsü
md.	madde
s.	Sayfa
Sos.	Sosyal
TDKY	Türk Dil Kurumu Yayınları
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	Tahkik
Ü.	Üniversite
v.	Vefat
yay.	Yayınevi

GİRİŞ

ARAP DİLİ TARİHİNE GENEL BAKIŞ

Dillerin tarihi, insanların tarihi kadar eskidir. İlk insanın kim olduğu sorusu zihinleri nasıl meşgul ediyorsa, konuşulan ilk dilin hangisi olduğu, ilk insanın konuşmaya nasıl başladığı, dünyada en eski dilin hangisi olduğu konusu da daima merak konusu olmuştur. Buna benzer merak ve sorular sonucunda dillerin ortaya çıkış şekli konusunda dil bilimciler tarafından birtakım teoriler ortaya atılmıştır.¹ Fakat dil araştırmaları için gerekli olan metinlerden en eskisi Sümerce'nin yazılı metinleri olup günümüzden ancak 5500 yıl kadar öncesine ait olması², ilk insanların ise çok önceki dönemlerde yaşamış olmaları, dillerin doğuşu hakkında kesin bir yargıya varmayı mümkün kılmamaktadır.

Kelimeler de insanlar gibidir. Bazıları uzun ömürlüdür, çok yaşar. Bazıları da kısa ömürlü olup az yaşar ve ölürler. İnsanların ölümü nasıl bir sebebe bağlanıyorsa, kelimeler de çeşitli amillerin tesirleri karşısında zayıf düşer ve ölürler. Pek çok yıpratıcı hadiseler karşısında metanet ve benliklerini uzun müddet muhafaza edebilen kelimelerin mutlaka destek görmüş olmaları gerekir.

1.Arap Yarımadasının Kısa Tanıtımı

“Arap” kelimesinin kaynağı hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bazı âlimler Arap kelimesini ilk olarak Mezopotamyalıların kullanmış olduklarını, bunların da Fırat'ın batısında oturanlar için “Batı” anlamına gelen bir Sami köke dayandıklarını ifade eder. Ayrıca Arap kelimesini “Kara ülkesi” veya “Step” anlamındaki İbranîce bir kelime olan “Arabh” ve “Göçebe hayatı” anlamına gelen “Erebh” kelimesine dayandıranlar da olmuştur. “Çöl” ve “Çölde yaşayan” manasına geldiğini ifade edenler de olmuştur.³

Yâkût el-Hamavi, Mu‘cemu'l-Buldân adlı eserinin عَرَب maddesinde, Arapça'nın etimolojisini açıklar ve daha sonra şu rivâyeti nakleder :

---

¹ Bakınız, Ramazan Demir, “*Arap Dil bilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*”, (Basılmamış Doktora Tezi), MÜ SBE Arap Dili ve Belâgatı Bilim Dalı, İstanbul, 2008, s.29-53.

² Jean Perrot, *Dil Bilim*, Çev. Işık Ergüden, Dost Kitabevi Yay., Ankara, 2006, s.31.

³ Nihat Çetin, “*Arap- Dil*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yay., İstanbul, 1991, 3/ 272.

Hız. İsmâil'in, Tihame bölgesinden olan 'Arabe'de doğup büyüdüğünü, dolayısıyla soyunun, Hintli ya da İranlılar'ın isimlerinde olduğu gibi, yerleştikleri bölgeden dolayı "Arap" ismini aldıklarını belirtmektedir.⁴

Bu nakillerden, "Arap" ismi ve Araplar'ın aslı konusunda şu iki ihtimali öğreniyoruz :

1. "Arap" ismi, Araplar'ın babası olan Ya'rubu'dan bozularak ortaya çıkmıştır.

2. Araplar bu ismi Arabe'de oturdukları yani o bölgeye mensup oldukları için almışlardır.⁵

Peki "Arabe" adı nereden geliyor? Kaynaklarda bu ismin tarihçesi açıklanmıyor. Ancak Arapça'yı ilk konuşan kişinin Ya'rub'un babası Yaktân b.Âmir olduğu, "Yaktân" isminin Arapçalaşarak "قحطان" olduğu ve oğlunun da, Arapça'yı ilk defa konuştuğu için "يَعْرُبُ" adını aldığı ifade edilir. Kelime olarak العَرَبُ ve العَرَبُ mana bakımından aynıdır. Ve her iki kelime de طائفة anlamında olduğundan veya o şekilde te'vil edildiğinden, müennestirler. Bu sebeple vasıflarında müennes sıfatlar kullanılarak العَرَبُ العَرَبِيَّة ve العَرَبُ العَرَبِيَّة denilir. Aynı zamanda العَرَبُ şehir halkına verilen bir isimdir. Bu hususta lügat kitapları bu kelimeyi Mısır halkı olarak ifade eder.⁶ الأعراب ise bedevi Araplar'a denilir ki bunlar göçebe hayatı yaşayan kimselerdir. العَرَبُ العَرَبِيَّة ise hakiki, saf olan Araplar'a denilir.⁷

Arap dilinde kelime türetme, şartlar ve ihtiyaçlar doğrultusunda zaman içerisinde oluşmuş ve devam etmiştir. Arap dili, çekimli dil gurubundan olduğu için kelime ve terim türetimine çok elverişli bir dildir. Yani üçlü ya da dördü harflerin oluşturduğu köke yeni harfler eklemek ya da çıkarmak suretiyle yeni anlamların elde edildiği bir dildir. Arap dilinde "İlmu'l-İştikâk" olarak adlandırılan bu bilimde, bir sözcükten başka bir sözcük türetilmesi belirli kurallar içinde olmaktadır.⁸

1.1. Coğrafya ve Kültürel Bölgeler Olarak

Arap Yarımadası Asya Kıtasının güneybatı kısmında yer alan bir kara parçasıdır. Batısında Kızıldeniz güneyinde Hint Okyanusu, doğusunda Umman ve Basra Körfezleri olmak

⁴ Yâkûtu'l-Hamavi, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1993, 4/95,96.

⁵ Muharrem Çelebi, "Arapça'da Ezdâd Meselesi", D.E.Ü İlahiyât Fak. Dergisi, İzmir 1996, sayı IV, s. 35.

⁶ İsmail b. Hammad el-Cevheri, *es-Sihah*, Thk. Ahmed Abulgafûr Attâr, Dâru'l-İlm lil Melâyîn, Mısır, 1990, 5/564 "ع ر ب" maddesi

⁷ el-Cevheri, *a.e.*, 5/565 "ع ر ب" maddesi.

⁸ İnci Koçak, *Arapça'nın Gelişme Yolları*, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yay., Ankara, 1984, s. 2.

üzere üç yönden denizlerle çevrilidir. Kuzeyinde ise verimli Hilal adı verilen Mezopotamya, Suriye ve Filistin yer alır. Yarımada'nın kuzey sınırları konusunda görüş birliği yoktur. Eski Arap coğrafyacılarına göre öteden beri Arap kabileler meskûn olmasına rağmen, Arap Irak'ı denilen bölge ile⁹ Mezopotamya Arap Yarımadasından sayılmaz. Keza onlara göre Şam Çölü ile Sina yarımadası da Suriye'ye dâhildir.¹⁰ Ancak jeoloji bakımından gerek Suriye, Mezopotamya Çölü¹¹ gerekse Sina Yarımadası Arap Yarımadasına bağlıdır. Tamamı düzensiz bir dikdörtgen şeklinde olan Arap Yarımadası, yaklaşık olarak Anadolu'nun dört katı büyüklüğündedir.

Arap Yarımadası bütünüyle çöl sayılır. Ama ziraate elverişsiz susuz çöller gibi değildir. Sahiller genel olarak verimlidir. Güneybatıda bulunan Yemen bölgesi bereketli ve verimli topraklara sahiptir. Güneyde ise Buhur'un vatanı Hadramevt bulunur. Doğuda Basra Körfezi kıyılarında bulunan ve Ahşa adı verilen bölge çoğunlukla ziraate elverişli bir bölgedir. Batı sahilleri sert arazi parçalarıyla kaplı olup yer yer çeşitli tepeler ve kum yığınları tarafından kesilmiştir. Bu kesimde bol miktarda vadi ve mera vardır. Yarımada'nın orta kısmı ise yüksek dağlar, uzun vadiler ve geniş düzlüklere sahiptir. Bu kısım güneyde kurak ve kumsal ovalardan, kuzeyde taşlık arazilerden meydana gelmektedir. Kurak bölgelerin dağlık kesimlerinde ziraate elverişli yerler de vardır.¹²

Arap Yarımadasındaki coğrafi şekillerin bu denli çetin ve sert olması Arap'ın mizacına yansıdığı gibi, Arap diline bilhassa Arap lehçelerine de yansımış, belki olumsuz gibi görülen bu durum aslında Arap dilinin sade ve orijinal kalabilmesine, lehçeler arasında büyük farkların oluşmasına imkân sağlamıştır.

Badiye denilen çöl hayatı genellikle içe dönük ilişki düzenini beraberinde getirmiştir. Bununla beraber bedevilerin yani badiyede yaşayan Arapların dışı tamamen kapalı bir hayat

---

⁹ Arap Irak'ı: Hire krallığının kurulmuş olduğu bölgedir. Günümüzde bu bölgede Bağdat ve Basra şehirleri vardır. Bu bölge aslında Keldanilerin vatanıdır. Bakınız, Mahmut Esad, *İslam Tarihi*, Marifet Yay., İstanbul, 1983, s. 37.

¹⁰ Mahmut Esad, *a.e.*, s. 30, 56.

¹¹ Philip Khuri Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, M.Ü. İlahiyat Vakfı Yay., İstanbul, 1995, s. 32.

¹² Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslâm*, Çev. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş, Kayıhan Yay., İstanbul, 1987, I/20, 22, 23.

yaşadıkları söylenemez. Çünkü bir nevi göçebe hayatı yaşayan bu insanlar birbiriyle muhtelif ilişkiler içerisine girdikleri gibi, özellikle yarımadanın sınırlarına yakın bölgelerde yaşayan Araplar, Arap olmayanlarla da ilişki kurmuşlardır.

Yarımadanın kuzeyinde yer alan Şam Bölgesi geniş ovalardan meydana gelmiştir. Bu ovalar bedevilerin vazgeçilmez otlaklarıdır. Bu çölün bir kısmı da lav, taş ve çakıllarla kaplıdır. Bazı yerleri de kum deryasından ibarettir.¹³

Eski Arap coğrafyacıları Arap Yarımadasını tabii yapısına göre Hicaz, Necid, Arud, Tihame ve Yemen olmak üzere beş bölgeye ayırmışlardır.¹⁴

Hicaz Bölgesi Arap Yarımadasının kuzeybatı kısmında yer alan bölgedir. Kuzeyinde Filistin, doğusunda Nufud Çölü ve Necid, batısında Kızıldeniz ve kısmen Tihame Bölgesi yer alır. Güneyde ise Hicaz bölgesi Yemende bulunan Asir'e kadar uzanır.¹⁵ Bu bölge Serad sıradağlarını Kuzeyde yer yer kesen vadilerden oluşur.¹⁶ Tihame'nin Hicaz Bölgesine isabet eden kısmına Hicaz Tihamesi denir.¹⁷

Hicaz Bölgesinin merkezi Mekke'dir. Kuruluşu ve gelişmesi dini münasebetlere dayanan Mekke, bütün Arap Yarımadasının merkezidir. Mekke, Kızıldeniz sahilinden 80 km kadar içerdedir. Batı tarafından dağlarla çevrilidir. Doğusunda da Ebu Kıbeys Dağı yer alır.¹⁸ Çorak bir vadiye kurulmuş olan Mekke kuzey-güney ticaret yolunun üzerinde bulunur.¹⁹

Necid Bölgesi ise Hicaz'ın doğu tarafında yer alan bölgedir. Kuzeyinde Nufud Çölü, güneyinde de Rub'u'l-Hali yer alır. Necid'in sınırları kuzeydoğuda Irak, güneybatıda da Yemen'e kadar uzanır.

Arud Bölgesi ise Yemame-i Umman ve Ahsa(Bahreyn)'yı kapsayan bölgedir. Bu bölge, Rub'u'l-Hali'nin doğusundadır.²⁰

---

¹³ Mahmut Esad, *a.g.e.*, s. 48-49.

¹⁴ Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, I/20.

¹⁵ Mahmut Esad, *a.g.e.*, s. 56.

¹⁶ Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, I/21.

¹⁷ Mahmut Esad, *a.g.e.*, s. 56.

¹⁸ *A.e.*, s. 57.

¹⁹ Philip Khuri Hitti, *a.g.e.*, s. 155.

²⁰ Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, I/21.

Tihame Bölgesi ise Hicaz'ın batısında; Kızıldeniz'e paralel uzanan bölgedir. Yenbu'da başlar, Yemen'de Necran'a kadar uzanır.

Yemen Bölgesi ise Arap Yarımadasının güneybatısıdır. Kuzeyinde Hicaz Bölgesi, doğusunda Rub'u'l-Hali ve Hadramevt yer alır. Batısında da Kızıldeniz vardır.²¹ Yemen coğrafi yapısı itibariyle iki kısma ayrılır. Birincisi sahil boyunca uzanan düz arazidir. Bu arazi Tihame'nin Yemen'e uzanan kısmını teşkil eder. İkincisi ise Taif'ten güneye doğru uzanan Serad sıra dağlarının üzerinde yer alır. Asıl Yemen burasıdır.

Yarımadanın kendi içinde ve dışarıyla bağlantısını sağlayan yollara gelince: bunlar yarımadanın coğrafi yapısına göre şekillendirilmiştir. Bunlardan biri: Filistin, bugünkü Ürdün ve Kızıldeniz limanlarından başlar, kıyı boyu dağların iç yamaçlarından Yemen'e uzanır. Bu Hicaz yoludur. Hicaz demir yolunun güzergâhı da budur. Diğer bir yol ise Yemen'in kuzeydoğu ucundan başlar. Vadi'd-Devasir üzerinden orta kesime uzanır. Başka bir yol ile Vadi'r-Rumme ile birleşerek Kuzey Mezopotamya'ya uzanır. Diğer taraftan Vadi's-Sirhan yarımadanın orta kesimini, yani Necid'i Cevf vahaları üzerinden Güneydoğu Suriye'ye bağlar.²²

Arap Yarımadasındaki bu bilgiler ışığında lehçeleri inceleyecek olursak bazı lehçeler buldukları konum itibariyle diğer dillere komşu olmuşlar ve onlardan doğal olarak etkilenmişlerdir. Bu durum da sınır bölgelerdeki lehçelerin saflığını yitirmiş bir lehçe haline gelmesine neden olmuştur. Bu bakımdan sınıra yakın bölgelerde olmayan ayrıca iletişimin zor olduğu iç bölgelerdeki lehçeler dilin orijinalliği açısından daha makbul görülmektedir.

Kabileler arasında uzaklık arttıkça lehçeler arası farklılıklar da artar. Meselâ Adnanîler, kendilerine uzak olan Kahtânîlerin lügatini ayrı bir dil sayıyorlardı. VI. milâdî asırda Himyeriler, Habeşlilerin ve İranlıların iki yandan hücumlarıyla zayıfladılar. Adnanîler ise bunun tam aksine pazarlar, hac işleri, İranlılar ile rekabet, Habeşlilerle ticaret ve savaş temasları neticesinde kuvvetlendiler; lügatleri de gelişti. Nihayet İslâmiyet'in de Kureyş lehçesini desteklemesiyle Himyerî lehçesi kayboldu.²³

---

²¹ Mahmut Esad, *a.g.e.*, s. 62.

²² Philip Khuri Hitti, *a.g.e.*, s. 26,27,37.

²³ Bilâl Temiz, “İlk Filoloji Hareketleri Döneminde Kur'an-ı Kerim'in Arapçaya Kazandırdıkları”, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi, Adana, Temmuz-Aralık 2003, c. III, sayı 2, s. 311.

Kabileler arası ittifaklar, antlaşmalar ve savaşların yanı sıra hac mevsimi ve düzenli olarak tertip edilen Ukaz, Zü'l-Mecaz, Micenne, Devmetü'l-Cendel, Suhar gibi panayırlar bütün Arapların bir araya geldikleri, birbirleriyle ilişki kurdukları umumi toplantı vasıtalarıdır. Doğal olarak bu gibi bir araya gelinen toplantıların da dilde büyük ölçüde tesir icra edeceği açıktır.

1.2. Halklar Olarak

Arap kabilelerinin birbirinden tamamen bağımsız ve dışa kapalı bir hayat yaşamadıkları malumdur. Her ne kadar ayrı kabileler de olsalar bunların arasında asabiyet ve sıhriyet akrabalıkları mevcuttu. Göçebe şeklinde yaşayan bedeviler otlak aramak amacıyla sürekli yer değiştirmekte, yeni komşuluklar tesis etmekteydiler.

1.2.1. Arab-ı Baide

Önceleri yaşayıp helak olmuş, nesilleri tükenmiş ve yok olmuş kavimlerdir. Bunlarla ilgili bilgilerin büyük bir bölümü İsrailiyat türü kaynaklardan alınmadır. Cahiliye dönemi şii- rinde de bu kavimlerin zikri geçmiştir. Ancak bu bilgilere büyük ölçüde ilaveler yapılmış, hurafeler ve aslı olmayan bilgiler karışmıştır. Bunun yanı sıra bunların bir kısmı hakkında Kur'an-ı Kerim'de de bazı bilgiler verilmiştir. Eski Arap tarihçilere göre Arab-ı Baide en eski Arap topluluklarıdır. Bunlar Ad, Semud, Tasmi Cedis, Ümeym, Casim, Casir, Abil, Abdudahm, Birinci Cürhüm, Amâlika, Hadura gibi kabilelerdir.²⁴

Lehçeleri, Kuzey Hicaz, Teyma vahaları Medain-i Salih(Hicr) ve el-Ula bölgeleri gibi Aramilere mücavir hudut bölgelerinde yaşamış bazı Arap kabilelerinin kullandığı lehçelerden ibarettir. Bunlar, Lihyan, Semud ve Safa lehçeleridir. Bu lehçeler muhtemelen mensuplarının zayıflaması ya da etkinliklerinin kaybolması ile varlığını sürdürememiş İslam'dan önce yok olmuştur. Bu anlamda bu lehçelere Arabiye-i Baide denilmektedir. Bu lehçeler ile ilgili bilgiler Dımaşk'tan el-Ula bölgesine kadar uzanan yerlerde ve çoğunlukla Medain-i Salih ve Teyma vahalarında keşfedilen kitabelerden elde edilmiştir. Varlığı kitabelere münhasır kıldığı için bu lehçelere kitabe Arapçası anlamında Arabiyyetü'n-Nükuş denilmiştir.²⁵

²⁴ İbn Kesir, *el-Bidaye ven-Nihaye*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı yay., İstanbul, 2000, I/166.

²⁵ Ali Abdu'l-Vahid Vafi, *Fıkhu'l-Luga*, Dâru'n- Nahzati Mısır, Kahire, 2004, I/98.

Arabiye-i Baidenin birinci dönem kaynakları Müsned denilen yazıdan türemiş bir yazı ile yazılmış olup dil ve usul itibarıyla Aramice'nin yoğun tesiri altında bulunan kitabelerdir. Bunlar Lihyan, Semud ve Safa kitabeleri olmak üzere üç kısma ayrılır.²⁶

1.2.2. Arab-ı Bakiye

Arabiye-i Baide'nin aksine varlığını sürdüren ve halen yaşamakta olan Araplara denilir. Tedvin dönemi dilcileri bu dili Arabiye-i Aliye şeklinde de isimlendirmişlerdir.²⁷ Fasih Arapçanın miladı 7. asrın sonlarına kadar geçirdiği dönemi ifade etmek üzere klasik Arapça tabiri kullanılmaktadır.²⁸ Bunlarda nesep itibarıyla Kahtaniler ve Adnaniler olmak üzere ikiye ayrılır.

1.2.2.1. Kahtaniler

Soy bilginlerine göre Kahtan b. Abir b. Saleh b. Erfehşah b. Sam²⁹ neslinden gelen Araplardır. Bunlara Arab-ı Âribe de denir. Asıl vatanları Yemen'dir. Bunlara Güney Arapları da denilmektedir.

Himyeriler İslam'ın zuhuru sırasında Yemen'de meşhur idiler. Bu sırada Himyeriler; kabalalık kabilelere şamil büyük bir topluluk olup, Kahtaniler'in en mühim mümessili idiler.

1.2.2.2. Adnaniler

Hız. İbrahim'in oğlu Hız. İsmail neslinden gelen Araplardır. Bunların asıl vatani Mekke dir. Bu konuda eski tarihçiler ittifak içindedirler. Buna göre Hız. İsmail Mekke'ye yerleşmiş Kahtani asıllı Cürhümlülerle akrabalık kurmuş ve onlardan Arapça öğrenmiştir. Diğer taraftan Kahtaniler'in Adnaniler ile birbirlerine tamamen bigâne kaldıkları söylenemez. Bu iki toplum arasında eski çağlardan beri devam eden ilişkiler vardır. Ayrıca Himyeri Kabilelerin İslam'dan sonra bile yurtlarından ayrılmamış olmasına karşın bilhassa Kahtani denilen büyük Ezd kabileleri Tayy ve Kinde kabileleri ile Kudaa kabileleri uzak mazide göç ederek kuzeye yerleşmişlerdir.³⁰

²⁶ Ali Abdu'l-Vahid Vafi, *a.e.*, s. 100- 101.

²⁷ Ali Cevad, *el-Mufasssal fî Târihi 'l-Arab Kable 'l-İslâm*, Dâru'l-İlm lil Melâyin, Beyrut, 1978, 8/624, 638-640.

²⁸ Nihat Çetin, "*a.g.m.*", 3/282- 286.

²⁹ Ebu Sa'd Abdu'l-Kerim Sem'anî, *el-Ensâb*, Thk. Abdurrahman b. Yahya el-Yemenî, Dâru'l-Cinân, Beyrut, 1988, 4/455.

³⁰ Philip Khuri Hitti, *a.g.e.*, s. 29.

Kahtaniler genel olarak yerleşik bir hayat sürmüş, birçok medeniyet tesis etmiş, ziraat ve ticaretle meşgul olmuş, bu alandaki başarılarını temin ettiği siyasi nüfuz kuzeye kadar uzanmıştır. Onların eski çağlarda kuzeyde oluşturdukları ticari koloniler bunun açık kanıtıdır. Yakın cahiliye döneminde ise bu nüfuz Himyeriler tarafından ancak farklı bir vasıta ile yani askeri güç ile icra edilmiştir.

Buna karşın Adnaniler ise nispeten şehir düzeninden uzak bir hayat sürmüştür. Köylerde, kasabalarda ve ekseriyetle çöllerde ot ve otlak peşinde, bir nevi göçebe olarak yaşamışlardır. Toplum düzeninden ziyade fert ve kabile çıkarlarının gereğini yerine getiren bu insanlar kaba, sert, haşin, kayıtsız, özgür ve mutaassıp bir tabiata sahiptirler. Ruh halleri, badiye şartları ile tenasüp dâhilindedir. Sosyal yaşamları dahi tabii çevreleriyle insicam arz eder.

Bu bakımdan Kahtaniler birçok milletle ilişki halinde olmuş gerek siyasi gerek ekonomik gerekse kültürel alışverişlerde bulunmuştur. Bu da özellikle Arap dilinin diğer dillerle münasebet kurmasına neden olmuştur. Bu açıdan bakılacak olursa Arap dili diğer dillerden etkilenmiş ve yapısı itibariyle saflığı bozulmuştur. Öte yandan Adnaniler ise şehir hayatından uzak bedevi hayatı yaşadıkları için Arap dili başka dillerle münasebet içine girmemiş, saf ve arılığını muhafaza edebilmiştir. Bu bağlamda Arap dilini Adnaniler kanalından istifade ederek rivayetleri değerlendirmemiz, Adnanileri esas almamız daha doğru olacaktır.

1.3. Kullanılan Diller Olarak

1.3.1. Güney Arapçası

Güney Arapları tarihin bilinmeyen dönemlerinden beri Yemen ve Hadramevt bölgelerinde yerleşik bir hayat sürdükleri bilinmektedir. Şehirlerde ikamet eden bu Araplar; saraylar, binalar, hendesi yapılar inşa ediyor, çiftçilik ve bilhassa ticaret ile uğraşıyorlardı.

Güney Arapçası Eski çağlardan itibaren Yemen merkez olmak üzere Güney Arabistan da kurulan Main, Sebe' ve Himyer hükümdarlıklarının dilidir. Kuzey dilinden daha eski kabul edilen bu dile aslında eski Yemen dili, Sebe' dili ve Himyer dili gibi değişik tabirler de kullanılmıştır.³¹

---

³¹ Subhi es-Salih, *Dirâsât fî Fıkhî'l-Luga*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut, 1989, s. 52; Ahmet Huseyn Şerefuddin, *Lehecâtu'l-Yemen*, Mektebetü Mısriyye, Mısır, 1998, s. 7.

Güney Arapçasını tanımaya imkân sağlayan en mühim kaynaklar güneyde bol miktarda keşfedilen kitabelerdir. Bu kitabelerin sayısı çok olmakla birlikte umumiyetle kısa ve özel niteliklidir. Buna rağmen bu kitabelerin incelenmesi ile Güney Arapçası ana hatlarıyla çözülmüş, kaideleri tespit edilmiştir.

Esasen Habeşçe ile sürekli temas halinde olan Güney dili, Kuzey dilinden oldukça farklıdır. Güney dili gramer kuralları, ses ve anlam itibariyle Kuzey dilinden uzak olup, müstakil bir dil konumundadır. İrap, zamirler, iştikak, çekim, cemi müzekker salim ile cemi teksir sigaları, tenvin ile tarif alameti gibi nahve ait konularda Kuzey dilinden oldukça farklıdır.³² Güneyde kullanılan isimler de Kuzey isimlerinden farklıdır.³³ Güney dilinde mevcut bazı ıstılahlar Kuzey dilinde mevcut olmamasına rağmen İbranicede bulunur. Ayrıca Güney dilinde diğer Sami dillerde bulunmayan birçok kelime vardır.³⁴ Bu bakımdan Güney dili özellikle İbranice ile ciddi münasebetler kurmuş ve dil açısından alışverişte bulunmuştur.

1.3.2. Kuzey Arapçası

Genel olarak Arapça denildiğinde kastedilen Kuzey Arapçasıdır. Tarihi açıdan Güney dilinden daha yeni olduğu kabul edilen bu dil, Necid dâhil olmak üzere yarımadanın kuzeyinde yaşayan Arapların dilidir. Bu sebeple doğal olarak bu dilin geçirdiği tekâmül safhalarını müşahede etmek oldukça güçtür. Bilindiği gibi Hz. İbrahim, oğlu Hz. İsmail'i ve annesini kuzeyden hicaz bölgesine getirmiş ve Hz. İsmail annesi ile birlikte Mekke'ye yerleşmiştir. Daha sonra Mekke'de Cürhüm kabilesi yaşamaya başlamış, Hz. İsmail onların içinde yaşamış ve onların dili olan Arapçayı öğrenmiştir.³⁵ Onlardan Arapça öğrenen Hz. İsmail Medad b. Beşir'in kızı Seyyide ve Ra'le bint Amr ile evlenerek on iki çocuk sahibi olmuştur. Bunlar Mekke'de Zemzem Kuyusu civarında yerleşmiş ve zamanla her biri bir kabilenin reisi olmuştur. Hz. İsmail'in soyu Arapça'yı burada öğrenip Cürhümlüler'e karışarak Araplaştığı için Arab-ı Müsta'ribe adıyla anılmıştır. Onun çocukları da yine aynı toplum içerisinde yaşamışlardır. Zamanla çoğalan Hz. İsmail nesli İsmaililer, Adnaniler, Meaddiler, Nizariler gibi isimlerle anılmıştır.

³² İbn'un- Nedim, *el-Fihrist*, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1997, s. 15.

³³ Ali Cevad, *a.g.e.*, 1/92, 8/677.

³⁴ *A.e.*, 8/676- 677.

³⁵ İbn Cerir Taberi, *Târihu't-Taberi*, Thk. Muhammed Ebu Fazl İbrahim, Dâru'l-Maârif, Kahire, Tarihsiz, 1/189.

Burada dikkat çeken husus Hz. İsmail'in Cürhümlülerden Arapça öğrenmiş olmasıdır. Zira bu, Hz. İsmail neslinin kullandığı dilin Cürhüm Arapçası olduğu anlamına gelmektedir. Cürhüm, geleneksel izaha göre Yemen asıllı olup oradan göç eden, Mekke'ye yerleşmiş bir kabiledir.³⁶ Buna göre onların dili güney Arapçasından başkası değildir. Bu takdirde Hz. İsmail'in neslinin dili esas itibarıyla güney Arapçası olmaktadır. Güney dilinde mevcut birçok isim ve kavram kuzey Arapçasında bulunmadığı gibi, diğer Sami dillerde de bunlara rastlanmamıştır.³⁷ Buda bize gösteriyor ki Kuzey Arapçası denilen bu dilin aslında Güney Arapçası olduğudur. Fakat güneyden gelen Cürhümlüler Güney Arapçasının geleneksel yapısını değiştirmişler ve ayrı bir hüviyet kazandırmışlardır. Araştırmalarımızın neticesinde bu durumun Hz. İsmail ile birlikte gerçekleştiği yönündedir. Kuzey Arapçasının ilk nüvesi olarak da nitelendirilebilen bu kabile Arapçaya ayrı bir kimlik kazandırmış olmaktadır.

Burada işaret edilmesi gereken bir diğer husus da şudur Güney Arapçası Habeşçe ile sürekli temas halinde iken, Kuzey Arapçası Aramice, İbranice ve Süryanice'nin tesirine maruz kalmıştır. Bu tesir bil hassa din ve medeniyet ile ilgili kavramlarda belirgindir. İslam'ın zuhuru yakın çağlarda güney Arapçasının gittikçe zayıflamasına mukabil; Kuzey Arapçası güçlenerek alanını genişletmiştir. Güney lehçelerini bünyesinde derç etmiş ve müteakip gelişmeler ile asıl Arapça hüviyetine bürünmüştür. Bu tarihlerde Kuzey Arapçasının artık güneyde hâkimiyetini hissettirdiği ve iki halkın ekseriyetle arada tercüman olmadan anlaşabildiği ifade edilmektedir.³⁸ Hz. Muhammed (s.a.v)'in güneye gönderdiği elçiler ve idareciler ile güneyden gelen temsilci heyetlerin durumu buna örnek olarak zikredilmektedir.³⁹

1.4. Dilin Tanımı ve Önemi

1.4.1. Dil

Arapçada bu kavrama "lisan" kelimesi tekabül eder. Esasen konuşma organı demek olan lisan, kinaye yoluyla yukarıda tarif edildiği şekliyle dil anlamında kullanılır.⁴⁰ Bu kelime

³⁶ İbn Hişam, *Siretü'n-Nebevî*, Thk. Mustafa es-Sekka, Yayın Evi Belirtilmemiş, Mısır, 1936, 1/148.

³⁷ İbn'un- Nedim, *a.g.e.*, s. 15.

³⁸ Muhammed Hıdır Huseyin, *Nakzu Kitâb fi'ş-Şi'ri'l-Câhilî*, Thk. Ali Rıza et-Tûnisî, Mektebetü Dâri'l-Feth, Dımaşk, 1977, s. 73.

³⁹ Ali Cevad, *a.g.e.*, 8/658.

⁴⁰ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1997, 12/275, "لسن" maddesi.

Kur’anda birçok yerde dil anlamında kullanılmıştır.⁴¹ Arap dilinde edebi anlamda dil kavramını karşılamak üzere “luga” kelimesi dilin, millete veya şahsa isnat edilmesi durumunda da lisan kelimesi kullanılır. Bununla beraber bu kelimeler birbirinin yerine de kullanılır.⁴²

Cenab-ı Hakk’ın insana bahşetmiş olduğu dil, bir uzuv olarak değil de, seslerden müteşekkil bir konuşma sistemi olarak tarif edilmiştir. Ancak neticede hepsinin birbiriyle az çok farklılıkları varsa da mana bakımından hemen hemen aynı şeyleri ifade etmektedirler.

El-İsnavî “Dil çeşitli manalar için söylenmiş lafızlardan ibarettir.” diye tanımlamıştır. İbnu’l-Hâcib’in tarifi ise şöyledir: “Dil mânâ için söylenmiş her lafızdır.” Büyük filolog İbn Cinnî el-Hasais adlı eserinde dil kavramını şöyle tarif eder: “Dil her toplumun dilek ve arzularını, maksat ve gayelerini, düşüncelerini ifade ettikleri seslerden örülü bir konuşma düzenidir.”⁴³ İbn Cinnî’in yaptığı bu tanıma göre dil sese dayalı bir sistemdir. Sözlü olmayan diğer iletişim vasıtaları tanımın dışında bırakılmıştır. Toplumun bireyleri düşüncelerini, duygularını, istek ve arzularını kaynağı ses olan, sözcüklerden oluşan ibarelerle muhataplarına aktarırlar. Dolayısıyla dil, insanların birbirleriyle iletişimde bulunma ihtiyacından doğmuştur. Bu sebeple de toplumsal bir olgudur. Yani ancak bir toplum içinde doğup gelişebilir.⁴⁴ İbn Cinnî *el-Muhteseb* adlı eserinde ise dili, “Her kavmin kendi demek istediği şeyleri anlattığı seslerdir”⁴⁵ diye tanımlamıştır.

Muharrem Ergin Türk Dil Bilgisi isimli eserinde dili şöyle tarif eder: “Dil insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli anlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş içtimai bir müessesedir.”⁴⁶

İnsanlar duygularını, düşüncelerini, fikirlerini, hükümlerini birbirine nakletmek, meramlarını birbirlerine anlatmak için dil denilen vasıtaya başvururlar. Ancak insanlar Dil’e istedikleri gibi hükmedemezler. Onu olduğu gibi kabul etmeye, onu bir vasıta olarak kullanırken,

⁴¹ İbrahim, 4; Ahkaf, 46; Rum, 30; Nahl, 103; Şuara, 195.

⁴² Eyyüp Tanrıverdi, “İslam Öncesi Arap Lehçeleri” (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Ün. Sosyal Bil. Enstitüsü, Konya, 1999, s. 2.

⁴³ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, Kahire, 1913, 1/33.

⁴⁴ A.e., I/33; Celaleddin es-Suyuti, *el-Müzhir*, Thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim, Dâru İhyai’l-Kutubi’l-Arabî, Kahire, Tarihsiz, I/7.

⁴⁵ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, Thk. Ali en-Necdi Nasıf, Vezeratü’l-Evkaf, Kâhire, 2004, I/26.

⁴⁶ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul, 2012, s. 3-5.

onun hususiyetlerine dikkat etmeye, onun tabiatına uymaya mecburdurlar. Dil kendi kanunlarına aykırı zorlamaları hiçbir zaman benimsemez. Canlı bir varlık olarak yapısı, fertlerin ve cemiyetlerin istedikleri şekilde karışmalarına müsait değildir.⁴⁷

Dil bir gizli anlaşmalar sistemidir. Canlı ve cansız varlıkları, mefhumları, hareketleri karşılayan kelimeler insanlar arasında sanki bir gizli anlaşma yapılmış gibi ortak bir anlam ifade etmektedir. Bu bağlamda aynı dili kullanan bir cemiyetin, bir kavmin, bir milletin bütün fertleri gizli anlaşmalar, gizli sözleşmeler yapmış durumundadır. Bir milletin, cemiyetin bütün fertleri aynı nesneye tek bir isim kullanması bu anlaşmanın gereğidir. Ayrıca dil içtimai bir müessesedir. Fertlerin üstünde, bütün bir cemiyetin malı olan ve bütün bir cemiyeti içine alan kuvvetli bir müessesedir.⁴⁸

Osmân b. Ömer İbnu'l-Hâcib ise dili "Bir anlam için ortaya konan her bir lafızdır." şeklinde tarif eder. el-Esnevî de "Dil, anlamlar için ortaya konmuş sözlerden ibârettir." şeklinde tarif etmiştir.⁴⁹ İbnu'l-Hâcib el-Mısırî el-Mâlikî el-Muhtasar'da dili şu şekilde tanımlar: "Dil, bir mânâ (anlam) için tayin edilmiş her lafızdır."⁵⁰

Edward Sapir'e göre, "Dil, yalnızca insana özgü olan; düşüncelerin, duyguların ve isteklerin, irade göstererek üretilmiş semboller kullanarak iletilmesini sağlayan ve içgüdüsel olmayan bir yöntemdir."⁵¹ "Dil, aslında kültürel ya da sosyal bir üründür ve öyle anlaşılmalıdır."⁵² Noam Chomsky ise dili şu ifadelerle tanımlar; "Bir dil, her biri sonlu uzunlukta ve sonlu bir üyeler kümesinde oluşturulan (sonlu ya da sonsuz) cümleler kümesidir."⁵³ "Dil yetisi insanlara özgü bir yetidir. Tüm insanlarda var olan ve başkalarında var olmayan, benzersiz, basit girdilerle zengin ve karmaşık dilleri ortaya çıkartabilen bir yetidir. Bu şekilde gelişen dil, bizim ortak biyolojik doğamız doğrultusunda belirlenmiştir, düşünce ve kavrayışa derin bir biçimde nüfuz eder ve doğamızın temel bir bölümünü oluşturur."⁵⁴ Hüseyin Küçükkalay ise dili şöyle ifade eder: "Dil bütünü değilse de bir kısmı Allah(c.c.) tarafından Âdem'e vahiy ve il-

⁴⁷ Muharrem Ergin, *Üniversiter İçin Türk Dili*, Bayrak Yay., İstanbul, 2011, s. 7.

⁴⁸ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 3-5.

⁴⁹ A.e., s. 5.

⁵⁰ Ebû Amr Cemâlüddîn İbnu'l-Hâcib, *Muhtasarı Münteha's-Sû'l ve'l-Emel fi İlmeyni'l-Uşûl ve'l-Cedel*, Thk. Nezîr Hamâdû, Dâru İbn-i Hazm, Beyrut, 2006, I/220.

⁵¹ Edward Sapir, *Language*, Yayın Evi Belirtilmemiş, New York, 1921, s.8.

⁵² A.e., s.14.

⁵³ Noam Chomsky, *Syntactic Structures*, The Hague, Mouton, 1957, s.13.

⁵⁴ Noam Chomsky, *Bilgi Sorunları ve Dil; Managua Dersleri*, Çev. Veysi Kılıç, BGST Yay., İstanbul, 2009, s. 53.

ham yoluyla öğretilen ve daha sonra zamanla, şartlar müsait olduğu nispette gelişip büyüyen insanın anlaşmalarına vesile olan, belli başlı bir hayata sahip sesler mecmuasıdır.”⁵⁵ Ve devam eder: “Dil, insanların anlaşmalarında, birbirlerine maksatlarını, düşünce ve fikirlerini anlatma hususunda ilk ve en büyük bir amildir. O, insanlara âni yardımlarda bulunur. İnsanların iç âlemlerindeki sonsuz manaların canlanmasına yardım eder. Velhasıl dil, insanların en yakın dostu ve kendilerinden ayrılması mümkün olmayan bir uzuv mesabesinde. Bu bakımdandır ki dilsiz bir kimse azalarından birini kaybetmiş bir insan gibidir.”⁵⁶

Bundan anlıyoruz ki dil zamanın ve şartların müsait olduğu nispette gelişip büyüyen, insanların anlaşmalarına vesile olan bir varlıktır. Mesela Arap dili cahiliye, Asr-ı saadet, Emeviler ve Abbasiler devirlerinde çeşitli merhalelerden geçmesi bunun bir kanıtıdır.

1.4.2. Lehçe

İbn manzur ج • ل maddesinde şöyle der: lehçe dilin ucu olup aksan (İnsanların kendilerine özgü konuşma şekli) demektir. Mesela falanın lehçesi fasihtir şeklindeki bir kullanımda bu kelime ile o kimsenin yetiştiği, alıştığı ve aşına olduğu dil, luğa kastedilir.⁵⁷

Bundan anlıyoruz ki lehçe kelimesi alışkanlık ve aşinalık anlamını içerir. Şemseddin Sami lehçe kelimesini şöyle ifade eder “ Alel husus bir lisanın şubelerinden her birine lehçe denir.”⁵⁸

Muharrem Ergin lehçeyi şöyle tarif eder: “ Bir dilin en eskiden ayrılan kollarına lehçe denir. Lehçe de hem ses hem şekil hem de kelime ayrılıkları bulunur.”⁵⁹Başka bir tanımda ise “Bir dilin tarihi, siyasi, sosyal ve kültürel sebeplerle değişik bölgelerde zamanla ses yapısı, şekil yapısı ve kelime hazinesi bakımından önemli farklarla birbirinden ayrılan kollardır.”⁶⁰ şeklinde ifade edilmiştir.

---

⁵⁵ Hüseyin Küçükkalay, *Kur'an Dili Arapça*, Manevi Değerler Koruma ve İlim Yayma Cemiyeti Neşriyatı, Konya, 1969, s.15.

⁵⁶ A.e., s. 16.

⁵⁷ İbn Manzur, a.g.e., 12/340 ج • ل maddesi.

⁵⁸ Şemseddin Sami, *Kâmus- i Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul, 2004, s. 1249.

⁵⁹ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 53.

⁶⁰ Zeynep Korkmaz, *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDKY, Ankara, 1992, s.107, Lehçe Maddesi; Seyid Kemal Karaalioğlu, *Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü*, İnkılâp ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1983 s. 453.

1.4.3. Luga

Luga kelimesinin sözlük anlamı söz ve kelimedir. Bu kelimenin kökünde konuşma ve seslenme anlamı vardır.⁶¹ Bir kavram olarak luga dil demektir. Hicri ikinci ve üçüncü asır Arap müellifler günümüzde yaygın olarak kullanılan lehçe kelimesi yerine luğa kavramını kullanmışlardır. Lugatu Temim, Lugatu Huzeyl, Lugatu Kureyş gibi.⁶² Ancak onlarda bu kelimeyi çok genel kullanmış, en basit farkları ve söyleme tarzlarını dahi luga kavramı ile ifade etmişlerdir. Günümüzde ise Arap müellifler luga kelimesinin yanı sıra lehçe kelimesini de yaygın olarak ve çoğu zaman her ikisini aynı anlamda kullanmaktadırlar.

Klasik Arapça bugün mevcut en eski edebi metinlerde, Kur'ân-ı Kerîm, Hadis, şiir, dini edebiyatta gördüğümüz Arapça kastedilir.⁶³ Arapça'dan bahseden eski müellifler klasik lehçeyi el-Arabiyye, eski büyük lehçeleri luga (mesela: lugat-u Kureyş), konuşma dilini avam dili (lugatu âmme) diye adlandırmışlardır.

1.4.4. Ağız

Aynı lehçe içinde ağız daha küçük yerleşim bölgelerine özgü⁶⁴ daha küçük ayrımlara dayalı⁶⁵ yazı diline oranla birbirinden en çok ayrılan konuşma biçimleridir.⁶⁶ Ağızda yalnız bazı ses, telaffuz ayrılıkları bulunur. İstanbul ağzında; kaç geliyorum denmesine karşılık bazı Anadolu ağızlarında; kaç geliyom, geliyerim, gelirem denmesi gibi.⁶⁷

Ağız, bölge, çevre farklılıklarından ortaya çıkabildiği gibi, meslek ve öğrenim farklılıklarından da kaynaklanabilmektedir.

Yemen ağzıyla Ürdün ağzı bölge farklılığından; köylü diliyle kentli dili, işçi diliyle memur dili arasındaki fark da çevre, meslek ve eğitim farklılığından doğmuştur.

Çevre, meslek ve eğitim farklılıklarından doğan değişik söyleyiş biçimine ağız yerine şive adı verildiği de görülmektedir. Ancak, bütün dilbilgisi terimleri sözlüklerinde ağız teri-

⁶¹ İbn Manzur, *a.g.e.*, 12/300 لغة maddesi; Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 1241.

⁶² Abdu'l-al Salim Mekrem, *Zevahir Lugaviyye*, Müessesetu'r-Risale, Beyrut, 1988, s. 42; Abduh Râcihi, *Fıkhü'l-Luga*, Dâru'n-Nahda, Beyrut, Tarihsiz, s. 111'dan Naklen Eyyüp Tanrıverdi, *a.g.e.*, s. 3.

⁶³ Nihat Çetin, "*a.g.m.*", III/282-283.

⁶⁴ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, TDKY, Ankara, 1998, I/42.

⁶⁵ Zeynep Korkmaz, *a.g.e.*, s.107; Seyid Kemal Karaalioglu, *a.g.e.*, s. 4.

⁶⁶ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 53.

⁶⁷ *A.e.*, s. 53.

minin Osmanlıca karşılığı olarak şive sözcüğü gösterilmektedir. Dilbilim alanında yazılan eserlerde de artık ağız terimi Arapça şive sözcüğünün yerine kullanılmaktadır.

Her ülkede böyle lehçe, ağız (şive) bulunabilir. Fakat o ülkede belli bir yazı dili vardır. Yazı dili için ağızlardan birisi esas alınır. Mesela Türkiye’de İstanbul ağız yazı dilimizin temelini oluşturmuştur. Arapça’da ise Kureyş lehçesi kabul görmüştür.

1.4.5. Şive

Şive tarz ve tavır(uslup) demektir.⁶⁸ Şive sadece tonlama ile ilgili bir kavramdır.⁶⁹ Muharrem Ergin şiveyi şöyle tarife eder: “Dilin tarihi seyri içinde daha yeni zamanlarda ayrılan kollarıdır. Şive de bazı ses ve şekil ayrılıkları bulunur. Bizi, bizni ve gelirin; kelur men gibi”⁷⁰

Hülasa olarak bu kavramlar arasındaki farkların miktarının belirlenmesi yani bu tariflerin uygulamaya aktarılması hiç kolay değildir. Asıl sorun burada çıkmaktadır. Örneğin bazılarına göre Türkçenin bir kolu olan Yakutça ve Çavuşca mustakil birer dil⁷¹ bazılarına göre ise Çavuşca ve Yakutça uzak lehçeler Azerice ve Türkmençe ise yakın lehçedir.⁷² Bazılarına göre ise Yakudça ve Çavuşca lehçe, Kırgızca, Kazakca şivedir.⁷³

Bu konuda ölçüt kimine göre ferdlere anlaşılabilmek imkânsızlığı veya imkânî⁷⁴ kimine göre ilgili şubelerin edebiyatının olup olmamasıdır.⁷⁵ Bazılarına göre ise dil ile lehçe arasında ciddi bir fark yoktur.⁷⁶

Arap dilinde bölgelere göre görülen en ufak farklar dahi lehçe kavramı ile ifade edilmiştir. Ancak bu farklar istilahi anlamda çoğu zaman lehçe kavramı ile değil ağız kavramı ile alakalıdır.

1.5. Sami Dilleri ve Arap Dili

Samiler adı genel olarak, Sami dillerini konuşanların hepsine birden verilen bir isimdir. Bilindiği gibi Sâmî dil ailesi Akkadca(Âsur-Bâbil), Aramca, Kenanca(Fenike, İbrâni), Arap-

⁶⁸ Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 796.

⁶⁹ Talat Tekin, *Türkoloji Eleştirileri*, Simurg Yay., Ankara, 1997, s. 44.

⁷⁰ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 52.

⁷¹ Talat Tekin, *a.g.e.*, s. 42, 267, 289.

⁷² Zeynep Korkmaz, *a.g.e.*, s.107; Seyid Kemal Karaalioğlu, *a.g.e.*, s. 107, 156.

⁷³ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 54.

⁷⁴ Talat Tekin, *a.g.e.*, s. 42, 284, 287 ; Feriha Enis, *el-Lehecatu ve Uslubu Dirâsetihâ*, Dâru’l-Cil, Beyrut, 1989, s. 77.

⁷⁵ Feriha Enis, *a.e.*, s. 78.

⁷⁶*A.e.*, s. 79.

ça, eski Yemen dilleri ve Habeşçe'den meydana gelmektedir. Bu husus nazarı itibara alınarak, Samiler sözü haddi zatında bir millet ve halk topluluğuna teşmilinden daha çok bir dil topluluğuna verilmiş bulunmaktadır. Samiler adını ilk olarak 1781 yılında Alman ilim adamı A.L. Schlozer kullanmıştır. Schlozer bu hususta, İncil'in Tekvin bölümünde adı geçen Hz. Nuh'un oğlu Sam'dan gelenlerin bu dilleri konuşmakta olduklarını nazarı itibara almıştır. Schlozer'in kullanmış olduğu bu isim hala devam ede gelmiştir. Ancak İncil, burada kültürel, coğrafi ve bazı siyasi esasları göz önünde tutarak Samî olmayan bazı kavimleri de Samilerden saymış bulunmaktadır. Buna rağmen ilim adamları Samiler sözünü kullanmada bir mahzur mülahaza etmemişlerdir.⁷⁷

Samilerin ana yurtları hakkında kesin bir yerin tayin edilmemiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak ileri sürülen fikirler arasında bizce en kuvvetli olanı bu ana yurdun, Arap Yarımadasında olduğudur. Genel mahiyette bu dilleri ele alarak inceleyenlerin başında E. Renan gelmektedir. Onun, Sam dillerinin tarihini belirten eseri oldukça büyük bir değer taşımaktadır. Ayrıca Nöldeke'yi de burada hatırlamak yerinde olacaktır. Özel mahiyette çalışmaların başında ise Wright, Zimmern ve büyük ilim adamı Brockelmann'ı saymak lazımdır.

Sami dillerinin ana vatani hakkında bir netlik olmadığı gibi ilk olarak hangi dilin konuşulduğu da kesin bir şekilde bilinmemektedir. Mesela Yahudi ilim adamlarından bazıları ilk konuşulan dilin İbranice olduğunu söyleyerek taassuba kaçmışlar ve kesin bir şekilde bu bilgiyi ispat edememişlerdir.

Ancak şurasını kesin olarak ifade etmek gerekir ki, ana Samice'ye en yakın dil hiç şüphesiz Arapçadır. Meşhur bilgin Welhausen de bu görüşü savunmaktadır.⁷⁸

Nöldeke de bu hususta şöyle diyor: Arap dili, öbür Sam dillerine nazaran ana Sam dilinin özelliklerinden biri, çoğunu daha doğru mülahaza edebilmiştir. Mesela Arap dili, ilk Sam dilinin zengin sessiz(konson)lerini, açık hecelerdeki seslilerin kısalığını(vurgunun ilk şeklini), daha birçok gramer farklarını -ki öbür Sam dillerinde bunlar az çok silinmiştir- muhafaza etmiştir.⁷⁹ Arap lehçeleri özellikle badiye(çöl) hayatı yaşayan kabile lehçeleri muhafazakâr olup dillerini korumuşlar ve Sam dillerine ait hasletleri kaybetmeden koruyabilmişlerdir.

---

⁷⁷ Hüseyin Küçükcalay, *Kur'an Dili Arapça*, s. 73.

⁷⁸ Ali Abdu'l-Vahid Vafi, a.g.e., s.11.

⁷⁹ Hüseyin Küçükcalay, *Kur'an Dili Arapça*, s. 78.

Arap dili ve edebiyatı profesörü Philip Hitti “Eskiliğini daha çok saklayabilmiş bulunan Arapça, ana Sam diline diğer kardeşleri İbranice, Aramca gibi dillerden daha yakındır. Bu bakımdan da bütün Sam dillerinin bir filoloji anahtarı sayılabilir.”⁸⁰ Onun için Arap lehçeleri arasında ufak tefek farklar müşahede edilse bile aslında her biri Sami dillerinin ana özelliklerini temsil ettikleri için kıymetli görülmeli ve lehçelere ayrı bir önem atfedilmelidir.

Sami dilleri arasında Arapça'nın büyük bir üstünlüğe sahip bulunduğu inkâr edilemez bir hakikattir. Mesela diğer Sami dillerinin çoğunda, cümleleri yan yana getirme mecburiyeti olduğu halde Arapça'da çeşitli edatlar kullanılarak tali cümleleri, bir asli cümleye bağlamak mümkündür. Yine Arap dili, diğer dünya dilleri arasında da önemli bir mevki işgal eder. Geniş müfredatı ve en ince manaları ifade edebilme kabiliyeti, hemen hemen diğer dünya dillerinde yoktur. Durum böyle iken bazı batılı kaynaklardan gelme kısır bilgilere dayanarak Hint-Avrupa dilleriyle mukayese edilince Arapça'nın, birçok kusurları olduğunu iddia etmek tamamen yersizdir.

Sâmî Dilleri, Doğu Sâmî Dilleri (Bâbil, Asur dilleri ve bunların aslı Akadça) ile Batı Sâmî Dilleri (Finike, Nabat ve İbran dillerinden oluşan Ken'an dili, kuzeybatıdaki Suriye ve Lübnan'da Âram, Habeş dilleri ve bir de güney batıdaki Yemen Dili) olmak üzere ikiye ayrılır. Arapça denildiği zaman aslı, güneybatı (Yemen) Arapçası olan “Klasik Arapça” ve ona bağlı lehçeler manzûmesi kastedilir. Güney Arabistan dili ise, yazıda olduğu gibi, Main, Sebâ ve Himyer sülâlelerine göre lehçelere ayrılırdı.⁸¹

Arapça'nın nasıl doğduğunu kesin olarak bilemiyoruz. İbn Abbas'ın Arapça'yı lâfız ve dil mantığı olarak ilk defa ortaya atanın ve yazanın Hz. İsmail olduğunu belirtir.⁸² Halbuki Hz. İsmail Arapçayı Yemen asıllı Mekke'ye göç eden Cürhümlülerden öğrenmiştir. Fakat daha sonra Arapçadaki çeşitli lafız ve dil mantığını yeniden tesis ederek farklı bir şekil vermek suretiyle yeni bir huviyet kazandırmıştır.

---

⁸⁰ Hüseyin Küçükcalay, *a.e.*, s, 78.

⁸¹ Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliyye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1982, s. 35-36.

⁸² Ahmed İbn Fâris, *es-Sâhibî fî Fıkhî'l-Lugati'l-Arabiyye ve Mesâilihâ ve Suneni'l-Arab fî Kelâmihâ*, Thk. Ömer Faruk et-Tabba, Mektebetü'l-Ma'ârif, Beyrut, 1993, s. 6.

Arapça Sami dillerin en genci olmasına rağmen ana Sami dilin hususiyetlerini en çok muhafaza edenidir. Bu bakımdan Arapça Sami dillerin tetkikinde anahtar dil konumundadır.⁸³

Philip Hitti'ye göre Arap Yarımadası bütün Sami kavimlere beşiklik etmiştir.⁸⁴ Buna göre Arap Yarımadasında tarih boyunca güneyden kuzeye çeşitli göçler meydana gelmiştir.

Sami dillerde ana kökler, çoğu zaman üçlüdür. Yani üç harften meydana gelirler. Mesela Arapçadaki شَرَّحَ، ذَهَبَ gibi. Bu duruma göre, görünüşleri ikili gibi olan isim ve fillerden bir harfin düşmüş olduğunu kabullenmek gerekir. Mesela أَبُ bunu aslı أَبُو olarak mütalaa edilebilir. Bununla beraber bazıları Arap dilindeki köklerin aslında bir ses yansımasından ibaret olduğunu da ileri sürmektedir. Böylece bir ses yansımasından çıkan heceler, köklerin ve kelimelerin ana kaynağı olmaktadır. Ancak bu ikili nazariyesinin, Arapçadaki, üçlü köklerden bir kısmının ilk iki harfte müşterek olmasından doğduğunu da burada hatırlamak gerekir. Mesela , قَطَعَ، قَطَّبَ، قَطَّ، قَطَمَ، قَطَلَّ، قَطَفَ, kelimelerde manalar birbirine aynı denecek kadar yakındır. İkilik nazariyesini ileri sürenlere göre asıl mana kaynağının ikili olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Yani, kelimedede esas anlamı taşıyan iki harftir. Üçüncü harf ise bu manaya bir nevi yön vermek için getirilmiş olmaktadır. Ancak Nöldeke, E. Renan ve Brockelmann başta olmak üzere pek çok bilgin bu ikilik nazariyesini kabul etmemiştir. Dilcilerden bazılarının ikili olarak kabul ettikleri bir kısım kelimelerin, aslında üçlü olduklarını, fakat sonradan birtakım değişikliklere uğrayarak ikili gibi göründüklerini anlamak lazım gelmektedir.⁸⁵

Arap dilinin en eski tarihi hakkında bilgiler çok azdır. Bu dilin ne yazık ki doğma ve büyüme çağı olarak isimlendirebileceğimiz "çocukluk çağı" bilinmemektedir.⁸⁶ Arap edebiyatının zirvesi sayılan cahiliyye şiirlerinden Kâbe duvarına asılan yedi askı olarak bilinen "el-Muallakat'us-Seb'a" metinleri bize bu dilin gelişmişlik düzeyinin ne kadar yüksek olduğunu göstermektedir.

1.6. Araplara Ait Kitabeler (Yazıtlar) ve Bu Kitabelerin Lehçelere Etkisi

Eski Arapça'nın hususiyetleri ve geçirdiği safhalar hakkında bilgilerimiz bazı eski kitabelere, bir dereceye kadar da Araplar'la münasebetleri olmuş kavimlerin metinlerinde geçen

⁸³ Philip Khuri Hitti, *a.g.e.*, s. 24.

⁸⁴ *A.e.*, s. 18,27.

⁸⁵ Hüseyin Küçükcalay, *Kur'an Dili Arapça*, s. 79.

⁸⁶ Ahmet Suphi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi* (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar), İstanbul Ün. Yay., İstanbul, 1996, I/45.

kabile, şahıs ve yer adlarına dayanmaktadır. Bugün en eski Arapça vesika, milattan önce 853-626 yılları arasında Asurlular'ın Aribiler'e (Arubu veya Urbu) karşı yaptıkları savaflara dair Asurî metinlerinde geçen kırk kadar has isimdir. Araplar'a ait en eski kitabeler, tahminen milattan önce VI. Yüzyılın ortalarına kadar çıkan ve müsned denilen Güney Arabistan yazısından gelişmiş bir hatla yazılmış, sayıları çok fakat dilin yapısı ve hususiyetlerini aksettirebilecek uzunluk ve zenginlikte olmayan metinlerdir. Bunlardan Medainü Salih'in biraz güneyinde, Kuzey Hicaz'da el-Ula ve civarında Didani ve Lihyani kitabeler (m.ö. II. veya m.s. IV. veya V. yüzyıllar), Sina, Ürdün ve Güney Filistin'de, hatta Mısır' da bulunan binlerce Semüdi kitabe ile başta Suriye'de Şam'ın güneydoğusunda volkanik bir bölge olan es-Sarat'ta, ayrıca Ürdün'de, Kuzey Hicaz'da bulunan ve sahiplerinin Semudiler'le yakın akrabalıkları anlaşılan Sarati kitabeler, Arapça'nın, Güney Arabistan kültürünün hâkim olduğu uzun devreden kalma vesikalar olup çoğu ticaret yolları üzerinde kayalara kazılmış isimlerden ve kısa hatıra kayıtlarından (grafitti) ibarettir.

Bütün orijinal Güney Arabistan asıllı yazılı kaynaklar, metal parçalar ve taşlar üzerine nekşedilmiş kitabelerden ibarettir.⁸⁷ Bu kitabeler bir evin yapılışı, bir mabedin inşası, bir surun yapımı, bir yapının tesisi, bir hastalıktan iyileşme gibi genellikle sınırlı konuları ihtiva etmektedir. Uzunluk ve kısalık konuya göre değişir, konu ve stil benzerdir.⁸⁸ Bu kitabeler; yapılar, direkler, duvarlar, kayalar ve sikkeler üzerine nakşedilmiştir.⁸⁹ İktisadi, ticari ve edebi münasebetlerle alınan kayıtlarda tahrip veya yok olabilen malzemeler kullanıldığından bunlar asırlar geçmesiyle yok olmuştur.⁹⁰

Ekseriyetle Sebe lehçesiyle tedvin edilen bu kitabeler müsned alfabesiyle yazılmıştır. Bu alfabe 29 harften müteşekkildir. İbranicede ikinci (s) harfi olan ıslık sesinin muadili vardır. Sağdan sola yazılır. Bazı kitabelerde bir satır sağdan sola ikinci satır hemen ordan devam ederek soldan sağa uzanır. Bu alfabe sessiz harflerden oluşur. Müsned alfabesinde harfler sanki direklere yaslanmış gibidir. Şekilleri geometrik olup hoş ve uyumludur.⁹¹

Arapça'nın teşekkülüne müessir olan Arami kültürü IV. Yüzyıldan itibaren tesirini kaybetmeye başlamıştır. Araplar kendi kitabelerinde Nabat dil ve yazısını kullanırlarken daha

---

⁸⁷ Philip Khuri Hitti, *a.g.e.*, 1/82.

⁸⁸ Ali Cevad, *a.g.e.*, 1/44-46.

⁸⁹ Subhi Salih, *a.g.e.*, s. 52.

⁹⁰ Philip Khuri Hitti, *a.g.e.*, 1/82.

⁹¹ Subhi Salih, *a.g.e.*, s. 54.

sonra bitişik Nabat yazısından Arap yazısı doğmuş ve Nabat dilinin yerini de Arapça almıştır. Bu bakımdan miladi 328 tarihli en-Nemare kitabesine, Nabat dilinde olmakla beraber, daha önceki devirlerden kalan vesikaların Arapça'sından farklı ve klasik Arapça'ya çok yakın bir Arapça'dan bazı unsurlar taşıdığı için ayrı bir ehemmiyet verilir. "Bütün Araplar'ın meliki" İmru'ı-Kays'ın mezar taşındaki bu kitabenin yazısı da Nabati yazısından Arap yazısının doğuşuna doğru meydana gelen gelişmeleri aksettirme bakımından (250 tarihli Ümmü'l-Cimal kitabesinden sonra) halen mevcut en eski vesikadır. Böylece artık mevcudiyeti anlaşılan klasik Arapça miladi 512 tarihli Zebed, 528 tarihli Üseys ve 568 tarihli Harran kitabelerinde açıkça ortaya çıkmaktadır.⁹²

Keşfedilen Lihyan, Semud ve Safa kitabeleri sayı itibariyle çoktur. Ancak bunlar genellikle çok kısa ve özel nitelikli olup⁹³ Arapların siyasi, ictimai, dini ve ilmi durumlarına değinmez. Bazı savaşlar, birçok kralın put ve yer ismi bu kitabelerden çıkarılmıştır.⁹⁴ Bu kitabeler ekseriyetle tarihsizdir. Tarihli olanları da buraya geldiği yıl, Rumların geldiği sene gibi kendi dönemleri için mühim, günümüz için müphem vakalara göre konulmuştur.⁹⁵ Bu bakımdan bunların sağladığı bilgi daha ziyade dile münhasır kalmaktadır.

Nemare kitabesi, R. Dussaud ve Macler tarafından 1901 yılında Cebel-i Düru'nun doğu tarafında; Harran'a bağlı bir şehir olan Nemare'de Rumlara ait bir saray harabesinde bulunmuştur.⁹⁶ Nemare kitabesi 7 Kislol(Aralık) 223 tarihini taşır. Bu tarih Bostra(Nabati) takvimine göre⁹⁷ olup miladi takvime göre 328 yılına tekabül eder. Bu kitabe, Hire kırallarından nüfuzu Suriye çölüne kadar yayılan İmru'ı-Kays'ın mezar kitabesidir.⁹⁸

Beş satırdan ibaret olan Nemare kitabesi, cahiliye dönemi diline yakın bir Arapça ile yazılmış kitabeler içinde en eski, en uzun; dil ve yazı itibariyle de en önemli olanıdır. Kitabe, bitişik Nabati yazısı ile yazılmıştır. Bu yazı son dönem Nabati yazısıdır. Eski Nabati yazıda

---

⁹² Remzi Ba'lebekki, *el-Kitâbetü'l-Arabiyye ves-Sâmiyye*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut, 1981, s. 120.

⁹³ Subhi es-Salih, *a.g.e.*, s. 56.

⁹⁴ Ali Cevad, *a.g.e.*, 1/330-332.

⁹⁵ *A.e.*, 1/52.

⁹⁶ Remzi Ba'lebekki, *a.g.e.*, s. 124.

⁹⁷ Ali Cevad, *a.g.e.*, s.57.

⁹⁸ Remzi Ba'lebekki, *a.g.e.*, s. 124, 129.

harfler birbirine bitişmez.⁹⁹ Bu kitabede Aramice'nin etkisi görülmekle beraber Arapça ile tamamen uyuşan kelime ve cümleler çoktur.¹⁰⁰

Bu kitabeler içinde dili, Kur'an diline en yakın olan ve bütün müfredatı Arapça olan ilk kitabe Harran kitabesidir.¹⁰¹ Harran kitabesi, Wetzstein tarafından Cebel-i Dürüz'un kuzey taraflarında; Harran'da keşfedilmiştir. Bu kitabe, Harran kilisesinin kapısı üzerinde bulunan bir taşta nakşedilmiştir. Yunanca ve Arapça olmak üzere iki dilde yazılmıştır.¹⁰² Wetzstein neşrinden sonra W.H. Waddington bu kitabeyi istinsah ederek tercüme etmiş, tarihini de Yunanca metne dayanarak Bostra(Nabati) takvimi ile 463 olarak tespit etmiştir. Bu tarih miladi takvim ile 568 yılına tekabül eder.¹⁰³

Bu kitabeden başka ve ondan, yani Câhiliye dönemine ait olan birkaç kitâbe daha vardır ki, yazıları Nabat yazısından türemiş ve Arapça yazının en eski çeşidini oluşturan Kûfî yazısıdır. Kuzey Arabistan bedevîlerinin İslâm öncesi dönemde kültürleri olmadığına dair ifade edilen görüşler doğru değildir. İran ve Romalılar zamanında Arap memleketlerinde Âramca kültürün etkileri görüldüğü gibi, bu dilin alfabesinin kullanıldığı da kesindir.

Sonra Müsned'in yerini bugüne kadar gelen Arap yazısı almıştır. Bu yazı, bitişik Nabat yazısından gelişmiştir. Nitekim XVIII. asrın ilk yarısında G. J. Klehr Arap yazısı ile Nabat yazısı arasında alaka bulunduğunu ileri sürmüştür.(1724) Daha sonra Nöldeke, Arap yazısının Nabat yazısından gelişmiş olduğunu ifade etmiştir.(1865) Bugün İslamiyet'ten önceki ve İslam'ın ilk asrına ait kitabelerin tedkiki, Arap yazısının Nabat yazısından iştikak ettiğini, hatta onun gelişmiş bir devamı olduğunu ortaya koymaktadır. Böylece Arap yazısı Nabati ve Arami halkalarıyla Fenike yazısına bağlanmaktadır.

Arapça, Süryanice dili ve Yunanca olmak üzere üç dilde yazılmış bulunan Zebed kitabesi (M. 512) bu yazının Araplarca benimsendiğini, bununla beraber artık el-Arabiyye'nin yani klasik Arapça'nın yazı dili olarak kendini kabul ettirdiğini gösterir. Aynı asra ait olduğu tahmin edilen ikinci Ümmü'l-Cimal kitabesi bir yana bırakılırsa, İslam'ın doğuşu sırasında Arap yazısı, Üseys (m. 528) ve Harran kitabelerinin yazısından herhalde pek farklı değildi.

⁹⁹ Philip Khuri Hitti, *a.g.e.*, s. 124-125.

¹⁰⁰ Ali Abdu'l-Vahid Vafi, *a.g.e.*, s. 103-104.

¹⁰¹ Ali Cevad, *a.g.e.*, 8/680.

¹⁰² Remzi Ba'lebekki, *a.g.e.*, s. 152.

¹⁰³ *A.e.*, s. 152, 155.

Güney Arapçası'nın en eski şekil veya lehçelerini bazı kitabelerle tanıyoruz ki bunlar Minae (Maan, daha sonraki söylenişle Main), Seba (Veya Sebe'), Kateban ve Hadramut kitabelerinde (Aşağı yukarı m.ö. VIII.-m.s. VI.) görülen eski lehçelerdir. Bunların bir nevi devamı olan bugünkü bazı lehçeler de (Mesela Mehrf. Şhavri, Sokotri vb.) aynı grupta toplanır. Bu tasnifte, Kuzey Arapçası tali grubunda, klasik Arapça (el-Arabiyye) çekirdek olmak üzere onun bağlı bulunduğu eski ve yeni lehçeler toplanır. Sadece Arapça, Arap dili denildiği zaman, umumiyetle klasik Arapça ve geniş manasıyla da klasik Arapça ile birlikte onun bağlı olduğu veya ona bağlı olan lehçeler manzumesi kastedilir.

Vermiş olduğumuz bu bilgiler ışığında anlıyoruz ki Arapların tarihi dolayısıyla Arap lehçelerinin tarihi hakkında fazla bir bilgiye sahip olmasak da elde edilen bu bilgilere istinaden diyebiliriz ki lehçeler Arap tarihini yansıtan en mühim kaynaklardır. Şöyle ki bu lehçelerdeki kullanımlar, kalıplaşmış ifadeler aslında o lehçenin geçmişini ifade etmektedir. Lehçeler arasındaki farklara gelecek olursak çok eski dönemlerden itibaren ortaya çıkan bu farklar makas açısı yaparak zamanla daha da artmış, kendine has bir hal almıştır. Zamanla özgün bir üslup halini alan bu lehçeler Arapça için en önemli kaynak konumuna yükselmiştir.

1.7. İslam Gelmeden Önce Arap Dili ve Lehçeleri

Dil psiko-sosyal bir olgudur; psişik boyutunun yanı sıra ictimai boyutu da vardır. Bu bakımdan dil, toplumun kültürel bir kurumudur. Malumdur ki toplum, değişimin temel mecraasıdır. Toplumun gelişmesi ve katmanların çoğalması, kurumlardaki değişimin farklı istikametlerde ilerlemesine sebep olur. Böylece bu katmanlar, öz itibarıyla çekirdek toplumun izlerini taşımakla beraber, birçok bakımdan müstakil bir hüviyet iktisap ederler. Bu fitri ve tabii bir gelişmedir. Tıpkı bunun gibi değişim dilin özünde var olan tabii bir niteliktir. Her dil kendi içinde sürekli bir değişim içindedir. Aynı şekilde bir dili konuşan unsurlar, öbeklere bölündüklerinde zamanla ana dilden ayrılır, başkalaşırlar.¹⁰⁴

Arapça'nın ilk gramer kâidelerini (Nahv) tespit eden dil âlimlerince İslâm'ın doğuşu sırasında, dilleri fasîh kabul edilen lehçeler, Hicaz ve Necid'in doğusunda yaşayan kabîlelerle, bunlara komşu olanların lehçeleri idi. Fakat Kureyş ile Temîm'e bağlı kabîlelerin lehçeleri arasında farklar vardı. Dolayısıyla "Klâsik Arap Dili" bazan bir grubun, bazan da diğerinin

¹⁰⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/29.

hususiyetlerini taşımaktaydı. Ancak tekrar belirtelim ki, lehçeler arasındaki farklar birer konuşma hatası, birer kelime yanlışlığı sayılmıyordu. Denilebilir ki, etrafıyla belirli ilişkiler dışına çıkmayan ve coğrafi bölge bakımından kapalı bir sisteme sahip Arabistan'da, özellikle bedevî hayatındaki Arapça, bozucu dış tesirlerden uzak kaldığı için yazılı gramer kâidelerine (Filoloji) pek ihtiyaç duymuyor ve kendi kendine yeterli bir halde, konuşanları arasında yaşayıp gidiyordu.

İ'rap bir dilin tabii akışına bırakılırsa, yani ifadede serbestlik halinde kalırsa uzun müddet yaşayamaz; ancak bâdiye vb. sert ve kavî yerlerde yaşayabilmektedir. Bu arada bir dilin konuşanları kendi dillerini kâidelere bağlamak isterlerse -Arapların ve Almanların yaptıkları gibi- o dil, i'raplı kalabiliyor ama halkın dilinde kendi seyrine bırakılırsa i'rap terk ediliyordu.¹⁰⁵

Araplar'ın tarihlerinin ilk devirleri oldukça karanlıktır. Ana yurtlarının Arabistan olduğu artık ilim aleminde kabul edilmesine rağmen farklı görüşler ileri sürenler de vardır. Araplar'ın eski devir tarihleri Arap Yarımadasının tarihiyle iç içedir. Oldukça güç, hatta büyük bir kısmının çöl olması sebebiyle imkansız olan arkeolojik araştırmalar yapıncaya kadar bu konuda kesin bir şey söylemenin zorluğu ortadadır.

Güney Arapçası tabii olarak bazı lehçelerden oluşur. Sözü edilen kitabeler sayesinde bu lehçelerin hususiyetleri büyük ölçüde ortaya çıkarılmış, kaideleri tespit edilmiştir. Bu dilin en önemli lehçeleri dört tanedir. Bunlar, Main, Hadramevt, Kataban ve Sebe lehçeleridir.¹⁰⁶ Bu lehçeler birbirleriyle mukayese edilirse yapı ve hususiyetleri bakımından büyük farklılıklar gösterirler. Ancak bu farklılığa rağmen bunları Main ve Sebe lehçeleri şeklinde iki ana guruba ayırmak mümkündür.¹⁰⁷ Bazı araştırmacılar aslında Sebe lehçesinden pek farklı olmayan Himyer lehçesini de müstakil bir lehçe olarak zikrederler.¹⁰⁸

Main Lehçesi Güney Yemen'de bir medeniyet tesis eden Mainlilere nisbet edilen lehçedir.¹⁰⁹ Mainlileri çivi yazısını terk ederek ticari işler için daha elverişli olan Fenike alfabesini

---

¹⁰⁵ Corci Zeydan, *Tarihu Adabi'l-Lugati'l-Arabiyye*, Thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed el-Bekâî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2005, I/42-43.

¹⁰⁶ Ahmet Huseyn Şerefuddin, *a.g.e.*, s. 13.

¹⁰⁷ *A.e.*, s. 15.

¹⁰⁸ *A.e.*, s. 13.

¹⁰⁹ Subhi Salih, *a.g.e.*, s. 53.

kullanmaya başlamışlardı. Bu alfabe Mainlerin elinde gelişmiş Sebe ve Himyer yazıları da bu alfabeden doğmuştur.¹¹⁰

Main lehçesinde fiilerin başında “sin” harfi bulunur. كَبْرَ، سَكْبَر (reis seçti) gibi. Ayrıca gaib-gaibe zamirlerden sonra da yine “sin” harfi gelir. مَقَامُهُ، مَقَامُهُسُ gibi. Bu özelliğinden dolayı bu lehçeye sin lehçesi de denir.¹¹¹ Fiilin ortasında bulunan elif de her zaman hazfedilir. أَطَاعَ سَطَعَ ve أَتَابَ سَتَّبَ sin(س) aynı zamanda elif’e niyabet etmektedir. Sebe lehçesi ise sin(س) yerine ha(هـ) bitişir. أَطَاعَ هَطَعَ gibi.¹¹² Sebe lehçesinde ise “sin” harfi yerine “ha” (هـ) harfi kullanılır كَبْرَ، هَكْبَر - هَعَطَى - هَعَطَى gibi. Bundan dolayı bu lehçeye Ha lehçesi de denir. Bu lehçe asırlar boyu farklı şekillerde gelişmiş olup, kendi içinde cümle, kelime yapısı ve müfredat ile ilgili farklılıklar havidir.¹¹³ İki lehçe arasında en önemli fark budur.

Kataban ve Hadramevt lehçeleri de Main lehçesi gurubuna dâhildir.¹¹⁴ Bu lehçeler bazı yönleriyle birbirinden farklı olmakla beraber genel olarak birbirine benzerler. Kataban hakkında ilk ve önemli bilgiler, ancak Glasere’in Güney Arabistan’a yaptığı dördüncü seferinden temin ettiği kitabelerden elde edilmiştir. Bu kitabeler birçok araştırmacı tarafından tedkik edilmiş, bazıları neşr edilmiştir. Katabanlılar, Sebeliler döneminde etkin olmuşlardır. Ancak Kataban lehçesi, Sebe lehçesinden ziyade Main lehçesine yakındır. Hommel Kataban lehçesini umumiyetle Main(Mina) lehçesi şeklinde tarif eder. Bu lehçede Sebe lehçesine ait unsurlar da vardır. Bu durum iki ülke arasındaki ilişkiler ile izah edilmektedir.

Sebe lehçesi ise Sebelilere nisbet edilen lehçedir. Sebeliler, Main kültür ve medeniyetini devralmış, Hadramevt ve Kataban uygarlıklarını nüfuzları altına almış, Yemen hâkimiyetini uzun bir süre ellerinde tutmuşlardır.¹¹⁵

Sebe lehçesinin en eski kitabeleri Main lehçesinin en yeni kitabeleri ile aynı dönemden kalmaz. Bu kitabelerin tarihi en uzak ihtimal ile milattan önce 8. asra kadar çıkmaktadır. Sebe lehçesi Main, Hadramevt ve Kataban lehçelerine galip gelmiştir. Güney kitabelerinin çoğu Me’rib, Zafer, Nait ve Hemdan şehirlerindeki kitabeler bu lehçe ile yazılmıştır.¹¹⁶

---

¹¹⁰ Neşet Çağatay, *a.g.e.*, s. 13.

¹¹¹ Ahmet Huseyn Şerefuddin, *a.g.e.*, s. 15.

¹¹² *A.e.*, s. 26.

¹¹³ *A.e.*, s. 15.

¹¹⁴ *A.e.*, 15.

¹¹⁵ Subhi Salih, *a.g.e.*, s. 53.

¹¹⁶ Ahmet Huseyn Şerefuddin, *a.g.e.*, s. 14.

Himyer Lehçesi ise milattan sonra beşinci asrın sonlarına kadar yaşayan Himyerilerin dilidir. Bu lehçe de klasik Arapçanın bütün seslerine ilave olarak İbranicedeki ikinci “s” olan ıslık harfi de mevcuttur. Bu dil gramer ve bilhassa lugat itibariyle kuzey dilinden oldukça farklıdır. Günümüzde Şıhr, Mehre ve Sakutra’da konuşulan lehçeler bu dile yakındır.

Sebe ve Main lehçesinde İsmi işaret müfred müzekker için هَذَا anlamında ذَنْ şeklinde dir. Main lehçesinde bu isimlerin başında ha(هـ) lar sin(س) harfine dönüşür. İsmi mevsuller الَّذِي anlamında müfred ve cemi için ذِ şeklinde dir. Müfred müennes için ise ذَاتِ anlamında ذَاتِ¹¹⁷ şeklinde kullanılmaktadır. Bu lehçelere ait daha ayrıntılı örnek ve kullanımlar klasik lehçelere ait kullanımlar adlı başlık altında zikredilecektir.

Büyük kısmı halen yaşayan lehçe ve şiveler umumiyetle doğu lehçeleri grubu ve batı lehçeleri grubu olmak üzere iki kısımda toplanmaktadır. Doğu lehçeleri grubunda Arabistan lehçeleri, Irak lehçeleri, Suriye-Lübnan ve Filistin lehçeleri, Mısır lehçeleri vardır. Batı lehçeleri grubunda ise Libya Arapçası, Tunus lehçesi, Cezayir ve Büyük Sahra lehçeleri, Fas lehçesi, Hassanî lehçesi ve Endülüs lehçeleri vardır. Modern Arapça ise Fasîh Arapça'dan sonra gelen merhaledir. Bu merhale 19. yüzyılın başından itibaren Arap dünyası ile Avrupa arasında yakın bir temas neticesinde başlamıştır. Umumiyetle Napolyon'un Mısır seferi bu yeni aşamaların başlangıç tarihi kabul edilmiştir. Bütün bu temaslar ve tesirler, Arapça'da yeni ve yabancı mefhumların ifade edilme zarureti doğurmuştur.¹¹⁸

Haddi zatında bu bölge unsurları her zaman sabit olmayıp genellikle değişken, karışık ve iç içedir. Bu bakımdan bariz hususiyetleri dikkate alınmak kaydıyla, eski Arap lehçelerini iki ana gruba ayırmak mümkündür.

a- Doğu lehçeleri Necid Bölgesi ve Yarımada'nın doğu kısmında bulunan kabilelerin lehçeleridir. Bu kısımda yer alan en büyük ve en önemli lehçe, Temim lehçesidir. Ayrıca Esed, Kays ve Rebia kabilelerinin lehçeleri de bu gruba dâhildir.

---

¹¹⁷ A.e., s. 19.

¹¹⁸ Nihat Çetin, “a.g.m.”, III/285.

b- Batı lehçeleri: Hicaz Bölgesi ve civarında bulunan kabilelerin lehçeleridir. Bu grubun en belirgin lehçesi Kureyş lehçesidir. Aynı şekilde Medine, Huzeyl, Huzaa ve Kinane lehçeleri de bu guruba dâhildir.

Unutulmamalıdır ki bu lehçeleri tam manasıyla birbirinden ayırmak mümkün değildir. Sınır bölgelerindeki Arap lehçeleri diğer milletlerin dilinden etkilenmiş ve bu lehçeler yeniden şekil almıştır. Bu durum çoğu zaman lehçe hususiyetlerinin iç içe girmesine sebep olmuş, bu da kimi durumlarda üçüncü bir lehçenin doğmasına yol açmıştır.

İslam dininin doğmasında önce Arap dili Arap yarımadasında mahsur bir vaziyette bulunuyordu. İçte birçok problemleri olan Arap dilinin mülahaza etmek mecburiyetinde olduğu bazı harici meseleleri yok değildi. Mesela Yemen’de ve Arap Yarımadasının güneyindeki Habeşlilerin dili Arapçayı bazı hususlarda tehdit etme yolundaydı. Fakat Habeşlilerin siyasi hâkimiyetlerinin devam etmemesi bu tehdidin hayat bulmasına mani olmuştur.

En eski arap lehçeleri hakkında bizi bilgilendiren kaynakları şöyle sıralayabiliriz:

1. Kaba bir dil ile yazılmış, eski zamana ait Hristiyan- Arap metinleri ile Yahudi Arap vesikalarıdır. İbranî harflerle yazılmış olan bu metinlerin yanında 1800’lerde başlayan ve Latin harfleri ile Malta dilinde yazılmış olan eserler de vardır.

2. Arapça metinlerin veya bazı cümle ve isimlerin Nabatî veya Yunan harfleri ile yazılmış olan transkripsiyonları eski ve önemli kaynaklardandır.

3. Arapçadan başka dillere geçen kelimeler de bize lehçeler hakkında bilgi verir.

4. Avrupalıların lehçelerden bahseden eserleri de bu konuda bizi aydınlatır.

5. En önemli kaynak yaşayan dilin kendisidir.¹¹⁹

1.8. İslam’ın Arap Diline Etkisi ve Katkıları

Arap dilinin hayatını iki kısımda incelememiz gerekir. Birincisi bu dilin İslam dininin doğuşundan önceki hali, ikincisi de sonraki halidir. Her iki hayat devresinde de Arapça çok çeşitli merhalelerden geçmiş bazı dillerle çetin mücadelelere girişmiş ve nihayet İslam dininin gelişyle o olmadan asla ulaşabilme imkânı bulamayacağı bir seviyeye yükselmiştir.

Kur’an-ı Kerim olmasaydı birçok dilde görülen bozulma ve yıpranma Arap dilinde de görülecekti. Belki de bugün iki Arap ülkesinin birbirleriyle anlaşması mümkün olmayacaktı.

---

¹¹⁹ Komisyon, “*Arap Dili*”, Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1988, I/514-515.

Bugün bile muhtelif Arap ülkelerinde halkın konuştukları Arapça, tam manasıyla birbirine uygun değildir. Fakat ortada müşterek bir kitap ve edebiyat dili vardır. İşte mühim olan da budur.

Umumi manada İslamiyet'in de Arap dili üzerinde büyük tesiri olmuş, her şeyden önce İslam dini, Cahiliye devrinden kalan bazı kelime ve terkipleri kullanmamıştır. Bu bakımdan birçok kelime ve terkipler az zaman sonra hayata veda etmişlerdir. Mesela أَنْعَمُ صَبَاحًا terkiibi السَّلَامُ عَلَيْكُمْ terkiibinden sonra unutulmuştur.¹²⁰

İslam'ın Arapçanın gelişimi üzerindeki tesiri de büyük olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm fasih Arapça'nın esaslarını tesbit için mükemmel bir kaynak olmuştur. Arapça çok geçmeden eski hudutlarından taşarak, çok uzaklara, başka dillerin konuşulduğu ülkelere yayılmıştır. Bunun neticesi olarak da önce İslamiyet'in ve Arapça konuşanların hayatına, daha sonra bütün yönleriyle İslam medeniyetine, bu medeniyet çevresinde serpilene, büyüyen, çoğalan ilimler ve sanatlara bağlı olarak Arapça günümüze kadar devam eden bir gelişme yaşamıştır.¹²¹ Arapça'nın bu gelişimi günlük konuşma dili olarak gittikçe farklılaşan lehçeler şeklinde devam etmiştir. Bir taraftan yeni yerleşim bölgelerine gelen Arap unsurlarının ekseriyetinin dili olan eski lehçelerin, diğer taraftan bu bölgelerde yerini aldığı veya komşu olduğu dillerin, değişik temasların ve farklı şartların tesiriyle Arapça'nın birçok lehçe ve şiveleri doğmuştur.

İslamiyet'in doğuşuyla Arap toplumunda eskisinden farklı bir yaşayış tarzı ve bir toplum yapısı gelişmeye başladı. Bu durum tabii olarak dile de yansdı. Arap dili kısa sürede başka ülkelere de yayıldı. İlim ve sanattaki gelişmelere bağlı olarak bir gelişim devresi yaşadı. Tarihî gelişim süreci içerisinde Arapça üzerinde etkisi görülen diller olmuştur. Bunlar Pehlevî ve son şekli ile Farsça, Yunanca, Latince, Sanskritçe, Kuzey Afrika'da Berberîlerin dili ve çeşitli Roman dilleridir. Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde başlayan Türk-Arap ilişkileri Türkçe ile Arapça arasında etkileşim olmasını sağlamıştır. Hicri 9. y.y'da Türklerin İslamiyeti büyük gruplar halinde kabulü diller arası etkileşime yol açmıştır.

Arap dilinin tarihi seyri bölgeler, halklar, kültürel ve ekonomik durumları irdelenip, Arapçanın Sami dilleri arasındaki yeri ve öneminden bahsedilmiş, dile ait hususi kavramlar açıklanmış ve İslamiyetin Arap diline ne gibi tesirleri olduğu izah edildikten sonra şimdi de Arap dilinde klasikleşmiş lehçelerin hususiyetleri ve bu lehçelerin ortak ve farklı yanları ayrıca bu lehçelere ait kullanımlar incelenecektir.

¹²⁰ Hüseyin Küçükcalay, *Kur'an Dili Arapça*, s.166.

¹²¹ Ahmet Suphi Furat, *a.g.e.*, I/113-114.

1. BÖLÜM

ARAP DİLİNDE KLASİK LEHÇELER

Bedevi bir hayat yaşayan kabilelerin dil bakımından kendilerine özgü bazı özelliklerinin olması son derece doğaldır. Arap yarımadasında birbirinden uzak ve oldukça geniş bölgelere yayılmış kabilelerin birbirinden farklı lehçeleri vardır. Buna rağmen dil bakımından bu kabilelerin birbirinden çok farklı oldukları söylenemez. Fakat bu farklılıklar zamanla azalmış ve 5. asrın sonlarından itibaren varlığı bilinen fasih Arapça zamanla bütün Arapların müşterek dili olmuştur.

Dile ait konular içerisinde en mühimi lehçeler bahsidir. Lehçeler bilimi(Diyalektoloji, Dialectologie) ismiyle bilinen bu dal, dilcilerin en çok meşgul olduğu alanlardandır. Bu konuda Avrupa'daki çalışmaların başını çeken Gaston Paris, Tourtoulon, Bringuet, Antoine Tomas ve Albert Dauzat gibi ilim adamlarının Avrupadaki halk dillerini inceleme gayretlerini belirtmemiz gerekir.

1. Klasik Lehçeler

Yazıda Arap dilini kullanan toplumlar tarafından neredeyse tüm eserlerde kullanılan dile Klasik Arapça denir.¹²² Klasik Arapça en eski edebî metinlerde, Kur'an-ı Kerîm ve hadiste daha sonradan da Arapçanın yayıldığı yerlerde din, şiir, edebiyat ve ilim dili olarak kullanılmıştır. Bu dil ana çatısı değişmeden kalmış olan lehçeler üstü bir Arapçadır.¹²³

M.6. y.y'n ortalarında lehçeler ve kabileler arasında ortak olan bir edebî lehçe mevcuttu. Şairler kendi kabilelerinde kullanılan lehçeden kelime hazinesi bakımından faydalanmakla birlikte şiirlerinde bu ortak lehçeyi kullanıyorlardı. Böylece şairler ve onların şiirlerini ezberleyerek yayan râvîler vasıtasıyla bu ortak lehçe (el-Arabiyye) bütün Arap Yarımadasına yayıldı.¹²⁴

Şairlerin halktan üstün bir dil ilmine sahip olduğu herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Farklı kabilelere mensup şairler, kendi milletleriyle beraberken elbette kendi lehçe-

---

¹²² Hüseyin Küçükcalay, "Kur'an, Hadis ve İslamiyet'in Arap Dili Üzerindeki Tesirleri" İslam Medeniyeti Dergisi, İstanbul, 1967, c. 1, sayı, 5, s. 83.

¹²³ Nihat Çetin, "a.g.m.", 3/282.

¹²⁴A.e., 3/282.

leri ile konuşuyorlardı. Fakat şiir ve edebiyat söz konusu olduğunda, örneğin panayırlarda, orada geçerli olan, üst kesim tarafından kabul gören ortak dili kullanıyorlardı.

İşte bu bağlamda el-Arabiyye kavramı klasik lehçe için, luga ifadesi ise eski büyük lehçeler için kullanılmıştır. Halkın konuştuğu dile ise âvam dili denilmiştir. Klasik Arapçayı, Cahiliye şiiri, Kur'an-ı Kerîm, Hadis, Hz. Peygamber'in ve ilk halifelerin resmî haberleşmeleri, Eyyâmu'l- Arab konusundaki mensur eserler ve emsaller temsil etmektedir. Cahiliye döneminde ve İslamın ortaya çıkışı sırasında yazıdan ziyade sözlü rivâyet esas kabul edilmiştir. Bu nedenle dil ve edebiyata dair İslam öncesi malzeme oldukça az bir yekün tutmaktadır.

Arap yazısını kullanan milletler hemen hemen bütün eserlerde ortak bir dil kullanmışlardır. Kullanılan bu ortak dile ise "Klasik Arapça" adı verilmiştir. Bu ortak dile Arapçanın en eski metinlerinde de Cahiliye devrinde de rastlanabilmektedir. O zamanın şairlerinden bugüne kadar intikal ede gelen şiirlerde hep aynı dil kullanılmıştır. Bilindiği gibi Cahiliye devrinde ve İslam'ın gelişinden bir müddet sonrasında kadar lehçelerin büyük bir önemi vardı. Bu durum karşısında, çeşitli kabilelere mensup olan şairlerin, muhtelif lehçelerle konuşmuş olmalarına rağmen ortaya müşterek bir şiir dili getirmiş olmaları üzerinde durulmaya değer bir mevzudur. Bu müşterek dille varit olan şiirlerin uydurma olduğunu söyleyecek kadar ileri gidenlerin fikirleri asla tasvip edilmemelidir. Ayrıca bu gibi şiirlerin inkâr edilmesiyle birçok servetin bir anda yok olup gitmesine neden olacak deliller de tam manasıyla mevcut değildir.¹²⁵

Lehçe aynı dilin bölgelere göre söyleniş farklılığını ifade etmektedir. Özellikle bu bölgeler arasında ilmi ve kültürel alışveriş yok denecek kadar az ise o zaman lehçe özgünleşerek daha da önem kazanmaktadır.

Her dil gibi Arap dili de çeşitli merhalelerden geçmiştir. Rasul-ü Ekrem'in vefatından sonra, muhtelif Arap kabilelerinin çeşitli yerlere göç ederek yer değiştirmeleri, Arap dili için yepyeni bir asrın başladığını ifade etmektedir. Şöyle ki bir takım harpler sebebiyle Filistin, Suriye, Irak ve daha başka yerlere çöl lehçeleri intikal etmeye başlamıştı. Peygamberimizin vefatından sonra yüz sene geçmemişti ki, Arap dili çok geniş bir sahada çeşitli dillerle bir mücadele devresine girdi. Çünkü konuşanları tarafından götürüldüğü her yerde karşısına bir rakip çıkıyor ve meydan okuyordu. Arapça'nın bu tehaddiye bî taraf kalması imkân dâhilinde değildi. Bu mücadele sonunda, fethedilen bütün ülkelerde Arap dilinin bariz bir şekilde yerli

¹²⁵ Hüseyin Küçükkalay, *Kur'an Dili Arapça*, s. 83.

halkın ana lisanına müessir olduğunu ve ona karşı daima bir üstünlük sağladığını kabul etmek yerinde olacaktır.

Bu başarıyı sağlayan amillerden biri de Arapların çölde alışmış oldukları hayat tarzını devam ettirmek istemelerinden ileri gelmektedir. Bu sebeple Arap dili, yerli dillere karşı kendini korumuş olmakla vasıflandırılır. Bu sebeple de Avrupa'da yerleşmiş Araplardan tutun, Horasan'a kadar birçok bölgeye yerleşmiş olanlar arasında bir hayli fesahat ve belagat sahibine rastlamak mümkündür.

Mesela Arap dili Mısır'da Kıbtice ile çetin bir mücadeleye girmişti. İlk zamanlarda askeri kışlalarda ve devletin Arap idarecileri arasında konuşulan Arapça, daha sonra tesir sahasını artırarak halk arasına karıştı. Resmi dairelere Arap dilinin girebilmesi H. 87 yıllarında rastlamaktadır. Fakat bu giriş tam manasıyla bir hâkimiyet çerçevesinde mütalaa edilemez. Bu hâkimiyet ancak H. 2. yüzyılın başlarında tahakkuk edebilmişti. Kıbtice, Arap dili üzerinde bariz bir eser bırakmaktan çok uzaklarda bulunuyordu. Hâlbuki Farsça böyle değildi. Bunun sebebini Kıbtilerin milliyetçilik anlayışlarında aramak bir dereceye kadar belki doğru olabilir. Bu sebepten dolaydır ki, bu dilin Arapça üzerinde tesiri yok gibidir. 3. yüzyılda tam bir galibiyet elde eden Arap dili, 6. yüzyılda Kıbtice'nin yerine Arapçanın almasını sağlamıştır.¹²⁶

Arap dilinin diğer dillerle geçirmiş olduğu mücadele safhası Arapçayı da etkilemiştir. Özellikle bu tesir Arapçanın hatalı konuşulmasına yol açmıştır. Kanaatimizce hatalı konuşmalar Cahiliye devrinde ve İslam dininin geldiği ilk zamanlarda yoktu. Hatalı konuşmalar İslam ile müşerref olan Acemlerin Araplar arasına karışması ve İslam sayesinde tek bir vücut halinde samimi bir şekilde kaynaşmalarından doğmuştur. Hatalı konuşmaların kat'i olarak hangi tarihte meydana gelmiş olduğunu tespit etmek mümkün değilse de bu hususta tahmine dayanarak bir zaman tayin etmek imkân dâhilindedir. Tabiatıyla tayin edilecek bu zaman İslam dininin gelişinden sonraki bir vakte tesadüf edecektir. Bazı ilim adamlarının hatalı konuşmaları İslam'dan önceki devirlere de teşmil etmek istediklerini görmekteyiz. Bu husus bizim görüş ve fikirlerimize uymamaktadır. Bize göre bu hatalı konuşmaların bir başlangıç tarihi vardır. Ve bu tarih İslamiyetten sonraki hatalı konuşmalarının Cahiliye devrine teşmil edilmesi elimizde bulunan ve bu devirle ilgili birçok servetin elden çıkmasına yol açacaktır. Bu kıymetli servet elden çıkarılmamış olsa bile bu durum karşısında onlara alıcı gözüyle bakılamaz.

---

¹²⁶A.e., s. 87.

Tıpkı Cahiliye devri ile yakından alakası bulunan Muallakat-ı Seb'a'yı inkâr etmek gibi bir mahiyet taşıyan bu fikir cılız bir tahmin olmaktan ileri gidememiştir.¹²⁷

Cahiliye devrinde hatalı konuşmaların mevcut olup olmadığı meselesine Ahmet Abdü'l-Gafur Attar Bey temas ederek şöyle der: “Cahiliye devri halkının hatalı konuşmalar yapmadığını kabullenmek yanlış bir fikirdir. Onlar arasında hatalı konuşma yapanlar mevcuttu. Bu sebeple Cahili şiirlerinden birçok beyitler sarf ve nahv kaidelerine aykırı olarak gelmişlerdir.”¹²⁸ Daha sonra Sayın Attar bu fikrini teyit etmek gayesiyle bazı misaller verir.

إِنَّ أَبَاهَا وَأَبَا أَبَاهَا ----- قَدْ بَلَّغَا فِي الْمَجْدِ غَايَتَاهَا

Bu beyitte ikinci *أَبَا* kelimesi yanlış yazılmıştır. Doğrusu *أَبَائِيهَا* şeklinde *ي* ile yazılmasıdır. Ayrıca beyitte geçen *غَايَتَا* kelimesi *بَلَّغَا* fiilinin mef'ulu durumundadır. Tesniyelerin mensubiyetleri elif ile değil ya ile olacağından *غَايَتِيهَا* denilmesi gerekmektedir. Gramer ilmindeki meşhur kaide bunu iktiza ettirmektedir. Hâlbuki mezkûr kelime merfu olarak elif ile rivayet edilmiştir. Attar bu beyitin hatalı olduğunu bu itirazla ileri sürmektedir. Ancak birçok nahivci bunu bir hata olarak kabul etmezler. Çünkü bazı kelimeler her üç şekil irap durumlarında da mebni sayılarak kullanılır. Mesela *مَرَرْتُ بِرَجُلَانِ ، رَأَيْتُ الرَّجُلَانِ ، جَاءَ الرَّجُلَانِ* kelimelerindeki elif kullanılabilir. Bu hususu teyit eden pek çok misaller mevcuttur. Hatta meşhur ilim adamı el-Kisai bunun Kinane, Hemedan ve Belharis lehçeleri olduğunu bile söylemiştir.¹²⁹

Çeşitli dil ve lehçelerin yeni ve ortak kullanılan bir Arapça'nın oluşumunu sağlamak için birbirine karıştığı merhalelerdir. Bu merhalede kullanılan Arapça, Araplar'ın şiir ve sözlerini kapsayan ve Kur'ân-ı Kerîm'den fazlasıyla etkilenen Arapça'dır. Fasih Arapça ile nazil olan Kur'ân-ı Kerîm edebi mükemmeliyetini kabul ettirmiş, yüksek belagatı karşısında Araplar'ı hayrete düşürmüştür. Dilin bütün hususiyetlerini aksettirecek genişlikte bulunan Kur'ân-ı Kerîm, fasih ve edebi Arapça'nın en mükemmel numunesi ve ölçütü olmuş ve bu hüviyetini devam ettirmiş, dil ve edebiyata dair çalışmaların da hareket noktası olmuştur.¹³⁰

¹²⁷ A.e., s. 137-138.

¹²⁸ el-Cevheri, a.g.e., 1/15.

¹²⁹ Ebu İrfan Muhammed b. Ali es-Sabbân, *Hâşiyetüs-Sabban alâ Şerhi'l-Eşmûnî*, Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyyeti, Beyrut, 1997, 1/70.

¹³⁰ *Nihat Çetin*, “a.g.m.”, III/283-284.

1.1. Klasik Lehçelerin Mahiyeti ve Örnek Kullanımlar

Arap dilindeki klasik lehçeler hakkında bir belirsizlik olmakla birlikte Arap tarihinde belli başlı mihenk taşı olan lehçeler vardır. Bu lehçeler gerek Arap dili açısından gerekse nispet edilen kabilenin siyasi ve ekonomik gücü açısından bir dönem güçlenmiş, damga vurmuş lehçelerdir. Fakat bu lehçeler hiçbir zaman Kureyş lehçesi kadar güçlenememiş ve önemli hale gelememiştir. Bu lehçeler Kureyş, Kinane, Hemedan, Ruveys, Temim, Kays, Huzeyl, Rabi'a, Mudarr, Esed, Necid, Kudâ'a, Main, Sebe', Himyer olarak kabul edilebilir. Çok farklı bölgelerden olmalarına rağmen bu lehçelerin ortak bir özelliği vardır ki o da dışa kapalı, diğer dillerin etkisi altına girmekten uzak olmasıdır. Böylece bu lehçeler aslında Arapçayı saf şekliyle yansıtmakta, onu en doğru şekliyle de muhafaza etmektedirler. Bu lehçeler klasik Arapça'nın oluşmasındaki etkin rolüne göre tespit edilmiş ve bu lehçeler klasik lehçeler olarak isimlendirilmiştir. Bir lehçenin klasik sayılıp sayılmaması, birçok İslam âlimine göre, o lehçenin Kur'an'da yer alıp almamasıyla doğrudan alakalıdır.¹³¹ Klasik lehçelere ait kullanımların yanında bu lehçelere etki eden lehçelerden de örnek kullanımlar verilecektir. Ve daha sonra bu kullanımlara istinaden bu lehçerin ortak ve farklı yönleri irdelenecektir.

Temîm ve Kays lehçelerinde, sözcüğün baş kısmındaki hemze (أ), telaffuzda ayn (العين) harfine dönüştürülür. Örneğin, أَرَأَقَ الدَّمَّ (Kanı akıttı) cümlesi, عَرَأَقَ الدَّمَّ şeklinde söylenir. Bazen, sözcüğün orta veya sonunda yer alan hemzelerde de ayn (العين) harfine dönüştürme işlemi yapılır. Örneğin, كَتَأَ yerine, كَتَعَ denir.

Huzeyl lehçesinde, hâ' (الهاء) harfi, 'ayn'a (العين) dönüştürülür. Örneğin, حَتَّىٰ حِينَ (bir zamana kadar) ifadesi, عَتَّىٰ عَيْنَ şeklinde okunur. Sa'd, Huzeyl, Ezd, Kays ve Ensâr lehçelerinde الطاء harfinden önce gelen harekesiz 'ayn (العين) harfi, النون harfine dönüştürülür. Örneğin, أَعْطَاهُ (Ona verdi) cümlesi, أَنْطَاهُ şeklinde telaffuz edilir. Buna, "إِسْتِنَاءٌ" (إِسْتِنَاءٌ) denir ve bu uygulama Mısır lehçesinde de yaygındır.

Mâzin lehçesinde, bâ' (الباء) harfi ile mîm (الميم) harfi birbirine dönüştürülür. Örneğin, اِبْنِي فِي مَكَّةَ (Oğlum, Mekke'dedir) cümlesi, اِمْنِي فِي مَكَّةَ şeklinde söylenir. Rabi'a ve Mudarr lehçelerinde, muhâtap kâf'ı erilde sîn (السين) harfine, dişilde ise şîn (الشرين) harfine dönüşür. Örneğin, مِثْلِكَ (-eril için- senden) yerine, مِثْلِكَ; مِثْلِكَ (-dişil için- senden) yerine, مِثْلِكَ denir.

Suriye bölgesindeki lehçeler ise muzari fiillerin başına bir harf-i cer getirmeyi adet edinmişlerdir. Bu sebeple يُرِيدُ yerine يُرِيدُ kelimesini kullanmışlardır.¹³²

¹³¹ Celaleddin es-Suyuti, *el-Müzhir*, I/213.

¹³² Hüseyin Küçükcalay, *Kur'an Dili Arapça*, s. 93.

Bazı lehçelerde tesniyeler merfu, mansub ve mecrur gibi üç irab durumunda da elif kullanılarak muamele görürler. Tesniyeleri bu şekilde kullanan Kinane ve Hemedan başta olmak üzere pek çok kabile vardır.¹³³

Mim harfinin lam'dan bedel olarak kullanılması ise Himyer lehçesine dayanmaktadır. Mesela onlar *القلم* kelimesini *امقلم* şeklinde kullanmışlardır.¹³⁴

Hicaz bölgesindeki bazı lehçeler cemi müennes *ت* larını *ه* şeklinde okumuşlardır. Kutrub'un rivayetine göre bu kimseler *كيف البئون والبناه* cümlesini *كيف البئون والبناه والأخوات* şeklinde telaffuz ederler.¹³⁵

صراط kelimesini Kunbül ve Ruveys'in sin ile *سراط* şeklinde¹³⁶ Bakara suresinin 245. ayetindeki *يَبْسُطُ* fiilini ve A'raf Şuresinin 69. ayetindeki *بَسْطَةَ* kelimesini Hişam, Ebu Amr'dan rivayetle Duri, Ruveys, Halef, Hamza'dan rivayetle yine Halef ile Kunbül, Susi, İbn Zekvan, Hafs ve Hallad'ın bazı tariklerinin sin ile, diğer kıraat imamlarının sad ile *يَبْصُطُ* ve *بَصْطَةَ* şeklinde okumaları bunun örneğini teşkil eder.¹³⁷

Kıraat imamlarının çoğunun *تَبْلُو*¹³⁸ şeklinde okuduğu kelimeyi Hamza, Kisai ve Halef *تَبْلُو*¹³⁹ İbn Amir, Asım, Hamza, Kisai ve Halef'in *تَنْشُرُهَا*¹⁴⁰ şeklinde okuduğu kelimeyi diğer kıraat imamları *تَنْشُرُهَا*¹⁴¹; Nafi', İbn Kesir, Asım ve Ebu Ca'fer'in *يَقْضُ*¹⁴² okuduğu kelimeyi diğer kıraat imamları *يَقْضِي* şeklinde okumuşlardır. Bu gibi farklılıklar Kureyş ile Temim kabilesi arasındaki okuyuş farklarına birer örnek olmaktadır.¹⁴³

¹³³ Ebü'l-Beka Muvaffakuddin İbn Yaiş, *Şerhu'l-Mufasssal*, Thk. Ahmed es-Seyyid, el-Mektebetü't-Tevfikiyye, Kahire, Tarihsiz, III/128.

¹³⁴ Hüseyin Küçükcalay, *Kur'an Dili Arapça*, s.232.

¹³⁵ A.e., s.235.

¹³⁶ Ahmed b. Muhammed Benna, *İthafü Fuzalâi'l-Beşer bi'l-Kirâati'l-Erbaate Aşer*, Thk. Şa'ban Muhammed İsmail, Beyrut, 1987, I/365.

¹³⁷ A.e., I/443-444.

¹³⁸ Yunus, 30.

¹³⁹ Ahmed b. Muhammed Benna, a.g.e., II/109.

¹⁴⁰ el-Bakara, 259.

¹⁴¹ Ahmed b. Muhammed Benna, a.g.e., I/449.

¹⁴² el-En'am, 57.

¹⁴³ Ahmed b. Muhammed Benna, a.g.e., II/14.

Medine kıraat imamlarından Nafi'in sin harfinin esresiyle عَسَيْتُمْ¹⁴⁴ şeklindeki okuyuşu Kureyş, diğer kıraat imamlarının عَسَيْتُمْ şeklinde üstün harekeyle okuyuşları¹⁴⁵ ise Kureyş dışındaki lehçelere ait bir kullanımdır. Çoğu kıraat imamlarının يَعْكُفُونَ¹⁴⁶ şeklinde okudukları kelimeyi Hamza, Kisai ve bir rivayette Halef, kaf harfinin esresi ile يَعْكُفُونَ okumuştur ki bu okuyuş Esed lehçesini yansıtmaktadır.

İbn Amir, Asım, Hamza ve Ebu Ca'fer, muzari konumdaki يَحْسَبُ fiilini Kur'an-ı Kerim'de her geçtiği yerde Temim lehçesine göre sin harfinin fethası ile يَحْسَبُونَ / يَحْسَبُ şeklinde, diğer kıraat imamları ise Kureyş lehçesine göre esreli olarak يَحْسِبُونَ / يَحْسِبُ şeklinde okumuşlardır. Ebu Amr, Kisaî, Ya'kub, Halef'in nun harfinin esresi ile لَا تَقْنَطُوا¹⁴⁷ şeklindeki okuyuşları Kureyş ve Esed lehçelerine, diğer kıraat imamlarının nun harfinin fethası ile لَا تَقْنَطُوا şeklinde okuyuşları ise geriye kalan lehçelere ait bir kullanımdır.

Hafs, Hamza, Kisai, Ruveys ve Halef'in, if'al babından olmak üzere فَيُسْحَتُكُمْ¹⁴⁸ okuyuşu Temim lehçesini, diğer kıraat imamlarının sülasi üçüncü babdan alarak فَيَسْحَتُكُمْ okuyuşları ise Kureyş lehçesini yansıtır.¹⁴⁹ Hamza ve Kisai'nin Tihame lehçesindeki kullanımı esas alarak يَبْشُرُكَ¹⁵⁰ şeklinde birinci sülasi babdan okuduğu fiili diğer kıraat imamları Kureyş lehçesine göre tef'il babından يُبْشِرُكَ şeklinde okumuşlardır.¹⁵¹

Yemen lehçesinde, genellikle kâf (كَاف) harfi, şîn (الشَّيْن) harfine dönüşür. Örneğin, شَلَمَنِي سَلَامًا (Bana bir konuşma yaptı ve bende bitkinlik bıraktı!) cümlesi, شَلَمَنِي سَلَامًا şeklinde telaffuz edilir. Himyer lehçesinde belirlilik bildiren lâm (اللَّام) harfi, mîm (مِيم) harfine dönüştürülür. الْقَمَرُ وَالشَّمْسُ (Ay ve güneş) yerine, أَمَقَمَرُ وَأَمَشَمْسُ denilir. Buna, “tumtumâniyye” (طُمُطْمَانِيَّة) adı verilmektedir. Yemen lehçesinde ise sîn (السَّيْن) harfi, tâ' (التَّاء) harfine dönüştürülür. Örneğin, النَّاسُ (İnsanlar) sözcüğü, النَّاتُ şeklinde kullanılmaktadır.

¹⁴⁴ el-Bakara, 246; Muhammed, 22.

¹⁴⁵ İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetün-Neşr*, Çev. Ali Osman Yüksel, M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfi Yay., İstanbul, 2012, II/230.

¹⁴⁶ el-A'raf, 138.

¹⁴⁷ ez-Zümer, 53.

¹⁴⁸ Taha, 61.

¹⁴⁹ Bazı kabileler أَسَحَتَ (if'al) babından, bazıları ise سَحَتَ (sülasi üçüncü) babından kullanmışlardır ki her iki kullanım da aynı manayı (helak etmek) ifade eder. (bk. Muhammed Salim Muhaysin, *el-Muktebes mine'l-Lehecâti'l-Arabiyye ve'l-Kur'âniyye*, Mektebetü'l-Kahire, Mısır, 1978, s. 69).

¹⁵⁰ Al-i İmran, 39.

¹⁵¹ Muhammed Salim Muhaysin, *a.g.e.*, s. 70.

Himyer Lehçesi sahip anlamına gelen دُو‘dan kısaltılan دُ edatı bulunur. Bu edat müennes isimlerde دُتْ بِنِي حَسَنَ şeklinde olduğu gibi دُتْ ‘e dönüşür. مُرْتِدْ gibi özel isimler de genellikle مُرْتِدْمَ şeklinde sonu “mim”le biter. Müennes isimlerin sonunda bulunan “ta” حَدَيْتْ gibi genellikle açık ta ile yazılır.¹⁵⁸

Sebe ve Main lehçesinde Tesniye her iki lehçede de “ya” ile biter. Cemi müzekker salim’e “mim” bitişir. Cemi müennes salim ise açık ta ile yazılır.¹⁵⁹ Zamir, sebe lehçesinde müfred için هُوَ tesniye için هَمِي cemi için هَمُو şeklindedir. Baştaki ha’lar Main lehçesinde sin harfine dönüşür. Yani Main lehçesinde bu zamirler sırasıyla سَمُو سَمِي سَمُو şeklindedir.¹⁶⁰

Sebe ve Main lehçesinde İsmi işaret müfred müzekker için هَذَا anlamında دَنْ şeklindedir. Mesela هَذَا الْمُسْنَدُ kelimesi دَنْ مُسْنَدَنْ şeklinde söylenmektedir. Müfred müennes için gelen ismi işaret هَذِهِ kelimesi دَتْ şeklinde gelmektedir. Main lehçesinde bu isimlerin başında he’ler sin harfine dönüşür. İsmi mevsuller الَّذِي anlamında müfred ve cemi için ذُ şeklindedir. الَّذِي بِمَارِيْبِ kelimesi ذِبْمَارِيْبِ şeklinde kullanılmaktadır. Ayrıca müfred müennes ismi mevsülü olan اَلَّتِي bu iki lehçede ذِتْ¹⁶¹ şeklinde kullanılmaktadır.

Main lehçesinde fillerin başına “sin” harfi bitişerek ilk harfin yerini alır, fiilin ortasında bulunan elif de her zaman hazfedilir. سَتَّبَ ve أَطَاعَ سَطَعَ gibi, sin harfi de aynı zamanda elif’e niyabet etmektedir. Sebe lehçesi ise sin yerine ha bitişir. أَطَاعَ هَطَعَ gibi.¹⁶²

Main lehçesinde tarif edatı genellikle ismin sonuna bitişen ن ile yapılır. دِنْ مُسْنَدِنْ هَذِهِ الْمُسْنَدُ gibi.¹⁶³ Nekra edatı olan mim ise kelimesinin sonuna bitişir. بَيْتٌ بَيْتٌ gibi.¹⁶⁴

Yine bu lehçede عَلْ harfi عَلَى anlamında, عَدَى ise عَدَى anlamında kullanılır.¹⁶⁵ Kureyş lehçesinde kendisinden istifham edilen özel isim, istifhamın cavabına mahki olarak yani soruda nasıl geçmiş ise o şekilde zikredilir: مَنْ زَيْدًا - مَنْ زَيْدًا؟ , جَاءَ زَيْدٌ - مَنْ زَيْدًا؟ gibi. Temim

¹⁵⁸ A.e., s. 17.

¹⁵⁹ A.e., s. 17.

¹⁶⁰ A.e., 18-19.

¹⁶¹ A.e., 19.

¹⁶² A.e., s. 26.

¹⁶³ A.e., s. 20.

¹⁶⁴ Ali Cevad, a.g.e., 8/593, 674, 681.

¹⁶⁵ Ahmet Huseyn Şerefuddin, a.g.e., s. 29-31.

lehçesinde ise mahki irab yapılmaz, bu isim her halukarda haber olarak merfu okunur.¹⁶⁶ Bu isim özel isim olmazsa veya özel isim olup bir sıfatla nitelenirse Kureyş lehçesinde de haber olarak merfu okunur: رَأَيْتُ الرَّجُلَ gibi.¹⁶⁷

Temim lehçesinde ise nebre yapılır. Yani hemze nutkedir. Hicaz, Huzeyl, Mekke ve Medine lehçelerinde teshil yapılır. Yani hemze nutkedilmez. خَاسِنًا حَسِيًّا - بَيْسَ بَيْسَ gibi. Temim lehçesinde aynı ve yakın harfler idğam edilir. Kureyş lehçesinde ise idğam yapılmaz: يَرْتَدُّ يَرْتَدُّ gibi.¹⁶⁸

Esed ve Kudaa غَيْرُ ile yapılan istisnada bu kelimeyi meftuh okurlar: مَا جَاءَنِي غَيْرَكَ gibi. Temim ise bu kelimeyi takdiri أَحَدٌ kelimesinden bedel olarak merfu okur: مَا جَاءَنِي (أَحَدٌ) غَيْرَكَ gibi.¹⁶⁹

Temim'in büyük bir kısmı ve Bekr b. Vail عِلْمٌ ، كَرْمٌ ، كَبْدٌ ، عَضُدٌ gibi kelimeleri hareke vermek yerine bunları hafiflik amacıyla عِلْمٌ ، كَرْمٌ ، كَبْدٌ ، عَضُدٌ şeklinde telaffuz ederler.¹⁷⁰

Rebia, vakf halinde tenvinli ismi her üç şekilde de sakın okur: مَرَرْتُ ، رَأَيْتُ خَالِدٌ ، هَذَا خَالِدٌ ، مَرَرْتُ بِخَالِدٍ gibi. Bazıları sadece nasb halinde onlara uyar. Ezd ise tenvinli isim üzerinde vakf edince, tenvini kendi cinsinden harfe çevirir: مَرَرْتُ بِخَالِدِي ، جَاءَ خَالِدُو ، مَرَرْتُ بِخَالِدِي gibi.¹⁷¹

Sa'd, son harfin hemze olması ve bir önceki harfin sakın olması kaydıyla vakf halinde son harfi şeddeli okur : هَذِهِ أَسْمَاءُ : gibi. Tayy, cemi müennes salim ta'sımı vakf halinde müfrede kıyasen ha'ya çevirir: نَضَرُوا الْمَعْلَمَاهُ gibi.¹⁷²

Kureyşliler يَفْعَلٌ ، يَفْعَلٌ bablerından مَفْعَلٌ vezninde mastar türetirler. مَقْتَلٌ gibi. Temimliler ise مَفْعَلٌ vezninden türetirler: مَطْلِعٌ gibi. Bazen Kureyşliler de bu vezni kullanırlar: مَسْقُوطٌ ، مَدْبِيتٌ gibi.¹⁷³

¹⁶⁶ Sibeveyhi, *el-Kitab*, Thk. Abdusselam Muhammed Hârûni, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1979, 2/413.

¹⁶⁷ Mustafa Sadık er-Rafii, *Târihu Adabi'l-Arabiyye*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, Beyrut, 1974, 1/152.

¹⁶⁸ Subhi Salih, *a.g.e.*, s. 77, 78, 81.

¹⁶⁹ İbn Manzûr, *a.g.e.*, 10/154, غَيْرٌ maddesi.

¹⁷⁰ Mustafa Sadık er-Rafii, *a.g.e.*, 1/153

¹⁷¹ *A.e.*, 1/147.

¹⁷² *A.e.*, 1/144.

¹⁷³ Sibeveyhi *a.g.e.*, 4/182.

Huzeyl, mütekellim ya'sına muzaf olanı Maksur ismin elifini ya'ya kalbederek idğam yaparlar: عَصَايَ ، عَصَايَ قَفَايَ ، قَفَايَ gibi. Ama tesniyede böyle yapmazlar. Temim'den Benu Yerbu' ise cemi müzekker salime izafe edilen mütekellim ya'sını maksur okur: ضَارِيٍّ¹⁷⁴ gibi.

Kureyşliler ve Kays, cemi müzekker salime mülhak olan سَتُونَ kelimesini ref halinde (ون) nasb ve cer halinde (بن) şeklinde harf ile irab ederler. Temim ve Benu Amir ise bu kelimeyi hareke ile irab ederler.¹⁷⁵

İsmi mevsullerden الَّذِي Belharis ve bazı Rebia lehçelerinde الَّذِي ve اللَّذِي şeklinde. Tayy lehçesinde ise bunun karşılığı دُو ve اللّٰتِي'nin karşılığı ذَاتٍ dir. Belharis ve bazı Rebia kabileleri اللّٰتَانِ ، اللّٰتَانِ de ref halinde nun'u şeddeli okurlar. Tayy, Huzeyl ve Ukayl lehçesinde الَّذِينَ cemi müzekker salim gibidir. Kays lehçesinde ise ذَوِيٍّ nin karşılığı دَوِيٍّ dir.¹⁷⁶

Kureyş lehçesinde ذَاكَ ve تِلْكَ şeklinde olan ismi işaretler, Temim lehçesinde ذَاكَ ve تِلْكَ şeklindedir. Kureyşliler أَوْلَى ، Temim اولياء Necidliler أَوْلَالٍ der. Bazıları da أَوْلَالِكَ şeklinde kullanmışlardır.¹⁷⁷

Temim vakf halinde هَذِهِ vasl halinde هَذِي der. Kureyşliler her zaman هَذِهِ şeklinde kullanılmaktadırlar.¹⁷⁸ Kureyş lehçesinde ilk harfi vav olan fiilerin bu vav'ı Temim lehçesinde hemze olur: وَكَدَ ، وَكَدَ gibi.¹⁷⁹

Hemze ile biten fiiler zamire isnad edilince Temim lehçesinde hemze değişmez. Kureyş lehçesinde ise ya'ya dönüşür: قَرَيْتُ ، قَرَاتُ ، قَرَاتُ gibi.¹⁸⁰

Kureyş lehçesinde لَيْسَ ye benzetilen لَا amil olur; Temim ve Tayy lehçelerinde amil olmaz. لَعَلَّ Ukayl lehçelerinde cer harfidir. Bu harf Temim lehçesinde لَعَنَّ ، لَعَنَّ şeklindedir.¹⁸¹ Huzeyl lehçesinde cer harfi olup مِنْ anlamındadır.¹⁸² لَمْ Temim'e bağlı bazı lehçelerde nasb harfidir: أَلَمْ نَشْرَحْ gibi.¹⁸³

¹⁷⁴ Mustafa Sadık er-Rafii, *a.g.e.*, 1/146, 152.

¹⁷⁵ İbn Manzur, *a.g.e.*, 6/403, سنن maddesi.

¹⁷⁶ *A.e.*, 16/269-270 الذي maddesi.

¹⁷⁷ Mustafa Sadık er-Rafii, *a.g.e.*, 1/146.

¹⁷⁸ Sibeveyhi, *a.g.e.*, 4/182.

¹⁷⁹ Celaleddin es-Suyuti, *el-Müzhir*, 2/276.

¹⁸⁰ *A.e.*, 2/270.

¹⁸¹ İbn Manzur, *a.g.e.*, 9/370 علل maddesi.

¹⁸² Mustafa Sadık er-Rafii, *a.g.e.*, 1/155.

¹⁸³ Ahmed Abdu'l-Gafür Attâr, *Mukaddimetu's-Sihâh*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1984, s.21.

Esed ve Benu malik tenbih ha'sını merfu olarak okumaktadırlar. يَا أَيُّهَا النَّاسُ ama kendisinden sonra ismi işaret gelirse meftuh okurlar: يَا أَيُّهَاكَ gibi.¹⁸⁴

Belharis, Ha'sem ve Kinane lehçeleri fethadan sonra gelen ya'yı elif'e çevirirler: إِلَيْكَ ، عِلَاكَ ، عَلَيْكَ ve إِلَاكَ gibi.¹⁸⁵

Tesniye kelimeler bazı zamanlar her üç şekil irap durumlarında da mesela ، جَاءَ الرَّجُلَانِ ، مَرَرْتُ بِرَجُلَانِ ، رَأَيْتُ الرَّجُلَانِ gibi elif kullanılabilir. Bu hususu teyit eden pek çok misaller mevcuttur. Hatta meşhur ilim adamı el-Kisai bunun Kinane, Hemedan ve Belharis lehçeleri olduğunu bile söylemiştir.¹⁸⁶

Muzari fiilierin ilk harfi Hicaz lehçesinde, özellikle Kureyş, Hevazin, Ezd-i Serat ve Hüzeyl'in bazı kollarında üstün harekeli iken başta Esed olmak üzere Kays, Temim, Rabi'a, Behra gibi kabileler esre ile harekelendirir. Kureyşliler'in ; تَعْلَمُ ، نَسْتَعِينُ ، تَسْوَدُ şeklinde telaffuz ettikleri kelimeler, teltele adı verilen lehçelerde تَعْلَمُ ، نَسْتَعِينُ ، تَسْوَدُ şeklinde telaffuz edilmektedir.¹⁸⁷ Sahih kıraatlerde görülmeyen bu uygulama Ali Abdü'l-Vahid el-Vafi'nin belirttiğine göre, son asırlarda Mısır'daki halk dilinde yaygın olarak varlığını sürdürmektedir.¹⁸⁸

Sakin harften sonra yine sakın harfin gelmesi durumunda birincisine hareke verilirken bazı lehçelerde ötre bazılarında ise esre olarak verilmektedir. Mesela Kureyş gibi bazı lehçelerde اشْتَرُوا الضَّلَالَةَ denilerek vav harfi ötre ile diğer bazı lehçelerde ise اشْتَرُوا الضَّلَالَةَ denilerek vav harfi esre ile seslendirilmiştir.¹⁸⁹

Harf ilavesinin kelime içerisinde yapıldığı lehçeler de bulunmaktadır; أَنْظُرُ yerine أَنْظُرُ denmesi gibi.

Kelimeyi oluşturan harflerden birinin düşmesi Kureyşliler'in اسْتَحْيَيْتُ şeklinde iki ya ile telaffuz ettikleri kelimeyi Temimliler'in bir ya ile اسْتَحْيَيْتُ şeklinde telaffuz etmeleri bunun bir örneğini teşkil eder. Nitekim on dört kıraat imamından biri olan İbn Muhaysın Bakara suresinin 26. ayetincieki يَسْتَحْيِي kelimesini bir ya ile يَسْتَحْيِي şeklinde okumuştur.¹⁹⁰

¹⁸⁴ Mustafa Sadık er-Rafii, *a.g.e.*, 1/ 151.

¹⁸⁵ *A.e.*, 1/148.

¹⁸⁶ *es-Sabbân*, *a.g.e.*, 1/70.

¹⁸⁷ İbn Cinnî, *a.g.e.*, II/11; Subhi Salih, *a.g.e.*, s. 66-67.

¹⁸⁸ Ali Abdu'l-Vahid Vafi, *a.g.e.*, s. 126.

¹⁸⁹ Subhi Salih, *a.g.e.*, s. 101.

¹⁹⁰ Ahmed b. Muhammed Benna, *a.g.e.*, I/382.

Klasik kaynaklarda yer alan bilgilere göre hemzenin tahkik ile seslendirilişi Temim lehçesine ait bir özelliktir. Son dönem dil araştırmaları, bunun Temim'in yanı sıra yarımadanın orta ve doğu bölgelerindeki Esed, Ukayl, Kays, Esed'in bir kolu olan Beni Seleme gibi civardaki diğer bedevi kabilelerde de söz konusu olduğunu ortaya koymuştur. Hemzenin tahfifi ise Hicaz'da; Mekke ve Medine halkında, Kureyş, Hüzeyl, Kinane, Sakif ve Hevazin gibi kabilelerde görülür.¹⁹¹ Nitekim Medine'nin en meşhur kurrasından İmam Nafi' ve Ebu Cafer'in, ayrıca Ebu Amr'ın kıraatleri de genelde tahfif iledir.

Bu bilgiler göstermektedir ki hemzenin tahkik tarzındaki telaffuzu genelde bedevi kabilelerde, tahfif uygulaması ise medeni kabilelerde yaygındır.¹⁹² Tahkikin daha çok bedevilerde, tahfifin ise medeni kabilelerde görülmesinin sebebi şu şekilde açıklanır: Bedeviler genelde hızlı konuşmaya meyillidirler. Kelimeleri hızlı telaffuzda hemzenin tahkiki daha kolaydır. Medeni insanlar ise ağır ve teenni ile konuşurlar. Bu da onları hemzeyi tahfif ile seslendirmeye sevk etmiştir.¹⁹³ Ülkemizde yaygın olarak okunan Hafs rivayeti, genelde hemzenin tahkik ile telaffuzunu esas almıştır ki bu da Temim ve civar kabilelerin lehçesini yansıtır. Klasik kaynakların bir kısmında hemzenin tahfifinin bazı Hicaz kabilelerine de nisbet edilmiş olması, bu uygulamanın yarımadanın hemen her bölgesinde -şekilleri ve dereceleri farklılık arz etse de- yaygın olduğunu gösterir.¹⁹⁴

Genel bir tarifile feth, üstün harekeyi ya da elifi seslendirmek için ağız yeterince açmak, imale ise üstün harekeyi açık fetha ile açık kesre arasında, elifi de ya harfini andıracak şekilde telaffuz etmek demektir. Belli şartlarda (Eliften sonra esreli bir harfin gelmesi gibi) ve dereceleri kısmen farklı olarak uygulanan imale "Büyük" (Kübra, mahza, bath, idca') ve "Küçük" (Sugra, beyne beyne, taklil) olmak üzere iki kısma ayrılır.¹⁹⁵

İbn Kesir hariç diğer imamların kıraatlerinde imale yer almıştır.¹⁹⁶ İmale daha çok Verş, Ebu Amr ve Hamza'nın kıraatlerinde, feth uygulaması ise Kalûn, İbn Kesir, İbn Amir, Asım, Ebu Ca'fer ve Yakub'un kıraatlerinde görülür.¹⁹⁷ Mesela, Hamza, Kisai ve Halef, Kur'an'da

¹⁹¹ Sibeveyhi, *a.g.e.*, III/542,548-551.

¹⁹² Celaleddin es-Suyuti, *el-Müzahir*, I/277; Subhi Salih, *a.g.e.*, s. 71-72.

¹⁹³ Muhammed Salim Muhaysin, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁹⁴ *A.e.*, s. 85

¹⁹⁵ Celaleddin es-Suyuti, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Thk. Mustafa el-Buğa, Dâr İbn Kesir, Dımaşk, 1996, I/256; Muhammed Salim Muhaysin, *a.g.e.*, s. 94-95.

¹⁹⁶ Celaleddin es-Suyuti, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, I/259.

¹⁹⁷ *A.e.*, I/9; Muhammed Salim Muhaysin, *a.g.e.*, s. 94.

هُوَ ve هِيَ zamirlerinin başına vav, fa, lam ve sümme (ثُمَّ) edatlarından biri geldiğinde Ebu Amr, Kisai, Ebu Ca'fer ve Kalun, ha harfinin sükunu ile وَهُوَ²⁰³ فَهُوَ²⁰⁴ لَهِيَ²⁰⁵ ثُمَّ هُوَ²⁰⁶ şeklinde okumuşlardır. Dile kolaylık sağlayan bu telaffuz şekli aslında Temim lehçesinin bir özelliğidir.²⁰⁷

Yukarıdaki genel kıyasın dışında kalan bazı isimlerin de harekeli veya sakin olarak okunduğu olmuştur. Mesela, أَكْلٌ kelimesini Nafi', İbn Kesir Kur'an'da her geçtiği yerde kaf harfini sükunü ile أَكْلٌ şeklinde tahfif ile okumuştur ki aslında bu Temim ve Esed lehçelerinde görülür. أَكْلٌ telaffuzu ise asıl olmak üzere Kureyşliler'in lehçesinde söz konusudur. Benzer şekilde Kur'an'da geçen الْقُدُسُ , أَذُنٌ , خَطَوَاتٌ vb. kelimelerdeki ikinci harfleri Temim ve Esed lehçelerine uygun olarak iskân ile okuyan kurra mevcuttur.²⁰⁸

Ebu Amr, Ya'kub, İbn Amir ve Asım'ın حَصَادِهِ²⁰⁹ şeklindeki okuyuşları Temim'in, diğer kıraat imamlarının حَصَادِهِ şeklindeki okuyuşları²¹⁰ ise Kureyşliler'in lehçesini yansıtır. Ziraatle ilgili kelimelerin ilk harfini Temimliler genelde üstün, Kureyşliler ise esre ile telaffuz etmişlerdir. Ebu Ca'fer, Hamza, Kisai, Halef ve Hafs'ın ha harfinin esresi ile حَجُّ الْبَيْتِ şeklindeki okuyuşları Kureyş, diğer kıraat imamlarının fetha ile حَجُّ الْبَيْتِ okuyuşları²¹¹ ise Temim'e aittir. Kıraat imamlarının Kur'an'da her geçtiği yerde Kureyş lehçesindeki gibi رِضْوَانٌ²¹² şeklinde okudukları kelimeyi Ebu Bekir, Maide suresinin 16. ayetinin dışındaki yerlerde Temimliler'de olduğu gibi رِضْوَانٌ şeklinde okumuştur.²¹³

Bir kelimenin çoğul şeklinin farklı oluşu da lehçe farklılıklarından kaynaklanabilmektedir. Mesela, أُسَيْرٍ kelimesinin lehçe farklılığına dayanan أُسْرَى ve أُسَارَى olmak üzere iki çoğul kipi vardır.²¹⁴ Kur'an'da her iki şekli de kullanılmıştır.²¹⁵ Ayrıca kıraat imamlarının çoğunun

²⁰³ el-Bakara, 29.

²⁰⁴ el-Kari'a, 7.

²⁰⁵ el-Ankebut, 64.

²⁰⁶ el-Kasas, 61.

²⁰⁷ Muhammed Salim Muhaysin, *a.g.e.*, s.101-102.

²⁰⁸ İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, II/215-217; Muhammed Salim Muhaysin, *a.g.e.*, s. 102-105.

²⁰⁹ el-En'am, 141

²¹⁰ İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, II/266.

²¹¹ *A.e.*, II/241.

²¹² Al-i İmran, 15; et-Tevbe, 21.

²¹³ İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, II/238.

²¹⁴ İbn Fâris, *a.g.e.*, s. 50.

أسرى şeklinde okuduğu Bakara suresinin 85. ayetindeki kelimeyi Hamza أسرى şeklinde okumuştur.²¹⁶

Kur'an'da yer alan bazı kelimelerin bir yerde müzekker bir başka yerde ise müennes olarak kullanıldığı görülmektedir. نَخْلٌ (Hurma ağacı) kelimesi Kamer suresinin 20. ayetinde müzekker, Hakka suresinin 7. ayetinde müennes; سَحَابٌ (Bulut) kelimesi Nur suresinin 43. ayetinde müzekker, Ra'd suresinin 13. ayetinde müennes; السَّمَاءُ kelimesi de Kur'an'da genelde müennes olarak kullanılırken Müzzemmil suresinin 18. ayetinde müzekker olarak geçmektedir. Klasik kaynakların bazılarında değişik izahlar getirilmiş olsa da Subhi Salih bu durumun lehçe farklılığından kaynaklanmış olmasını daha doğru bir yaklaşım olarak görmektedir.²¹⁷ Bu kelimelerde farklı kıraatler olmamakla birlikte, bir kelimenin Kur'an'ın bir yerinde müennes diğer bir yerinde ise müzekker olarak yer almış olması, değişik yerlerde farklı lehçelerin gözetildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Kureyşliler'in müennes saydıkları birçok kelime Temim lehçesinde müzekker kabul edilmiştir. Mesela, بَقْرٌ (İnek), بُرٌّ (Buğday), شَعِيرٌ (Arpa), صِرَاطٌ, سَبِيلٌ, طَرِيقٌ (Yol), سُوقٌ (Çarşı, pazar), ذَهَبٌ (Altın) gibi kelimeler, ayrıca عُنُقٌ (Boyun), عَضُدٌ (Pazu) gibi insan bedeninin uzuvlarını belirten kelimeler Kureyş lehçesinde genelde müennes, Temim lehçesinde müzekker sayılır.²¹⁸

Neml suresinin 65. ayetinde yer alan إِلَّا اللَّهُ ifadesindeki "Allah" lafzı merfu olarak okunmuştur. Nisa suresinin 157. ayetinde olduğu gibi, "istisna-i munkatı" konumundaki kelimeler Kureyş lehçesine göre mansub, Temim lehçesine göre ise merfu olarak gelir.²¹⁹ Zemahşeri Neml suresinin 65. ayetindeki "Allah" lafzının irab açısından "istisna-i munkatı" konumunda olduğunu, merfu olarak gelmesinin ise Temim lehçesine göre inmiş olmasından kaynaklandığını öne sürmüş, Temim lehçesinden bir şiirle de örnek getirmiştir.²²⁰

Arçapça'da لَيْسَ gibi olumsuzluk ifade eden مَا edatı Kureyş lehçesinde haberini nasb ederken Temim lehçesinde bu işlevi görmez. Bu edatın Kur'an'da Kureyş lehçesine göre indiği görülmektedir. Nitekim مَا هَذَا بَشَرًا²²¹ ayetinde²²² haberini nasb etmiştir.

²¹⁵ el-Bakara, 85; el-Enfal, 67, 70.

²¹⁶ Ahmed b. Muhammed Benna, *a.g.e.*, I/401.

²¹⁷ Subhi es-Salih, *a.g.e.*, s. 88-89.

²¹⁸ Celaleddin es-Suyuti, *el-Muzhir*, II/275-277; Subhi es-Salih, *a.g.e.*, s. 82.

²¹⁹ Sibeveyhi, *a.g.e.*, II/319-325.

²²⁰ Bedruddin Zerkeşi, *el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Dâru Kutubi'l-İlmiyye, Kahire, 1957, I/286; Celaleddin es-Suyuti, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, II/104.

²²¹ Yusuf, 31.

Klasik lehçeler içerisinde kalıplaşmış bazı ifadeler de mevcuttur. Araplar bu kalıplaşmış ifadelere isimler vererek bunların akılda kolay kalmasını sağlamışlardır. Bu kalıplaşmış ifadelerden ilki Keşkeşedir. Keşkeşe, müennes muhataba zamiri olan kef'e bir şin harfi ilave edilerek oluşturulmaktadır. Bu kullanım Mudar ve Rebia'ya nisbet edilir. Sibeveyhi keşkeşeyi Esed ve Temim'e; İbn Faris, Esed'e; Sa'lebi, Temim'e; İbn. Cinni, Rebia'ya; Suyuti ise Rebia ve Mudar'a nisbet eder.²²³ Sibeveyhi şöyle der: Bir kısım Araplar te'nis kesrasını izhar etmek üzere kef'e sin eklerler. أَكْرَمْتُكَ ، أَكْرَمْتُكَسْ ، أَكْرَمْتُكَسْ gibi. Vasl halinde ise kesre zahir olduğundan sin ilave etmezler.²²⁴

Kısacası bu kalıplaşmış kullanımda عَلَيْكَ yerine عَلَيْكُشُ denilmekte, hatta bazen kaf harfini kaldırıp عَلَيْشُ şeklinde telaffuz edilmektedir.²²⁵ Bu lehçeye günümüzde Irak, Kuveyt, Şam'ın kırsal kesimleri, Filistin ve Yemen gibi bölgelerin bazı mıntıklarında rastlanmaktadır.

Anane ise kelimenin başında bulunan hemzeyi ayn harfine çevirmektedir. اَسْلَمَ ، عَنَّا ، اِنَّا gibi. Anane Temim ve Kays'da görülür. Sealebi ise Kudaa'ya nisbet eder.²²⁶ Temim ile Temim'e komşu Kays, Esed, Tay gibi birçok kabilede rastlanan bu lehçe günümüzde Yemen, Şam'ın kırsal kesimleri, Mısır'ın Said Bölgesi gibi mıntıklarda yaygındır.²²⁷

Sa'd b. Bekir, Hüzeyl, Ezd, Kays, Ensar ve bazı Yemenliler sakın ayn harfini nun harfine çevirmektedirler. Mesela اَعْطَيْنَا yerine اَنْطَيْنَا demeleri bunun bir örneğidir. Ali Abdü'l-Vafi, bu lehçeye son zamanlarda Irak'taki bazı bölgelerde rastlandığını belirtir.²²⁸

Ac'ace ise kelimenin sonunda bulunan şeddeli ya'nın vakf halinde cim'e çevrilmesidir. عَلِيٌّ kelimesi عَلِجُ şeklindeki bu uygulama Beni Sa'd lehçesidir.²²⁹ İbn manzur ise Kudaa'ya nisbet eder.²³⁰ Kuda'a ile Beni Sa'd, Beni Hanzele, Tay gibi kabilelerin bazı kollarında görülen Ac'acede şeddeli ya harfi cim harfine dönüşür; mesela تَمِيحُ yerine تَمِيٌّ denir.²³¹

²²² Bedruddin Zerkeşi, *a.g.e.*, I/286; Celaledin es-Suyuti, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, II/103; Subhi es-Salih, *a.g.e.*, s. 68.

²²³ Celaledin es-Suyuti, *el-Müzhir*, 1/221.

²²⁴ Sibeveyhi, *a.g.e.*, 4/199.

²²⁵ İbn Cinnî, *a.g.e.*, II/11; Celaledin es-Suyuti, *el-Müzhir*, I/221; Subhi Salih, *a.g.e.*, s. 60-61.

²²⁶ Celaledin es-Suyuti, *el-Müzhir*, 1/221-222.

²²⁷ İbn Cinnî, *a.g.e.*, II/11; Celaledin es-Suyuti, *el-Müzhir*, I/221-222; Subhi Salih, *a.g.e.*, s. 62, 89.

²²⁸ Ali Abdu'l-Vahid Vafi, *a.g.e.*, s. 124.

²²⁹ Sibeveyhi, *a.g.e.*, 4/184.

²³⁰ İbn Manzur, *a.g.e.*, 9/54 عَجَج maddesi.

Fahfaha ise ح نın ع harfine çevrilmesidir. عَئىَ حَئىَ olarak geçen bir kelimeyi عَئىَ şeklinde telaffuz etmek buna örnek olarak verilebilir. Hüzeyl ve Sakif hariç bütün Arapların lehçesi عَئىَ şeklindedir.²³²Hüzeyl ve Sakif'e ait olduğu belirtilen bu uygulamada, عَئىَ yerine عَئىَ denmesinde olduğu gibi, ha harfi ayın harfine dönüşür. Hüzeyl kabilesinden olan İbn Mes'ud'un Yusuf suresinin 35. ayetinde geçen عَئىَ kelimesini عَئىَ tarzında okuduğunu öğrenen Halife Ömer'in bir mektup yazarak ondan Kur'an'ı Hüzeyl lehçesine göre değil Kureyş lehçesine göre okutmasını istediği nakledilir.²³³

Şeşşene ise Yemenliler'in ك harfini ش harfine çevirilmeleriyle ortaya çıkan lehçedir. Onların hacda لَبَّيْكَ yerine لَبَّيْش demeleri meşhurdur.²³⁴

Vetm ise س'in ت harfine çevrilmesidir. النَّاسُ، النَّاسُ Yemen'e nispet edilir.²³⁵

Kut'a ise kelimenin son kısmının hafzedilmesidir. يَا أَبَا الْحَكَمِ kelimesini يَا أَبَا الْحَا şeklinde uygulama sadece münada ile sınırlı olmayıp bütün lafızları kapsar.²³⁶

2. Arap Dilinin Diğer Dillerle Mücadelesi ve Bunun Arap Lehçelerine Olan Etkisi

Arap dilinin tarihi seyri içerisinde pek çok dil ile karşılaşmış ve onlarla üstünlük mücadelesi içerisine girmiştir. Bu mücadele nedeniyle diller birbirinden etkilenmiş ve kelime alışverişinde bulunmuşlardır. Arapça'nın en çok alışverişte bulunduğu dillerden biri de Türkçe'dir. Ehemmiyetli izler bırakmayanlar bir tarafa, Türk-Arap temasları daha Halife Hz. Ömer'in hilafetinin son yıllarından itibaren gittikçe artarak devam etmiştir. III. (IX.) yüzyılda Türkler'in büyük gruplar halinde İslamiyet'i kabulü, Abbasi sarayında askeri güçlerinin ve nüfuzlarının artışı, Selçuklular'ın kuruluşundan sonra Türkler'in İran üzerinden Arapça'nın asıl vatanına doğru akışı ve nihayet Anadolu'ya yerleşen Türk hâkimiyetinin bütün Arap dünyasını uzun müddet içine alışı, her iki dilde de kaçınılmaz tesirler bırakmıştır. Nitekim Fas'tan Irak'a kadar uzanan bölgelerde konuşulan bütün lehçelerde olduğu gibi yazı dilinde de Türkçe'den geçmiş unsurlar hala yaşamaktadır.

²³¹ Celeleddin es-Suyuti, *el-Müzhir*, I/222; Subhi Salih, *a.g.e.*, s. 61-62.

²³² Celeleddin es-Suyuti, *el-Müzhir*, I/222.

²³³ İbn. Cinni, *el-Muhtesab*, I/343; Ebu Hayyan el-Endelusî, *el-Bahrü'l-Muhit*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1983,V/307.

²³⁴ Celeleddin es-Suyuti, *el-Müzhir*, I/222; Subhi Salih, *a.g.e.*, s. 62.

²³⁵ Celeleddin es-Suyuti, *el-Müzhir*, I/222.

²³⁶ Mustafa Sadık er-Rafii, *a.g.e.*, I/143.

Abbasi dönemindeki politika yüzünden Arap dili diğer dillerden etkilenmiştir. Buna en bariz örnek Türk dili ile olmuştur. Türkçenin en işlek isim yapım eklerinden biri olan /+CI/ eki bazı Arap lehçelerinde en çok varlık gösteren son ek (Suffix) olarak karşımıza çıkmaktadır.²³⁷ Özellikle de günümüz Irak lehçesinde sıklıkla kullanılan bu ek, çoğunlukla da sözü edilen lehçeye Türkçe ve Farsçadan geçen yabancı kökenli kelimelerle birlikte, çeşitli meslek ve uzmanlık alanlarını ifade eden isimler türetmek üzere kullanılmaktadır. Bu durum lehçelerin farklı fonetik yapıları dikkate alındığında, Arapçada üç farklı şeklinin olduğu görülmektedir.

/+CI/ ekinin ayrıca Irak ve Kahire lehçelerinde kullanılan bir de çoğul şekli vardır ki o da + جِيَّة dir.²³⁸ Örneğin Irak lehçesinde بَسْتَانِجُ (Bostancı) kelimesinin çoğulu بَسْتَانِجِيَّة (Bostancılar), جَائِجُ (Çaycı) kelimesinin çoğulu ise جَائِجِيَّة (Çaycılar) biçimindedir.²³⁹ Diğer taraftan Kahire lehçesinde إِدَارِجُ (İdareci) kelimesinin çoğulu إِدَارِجِيَّة (İdareciler), أَقْرَاجُ (eczacı) kelimesinin çoğulu ise أَقْرَاجِيَّة (Eczacılar) şeklindedir. Çeşitli lehçeler için /+cı/ ekine örnek olmak üzere bazı kelimelerin listesi aşağıda verilmiştir. Listede gösterilmeyip de lehçelerde kullanılan konuyla ilgili daha birçok malzeme vardır.²⁴⁰

Irak Lehçesi Örnekleri:

- خانُ / (Han) → خَانِجِي / (Hancı)
تِنين / (Tütün) → تِنِنِجِي / (Tütüncü)
سَاعَة / (Saat) → سَاعَتِجِي / (Saatçi)
بُوسَطَة / (Posta) → بُوسَطِجِي / (Postacı)
شَكْر / (Şeker) → شَكْرِجِي / (Şekerci)
جَاي / (Çay) → جَائِجِي / (Çaycı)
قَهْوَة / (Kahve) → قَهْوِجِي / (Kahveci)
تَنَك / (Teneke) → تَنَكِجِي / (Kalaycı)
قَرِيَة / (Köy) → قَرَوِجِي / (Muhtar)
بَاب / (Kapıcı) → بَوَّاب / (Kapıcı)

²³⁷ Janet Watson, *The Phonology and Morphology of Arabic*, Oxford University Press, New York, 2002, s.193.

²³⁸ Yasin M. al-Khalesi, *Modern Iraqi Arabic*, Georgetown University Press, Washington, D.C., 2001, s. 73.

²³⁹ A.e., s. 73-74; Janet Watson, a.g.e., s. 193-195.

²⁴⁰ Beverly E. Clarity, "A Dictionary of Iraqi Arabic", Georgetown University Press, Washington, D.C., 2003, 208.

Kahire Lehçesi Örnekleri:

- إِدَارَة / (İdare) → اِدْرَجِي / (İdareci)
تَعْلِيم / (Öğretme) → تَعْلِمَجِي / (Öğretici)
تَحْرِير / (Yazma) → تَحْرِرَجِي / (Yazar)
مَطْعَم / (Lokanta) → مَطْعَمَجِي / (Lokantacı)
سُفْرَة / (Sofra) → سُفْرَجِي / (Garson)
فُرْصَة / (Fırsat) → فُرْصَجِي / (Fırsatçı)
قُمْصَان / (Gömlekler) → قُمْصَانَجِي / (Gömlekçi)

Ve zinli Türkiye Türkçesi'nin en işlek biçimbirimlerinden biri olan /+lı/, çeşitli Arap diyalektlerinde en sık görülen soneklerden biridir. Irak lehçesinde bu ek, çoğunlukla, yer isimlerine eklenmek suretiyle belli bir yerde ikamet eden şahıslara işaret etmek üzere kullanılır. Bununla birlikte aynı ek, zaman zaman “sahiplik” ve “bulundurma” gibi görevler de üstlenir ve eklendiği kelimeleri bazen sıfat yapar.

Mezkûr ekin, Arap lehçelerinde kullanılan yalnızca bir biçimbirimsel değişkesi vardır ki o da “/+lu/”dir. Bu biçimbirim, tıpkı /+CI/ biçimbirimi gibi eklendiği kelimelerde sıklıkla ses değişimlerine de sebep olur. Sözü edilen soneki alarak yeni anlamlarda kullanılan kelimelerin bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz:

- اِزْمِر / (İzmir) → اِزْمِرْلِي / (İzmirli)
شَرْبَات / (Şerbet) → شَرْبَاتْلِي / (Şerbetli)
وَأَجِبَات / (Ödevler) → وَجِبَاتْلِي / (Zorunlu)
عِزَّت / (İzzet) → عِزَّتْلِي / (İzzetli)
قِيَمَت / (Kıymet) → قِيَمَاتْلِي / (Kıymetli)²⁴¹
مَكْتَب / (Okul) → مَكْتَبْلِي / (Öğrenci)

Çeşitli Arap lehçelerinde kullanılan Türkçe soneklerden biri de /+lık/ ekidir. Irak ve Kahire lehçeleri dışında çok az da olsa Suriye ve Yemen lehçelerinde de örneğine rastlanan bu ekin, Kahire lehçesindeki şekli /+lik/ iken²⁴² Irak diyalektindeki biçimbirimsel değişkesi /+lok/?dur. Aynı ek, Suriye lehçesinde yer yer /+lek/ ve Yemen lehçesinde ise /+lik/ şeklinde

²⁴¹ Bu kelime, Cezayir lehçesinde de kullanılır.

²⁴² Janet Watson, *a.g.e.*, 193.

de görülür. Irak lehçesinde, bir kelimeye /+lok/ ekinden sonra ayrıca /+iyya/ biçimbirimi de eklenebilir. Bu biçimbirimin Arapçadaki bazı örnekleri ise şu şekildedir:

جَامُر / (Çamur) → جَامُرْلُكْ / (Çamurluk)
حَرَم / (Harem) → حَرَمْلُكْ / (Haremlük)
سَلَام / (Selâm) → سَلَامْلُكْ / (Selâmlık)²⁴³

Yukarıda da izah edildiği gibi ölçünlü Türkiye Türkçesinin oldukça işlek soneklerinden biri olan /+sız/, örneklerine Kahire ve Irak lehçelerinde de sıklıkla rastlanan bir biçimbirimdir. Bu ek, Irak lehçesinde /+lı/ ekinden daha fazla ve /+CI/ ekinden ise daha az kullanılır. Türkçede isim yapım eki olarak kullanılan bu sonekin, Arap lehçelerinde biçimbirimsel değişkesi /+sizz/ şeklindedir.²⁴⁴ Tıpkı Türkçede olduğu gibi Arap lehçelerinde de daha çok /+lı/ biçimbiriminin karşıtı olarak işlev gören mezkûr ekle oluşturulan kelimelerin, Irak lehçesindeki çoğulları /+iyya/ biçimbirimiyle yapılır. Ekle ilgili olarak şu örnekler verilebilir:

وَجْدَان / (Vicdan) → وَجْدَانْسِيز / (Vicdansız)
أَخْلَاق / (Ahlâk) → أَخْلَاقْسِيز / (Ahlâksız)
نَار / (Ateş) → نَارْسِيز / (Ateşsiz)

Günümüz Irak lehçesinde /+sız/ ekinin bir örneğine, hâlâ kullanılmakta olan bir atasözünde de rastlanır. Bu atasözü, “İd-Dunsizz yirudla umânsizz.” şeklinde olup Türkçedeki “Dinsizin hakkından imansız gelir.” atasözünün karşılığıdır.

Bu dört ek, Arapçaya çeşitli kelimelerle kalıplaşmış olarak değil, münferit bir yapı olarak geçmiştir. Zira bahsedilen ekler, Türkçede hiç kullanılmayan bazı Arapça kelimelerin de sonuna getirilmekte ve kelimelerin yapılarında fonetik açıdan muhtelif ses değişiklikleri de oluşturabilmektedirler.

Bu ekler; sadece konuşma dilinde değil, ayrıca yazı dilinde ve halk arasında yaygın olan bazı atasözü ve deyimlerde de kullanılabilir.

İrab hususiyeti bazı özel isim ve kelimeler itibariyle Kuzey Arapçasına benzerlik göstermektedir. Bu lehçelerde de tarif edati هـ ‘dır. Bu, İbranice’nin bir hususiyetidir. Örneğin المَلِكُ kelimesi هَمَلِكُ ; الجَمَلُ kelimesi هَجَمَلُ şeklinde yani bu harflere muadil şekillerle yazılır.

²⁴³ Bu ve bir önceki kelime, aynı şekilde Suriye ve Yemen lehçelerinde de bulunur.

²⁴⁴ M. Wallace Erwin, *A Short Reference Grammar of Iraqi Arabic*, Georgetown University Press, Washington, D.C., 2004. s. 240.

Mekke lehçesinin diğer Arap lehçeleri ile arasında bir takım farklar olduğu gibi yine bedvî lehçelerinin kendi aralarında da pek çok farklılık vardır. Bütün bunlar hareketlerde de ihtilaf olduğunu gösterir. Arapların Arap olmayan unsurlarla karışması neticesinde diller arasında karşılıklı bir etkileşim gerçekleşmiştir. Bu etki ile Arapça çeşitli bölgelerde çok değişik lehçelere dönüşmüştür. Özellikle gırtlak yapıları fasih Arapçayı telaffuz etmeye uygun olmayan milletler Arapçayı telaffuz yönünden oldukça basitleştirmişlerdir.²⁴⁵

3. Lehçelerin Fonksiyonları:

3.1. Telaffuzu Kolaylaştırmak

Lehçelerin kullanım kolaylığına göre şekil aldığı, özellikle bedevi hayatı yaşayan kabilelere ait lehçelerde telaffuzu zor olan harfleri kolayları ile değiştirdikleri gözlemlenmiştir. Mesela Yemen lehçesinde, genellikle kâf (كاف) harfi, şîn (الشين) harfine dönüşür. Örneğin, كَلَمَنِي كَلَامًا فَأُورْتَنِي كَلَالًا (Bana bir konuşma yaptı ve bende bitkinlik bıraktı!) cümlesi, شَلَامًا فَأُورْتَنِي شَلَالًا şeklinde telaffuz edilir. Himyer lehçesinde belirlilik bildiren lâm (اللام) harfi, mîm (ميم) harfine dönüştürülür. القَمَرُ وَالشَّمْسُ (Ay ve güneş) yerine, امْقَمَرُوْ denilir. Buna, "tumtumâniyye" (طُمُطُمَانِيَّة) adı verilir. Yemen lehçesinde, sîn (السين) harfi, tâ' (التاء) harfine dönüştürülür. Örneğin, النَّاسُ (İnsanlar) sözcüğü, النَّاتُ şeklinde okunur. Buna, "vetm" (وتم) adı verilir.

Kudâ'a lehçesinde, şeddeli, harekesiz veya fethalı olan الياء harfleri الجيم harfine dönüştürülür. حُجَّجٌ وَبَجٌ کَلِمَاتٌ حُجَّجِي وَبِي ²⁴⁶

Bazı sözcükler, kullanımları sırasında zamanla ses değişimine maruz kalmışlardır. İnsanlar, mahreci daha zor olan bazı harfleri, dilde kullanımı daha hafif olanlarla değiştirmişlerdir. Örneğin, مَكَّةَ , مَدَّةَ , مَدَحَ , مَدَحَ , مَحَّ , مَحَّ gibi sözcükler ses değişimine uğramış olan sözcüklerdir. Aynı şekilde "Yağmurun yağması"nın هَنَلَّتْ وَهَنَّتْ السَّمَاءَ birisini "Yakından gördüm." anlamına gelen رَأَيْتُهُ عَنْ كَتَبٍ أَوْ كَتَمَ şeklinde ifade edilmesi gibi. Dilciler, ses değişimine uğramış bu tür sözcükleri de eş anlamlı sözcükler arasında kabul ederler.²⁴⁷

²⁴⁵ Bedrettin Çetiner, "Arap Âleminde Fasih Dil- Ammi Dil Mücadelesi", M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, İstanbul, 1989-1992, sayı 7-10, s. 349.

²⁴⁶ Anlamı: "Delilim, benimle birlikte." "

²⁴⁷ Ebu Mansur İsmail Se'âlibî, *Fıkhü'l-Luga ve Sirru'l-Arabiyye*, Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, Beyrut, 1993, s. 347.

3.2. Konuşmayı Kısa Tutmak

Arap kabileleri çetin ve zor şartlar altında yaşamları sürdürmüşler ve bu yaşamlarının dile yansımaları da olmuştur. Özellikle lehçeler bazında değerlendirecek olursak kısa ve son kelimeleri söylemeleri dağlık bir bölge olması, maksadın sadece karşısındakine diyeceğini anlatmak olduğundan kelimelerin baş veya sonlarındaki harfleri söylemeleri de lehçelerin ortak yanlarında biri olmuştur. Örneğin, أَحَبَّ (Sevdi) yerine, حَبَّ ve اسْتَحَبَّ (Utandı) yerine, اسْتَحَى denir. Necid lehçesinde, sakın elif (الألف) harfi harekeli yâ (الياء) harfine dönüştürülür. Örneğin, هَوَى (yüksekten aşağı düşmek; yokolmak) yerine, هَوَى ve غَوَى (Sapıklığa düşmek; sapıklığa düşürmek) yerine, غَوَى kullanılır. Tayy lehçesi ise durum bunun tam tersidir. Söyleki رَضِيَ “Hoşnut oldu” ve بَقِيَ “Kaldı; ölümsüz oldu” gibi sözcükler, رَضَى ve بَقِيَ şeklinde telaffuz edilir. Temîm lehçesinde, كَأْسٌ “Kadeh”, بئرٌ “Kuyu” ve شؤمٌ “Uğursuzluk” sözcükleri, hemze harfinin harekesiz hâle getirilmesiyle sırasıyla, كاسٌ, بئرٌ ve شؤمٌ şeklinde telaffuz edilir.

4. Lehçeler Arası Farklılıklar ve Bu Farklılıkların Sebepleri

Bir dil geniş kitlelere yayılmış ve pek çok kişi tarafından konuşulur olmuşa orijinal halini uzun süre koruması mümkün değildir. Çok geçmeden dilde oluşan farklılaşmalar ana dilin lehçelerini oluşturur. Sözlük anlamı ‘dil ucunu, sözün tınısı’ olan lehçe, Arap kültüründe ‘luga’ kelimesiyle de ifade edilir. Her lehçe müstakil birer dil oluncaya kadar lehçeler arası farklılık devam eder. Arapça da her dil gibi bu kanuna boyun eğmiş ve lehçelere ayrılmıştır. Lehçe farkı kendini seslerdeki (Hareke) değişim, sessiz harflerdeki değişim, yapı ve mana açısından kelimelerdeki değişim ve terkipteki değişim ile gösterir.²⁴⁸ Arap lehçeleri arasındaki farklılık yapı, kök ve iştikak açısından Arapçanın özünü etkilemez. Lehçeler arası farklılıkları aşağıdaki sebeplere bağlayabiliriz:

1. Toplumsal ve siyasî sebep; Dilin yayıldığı bölgede merkezî otoritenin zayıflığı, devlet sınırlarının genişlemesi, devlete boyun eğen halkın farklılığı gibi sebepler siyasî bölgede parçalanmaya götürür. Siyasî birliğin bozulması, düşünce ve dil birliğini bozar. Birçok siyasî sebep nedeniyle bir bölgeden başka bir bölgeye gidildiğinde farklı kavimlerle yani dillerle karşılaşılır. Bu durumda iki ihtimal söz konusudur. Fetih ya da başka bir yolla sonradan gelen dil, ilkinin mertebesini ele geçirir ve bu bölgenin resmî dili olur. İkinci ihtimal ise, yerli halk medeniyette ilerlemişse, bunun yanında sonradan gelenin askerî birlikleri de üstünlük sağlayacak kadar çok değilse yerli halkın dili üstün gelir.

²⁴⁸ Feriha Enis, *a.g.e.*, s. 91.

2. Sosyo-psikolojik sebep; Farklı bölge sakinleri arasında görülen örf-adet, kültürel birim ve ahlak anlayışlarındaki farklılık, ifade aracı olan dilde de etkisini gösterir.

3. Coğrafi sebep; Farklı bölge sakinleri arasında havanın değişikliği, şehir ve ev yapısındaki farklılık er ya da geç dilde ayrılığa yol açar.

4. Millî sebep; Irk ve ait olunan insanî sınıfın etkisi dile de yansır.

5. Fizyolojik sebep; Farklı bölge insanların konuşma azalarının doğal oluşumu dilin uzun süre orijinalliğini korumasına engel olur.²⁴⁹

Mustafa Sadık er-Rafii lehçeler arasındaki görülen farklılıkları üç başlık altında toplamıştır.

Konuşma ve söyleme tarzı ile ilgili farklılık harf, hareke ve irab farklılığı farklı kelime siygaları, takdim, te'hir, hazf ve ziyade gibi kelimelerin yapısı ve ifade biçimleriyle alakalı farklılıklar bu kısımda yer alır.

Bilindiği üzere İslamî dönemden önce Arap kabileler arasında farklı lehçeler konuşuluyordu. Bu lehçeler, gerek kelime fonetiği, gerekse kelime anlamları bakımından birbirinden çok olmasa da bazı farklılıklar arz etmekteydi. Farklı lehçeleri konuşan Arap kabileleri, ticari ilişkiler, iç savaşlar, göçler, panayırlar, hac gibi faktörler nedeniyle birbirinin dillerinin etkisinde kalmışlar ve birbirlerinden de kelime alış verişinde bulunmuşlardır. Örneğin Kureyş kabilesi, panayır veya hac için Mekke'ye gelen Arap kabilelerine ait kulağa hoş gelen ve telaffuzu daha kolay olan her kelimeyi alır ve günlük yaşamda kullanırdı.²⁵⁰ Nitekim İbn Cinnî, Arap dilinde eş anlamlı sözcüklerin varlığının, Arap lehçelerinin Kureyş lehçesi altında toplanmadan önce var olan lehçe farklılığından kaynaklandığını vurgulamıştır.²⁵¹

Mekke lehçesinin diğer Arap lehçeleri ile arasında bir takım farklar olduğu gibi yine bedvî lehçelerinin kendi aralarında da pek çok farklılık vardır. Bütün bunlar harekelerde de ihtilaf olduğunu gösterir. Arapların Arap olmayan unsurlarla karışması neticesinde diller arasında karşılıklı bir etkileşim gerçekleşmiştir. Bu etki sebebiyledir ki Arapça çeşitli bölgelerde çok değişik lehçelere dönüşmüştür. Özellikle gırtlak yapıları fasih Arapçayı telaffuz etmeye uygun olmayan milletler Arapçayı telaffuz yönünden oldukça basitleştirmişlerdir.²⁵²

²⁴⁹ *Abdu'l-al Salim Mekrem*, a.g.e., s. 45- 46; Feriha Enis, a.g.e., s. 86-89.

²⁵⁰ Ali Abdu'l-Vahid Vafi, a.g.e., s. 108- 114.

²⁵¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I/374.

²⁵² Bedrettin Çetiner, a.g.e., s. 349.

Lehçelerin doğuşunu başka bir ifadeyle dilin lehçelere ayrılmasının başlıca sebepleri coğrafi sebepler, siyasi sebepler, dillerin çatışması, ictimai sebepler, kültürel sebepler, edebi sebepler, ferdi sebepler olarak ele alınabilir.

Dilin alanının genişlemesi ve bu dilin birçok bölgede kullanılması halinde, onu asıl şekliyle uzun süre muhafaza etmek çok zordur. Zikredilen amiller er veya geç tesirini gösterir; bu dili kullananlar öbeklere ayrılır. Her bir öbeğin dili diğerlerinden farklı bir istikamette ilerler, ses ve anlam hususiyetleri gelişir, kendine has bir metot geliştirir. Böylece bu öbekler kadar dilin gelişme şekli doğar. Zamanla bu öbekler arasındaki mesafe gittikçe artar ve nihayet farklı metotlarla farklı yönlerde gelişen diller lehçelere dönüşür. Bu şekilde dil grupları meydana gelir. Ancak ana dil bu lehçelerin hepsinde bir takım izler bırakır. Onlar ana dilin bariz özelliklerini taşırlar. Ayrıca ana dil, bu lehçe mensupları arasında bir süre müşterek kültür ve edebiyat dili olarak varlığını sürdürür.²⁵³

Lehçeler arasındaki farklılık, ses ve anlam olmak üzere iki konuda belirginlik kesbeder; sesler değişir, harflerin telaffuzu yeniden şekillenir. Anlam bu lehçelere göre gelişir. Çevre, coğrafi ve ictimai yapı, kavramların doğması, gelişmesi ve anlam kazanmasında etkilidir. Cisim ve olgular insanlar tarafından algılanması ve bu algılanmanın dile yansması, bu yapıya göre farklılık arzeder.²⁵⁴ Badiyede yaşayan bedevi ile şehirde yaşayan birisi için devenin ifade ettiği anlam bir değildir. Keza bu yapıya muvafık olarak yeni anlamların ve buna göre yeni kelimelerin ortaya çıkması, arasındaki mesafenin artmasına sebebiyet verir. Böylece bu lehçe, ses ve anlam konusunda kendi çizgisinde ilerler.²⁵⁵

Ne varki gramer kaideleri konusunda bu birlik ancak bir süre devam edebilir. Nihayet isim, fiil ve cümle yapıları da değişmeye başlar ve tıpkı ses ve anlamın akıbetine maruz kalır. Böylece lehçeler arasındaki farklılık artar ve bu lehçelerin müstakil dile dönüşme süreci başlar. Ama her halukarda asıl müfredatın bir kısmı bu lehçelerde yaşamaya devam eder. Keza ana dilin bazı genel kaideleri varlığını sürdürür. Bu bakımdan lehçeler arasındaki yakınlık yok olmaz.²⁵⁶

---

²⁵³ Ali Abdu'l-Vahid Vafi, *a.g.e.*, s. 156-162.

²⁵⁴ Walter Porzing, *Dil Denen Mucize*, Çev. Vural Ülkü, TDKY, Ankara, 1995, s.13.

²⁵⁵ Ali Abdu'l-Vahid Vafi, *a.g.e.*, s. 159-160.

²⁵⁶ Ali Abdu'l-Vahid Vafi, *a.e.*, s. 163.

Dil bilginleri kendilerine göre önemli buldukları bazı lehçelere işaret etmiştir. Sibeveyhi, Muberrred, Ferra, Sa'leb, İbn Dureyd, Cevheri, İbn Manzur ve benzeri dilciler eserlerinde çeşitli lehçelere has bazı farklılıklar kaydetmişlerdir. Suyuti, el-Müzhir isimli eserinde muhtelif lehçelere özgü bazı farklılıkları kaydetmiştir. Suyuti, el-İtkan isimli eserinde de Kur'an'da geçen, lehçelere özgü kelimeleri bir araya toplamıştır.

Bu eserlerde kaydedilmiş bulunan lehçe hususiyetleri, çoğunlukla ses ve anlam kısmen de gramer ile ilgilidir. Dilciler en küçük ses değişmelerini de lehçe kavramı ile ifade etmişlerdir. Ancak bu tür farklar, bir lehçeyi müstakil saymak için yeterli değildir. Klasik eserlerde kaydedilmiş bulunan bu özellikler genellikle aynıdır.

Arabistan Yarımadası ve özellikle de yabancılarla çok fazla kaynaşma olmayan Necid dolaylarında, Arap dili eski fesahat ve letafetini koruduğu hâlde, Mısır, Şam, Mağrib gibi sonradan Araplaşmış olan diğer ülkelerde bazı değişikliklere uğramış ve fesahatini kaybederek her ülkede az çok başka bir biçim almıştır. Cezayir'de, Berber dilinin etkisi bir takım yanlışlara yol açmıştır. Örneğin bu ülkede, مُبَارَكٌ (Bereketli) gibi, mîm الميم harfiyle başlayan sözcüklerin önüne bir hemze (الهمزة) eklenerek, أَمْبَارَكٌ şeklinde söylenir. Curcura Bölgesinde²⁵⁷, gunneye fazlasıyla bir eğilim olduğundan, حَجْرٌ (Taş) gibi sözcüklere (النون) nûn harfi eklenerek حَجْرٌ diye okunur.²⁵⁸

Bazen harflerin yerleri değiştirilerek, شَمْسٌ (Güneş) yerine, سَمْسٌ denilir. Bazen de, bir sözcüğün altı üstüne getirilerek örneğin, جَوَابٌ (Cevap) yerine, وَجَابٌ ; لَعْنٌ (Lanet etti) yerine, نَعْلٌ kullanılır. Zaman zaman, lâm (اللام) harfi, nûn (النون) harfine dönüştürülerek إِسْمَاعِيلُ (Özel isim) için إِسْمَاعِينُ denildiği de olur. Telaffuz da ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye değişiklik arz eder. Örneğin, bütün cîm (الجيم) harfleri Cezâyir'de çîm , Tunus'ta j ; Mısır'da gayn (الغين) harfi şeklinde telaffuz edilir.²⁵⁹ Cezayirli konuşma dilinde bir çok kuralları da ihlal etmişlerdir. Tüm fiillerde ve zamirlerde ikillliği bir tarafa ittikleri gibi, birinci ve üçüncü

²⁵⁷ Curcura, Cezayir'in kuzeyinde ve Akdeniz'e paralel olarak yer alan Tel Atlas sıradağlarının bir uzantısıdır. Yazar, bu dağlık bölgede yaşayan Araplaşmış Berberîler'i kastetmektedir.

²⁵⁸ Muhammed Ferîd Vecdî, *Dâ'iratu Me'ârif*, Dâru'l-Fikr, (3. bsk.) Beyrut, Tarihsiz, VII/90; Muhammed Mur-tadâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, Thk. Mustafâ Hicâzî, Kuveyt, Tarihsiz, XXXV/483.

²⁵⁹ Yazarın, Mısır ile ilgili değerlendirmesi tam olarak doğru değildir. Çünkü Mısır'da, cîm harfleri gayn şeklinde değil, daha ince bir g sesiyle telaffuz edilir. Bu telaffuz, tıpkı Türkçedeki “güzel”, “gelmek”, “gitmek” sözcüklerinde kullanılan ince bir g sesine benzemektedir. Örneğin, Mısırlılar جَمِيلٌ “cemîl” (güzel) sözcüğünü, “gemîl” diye telaffuz ederler, gamîl şeklinde kalın bir g sesi kullanmazlar.

şahıslarda dişil çoğulları hiç kullanmazlar. Fiillerde edilgen yapının yerine başka bir kalıp koymuşlardır.²⁶⁰

Eski Arap lehçeleri konusundaki çalışmalar farklı Kur'an-ı Kerim kıratlarının incelenmesi ile az sayıda edebiyat kitapları kalıntılarının biraraya getirilmesi ve yabancı kelimelerin toplanmasıyla başlamıştır. Böylece lehçeler arası farkların dikkate değer olduğu anlaşılmış hatta bu farklar sesbilim, dizgi bilim ve sözlük gibi birkaç bölümde incelenmiştir. Sonuçta Arap lehçelerinin gösterdiği farklılık dilde bir bozulmanın göstergesi değil aksine gelişme ve ilerleme olarak yorumlanmıştır.²⁶¹

İslâm âlimlerine göre ortak Arapça'nın esası Kureyş Lehçesi'nde kendini bulmuştur. Araplarda değişik lehçelerin doğmasının başlıca sebebi, farklı ve dağınık bölgelere yerleşmeleri ve sık sık göçmeleridir. Diğer taraftan o zamanlar ümmî olmaları yüzünden dil, insanların ağızlarına ve konuşma tarzlarına bağlı kalıyordu. Çünkü Arap bunu ecdâdından kalma bir mirâs kabul edip başkalarıyla kıyas etmeye gerek görmüyordu. Arap toplumu kabîlelerden, kabîleler çeşitli batınlardan meydana geliyordu; sonra boylar, aşîretler ve nihâyet aileler gelmekteydi. Bu bölünmelerde aileler arasında bile esaslı farkların olması da kaçınılmazdı. İbnu Sîde "el-Muhassas" adlı kitabında şunları nakleder: "İbu Ubeyde, Nahiv âlimi el-Kisâi'den, "gelişti: نَمَا " fiilinin muzâriinin "يَنْمِي" olduğunu nakleder. Ancak, el-Kisâi, "Süleymoğullarından iki kardeşin bu kelimeyi يَنْمُو " diye söylediklerini, ancak onlardan bir başka grubun و ile "يَنْمُو" şeklini bilmediklerini belirtir. Bu hal Arapça'nın, Arap halkına Kur'an ve şiirle yayıldığı günlerdedir. O halde ihtilaf, bir ailede bile görülecek durumdaydı.²⁶² Ancak bu lehçe ayrılıkları hiçbir zaman lahn (İ'râb hatası) şeklinde değildi. Hareke ve okunuşa ait değişiklikler yanında, kelime anlamlarında da büyük farklar görülmekteydi. Meselâ, "تَبْ" kelimesi, Himyer kabîlesinde "Otur." mânasında, ama Kureyş kabîlesinde "Atla!" anlamındaydı."

4.1. Hareke Değişimi

Hareke değişimi Arap kabilelerinin lehçeleri arasında çeşitli farklılıkların meydana gelmesine neden olmuştur. Bu farklılaşma, bazen bir harekenin başka bir harekeye dönüşmesi şeklinde olur. Örneğin, Behrâ' lehçesinde muzâri harf kesra ile telaffuz edilir. Örneğin, يَكْتَبُ

²⁶⁰ Cicelli, Cezayir'de bir şehrin ismidir.

²⁶¹ Feriha Enis, *a.g.e.*, s. 85- 86.

²⁶² Mustafa Sadık er-Rafii, *a.g.e.*, I/128.

(Yazar) sözcüğü, يَكْتَبُ ; يَعْلَمُ (Bilir) sözcüğü, يَعْلَمُ şeklinde okunur. Bu uygulama Mısır lehçesinde de yaygın olup, Mısırlılar sadece muzâri hemzesini fetha ile okumuşlardır.

Aynı şekilde, Kelb kabilesinden Rabî'a lehçesinde عَلَيْكُمْ (sizin üzerinize olsun) ve بِكُمْ (Size; sizinle) ifadeleri kâf (الكاف) harfinin kesralı okunmasıyla telaffuz olunur. Buna “vekm” (وَكَمْ) adı verilir. Yine Kelb lehçesinde, مِنْهُمْ (Onlardan), عَنْهُمْ (Onlar hakkında; onlardan) ve بَيْنَهُمْ (Onların arasında) tabirleri, hâ' (الهاء) harfinin kesralı okunmasıyla telaffuz edilir. Buna da “vehm” (وَهْم) denir.

Bazen de lehçeler arasında Siygada hareke farklı okunmuştur. Bazı kabileler تَحْسِينٌ şeklinde harakeler iken bazıları da تَحْسِينٌ şeklinde harekelemişlerdir.

Kureyş'in فَخِذٍ , كَيْدٍ , مَعَكُمْ şeklinde harekeli olarak telaffuz ettiği birçok harfi Temimliler, belki de hızlı konuşma temayüllerinin bir neticesi olarak "Fahz", "Kebd", "Ma'kü" şeklinde seslendirmişlerdir.²⁶³ Ki kıraatlerdeki benzer durum bu lehçenin yansıması olarak düşünülmelidir.

Bu duruma Kur'an'daki birçok kelimenin okunuşunda rastlanmaktadır. Mesela, çoğu kıraat imamlarının وَالْوَاثِرِ ²⁶⁴ şeklindeki okuyuşu Kureyş lehçesini, Hamza, Kisai ve Halef'in وَالْوَاثِرِ şeklindeki esrelili okuyuşu ise Temim lehçesini yansıtır.²⁶⁵ Kur'an'da üç yerde geçen ve Asım'ın Temim lehçesine uyacak şekilde اِسْوَةٌ şeklinde okuduğu kelimeyi diğer kıraat imamları Kureyş lehçesine göre اِسْوَةٌ şeklinde okumuşlardır.²⁶⁶

Verş, İbn Kesir, Hafs ve Yakub'un Hüzeyl, Kays ve Temim lehçelerine uygun düşecek şekilde نَعِيمًا ²⁶⁷ şeklinde okudukları lafzı, İbn Amir, Hamza, Kisai ve Halef, Kureyş lehçesini esas alan nunun fetha, aynın kesre ile نَعِيمًا ²⁶⁸; çoğu kıraat imamlarının نَعَمٌ ²⁶⁹ şeklinde okuduğu kelimeyi, Kisai, Kinane ve Hüzeyl lehçelerine uygun düşecek şekilde نَعِمٌ ²⁷⁰; Nafi', Hafs ve Ebu Ca'fer'in, Hicaz ve Yemen lehçesine göre أَفٌ ²⁷¹ şeklinde okuduğu kelimeyi, İbn

²⁶³ Subhi es-Salih, *a.g.e.*, s. 102.

²⁶⁴ el-Fecr, 3.

²⁶⁵ İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, II/400.

²⁶⁶ *A.e.*, III/348. Örnekleri verilen kelimelerdeki lehçe farklılıkları hakkında bk. Celeddin es-Suyuti, *el-Müzhir*, II/275-277; Subhi Salih, *a.g.e.*, s. 79-80.

²⁶⁷ Bakara, 271; en-Nisa, 58.

²⁶⁸ Celeddin es-Suyuti, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, II/235.

²⁶⁹ el-A'raf, 49; eş-Şuara, 42; es-Saffat, 18.

²⁷⁰ İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, II/169.

²⁷¹ el-İsra, 23; el-Enbiya, 67; el-Ahkaf, 17.

Kesir, İbn Amir ve Yakub, Kays lehçesini yansıtacak şekilde أَفْ olarak; fa harfinin fethasıyla ve tenvinsiz okumuşlardır.²⁷²

Hamza'nın İbrahim suresinin 22. ayetinde geçen بِمُصْرَخِيَّ lafzını vasl halinde diğer kıraat imamlarından farklı olarak ya harfinin esresi ile بِمُصْرَخِيَّ şeklinde okuması Mekki b. Ebi Talib'in Kutrub'dan naklettiğine göre bu tür telaffuz Temim'in kollarından Beni Yerbu'da görülmektedir. Dolayısıyla Hamza'nın bu okuyuşu, sırf dil açısından değerlendirildiğinde bile sahih kabul edilmelidir.

İrabda farklılık daha doğrusu bazı kuralların amel edip etmemesi gibi durumlarda lehçe farklılıklarına sebep teşkil etmiştir. Mesela مَا edatının amel edip etmemesi hususunda Temim kabilesi ile Kureyş kabilesi arasındaki ihtilaf meşhurdur. Bunlardan biri bu edatı amel ettirerek مَا زَيْدٌ قَائِمٌ şeklinde harekelerken diğeri ona muhmel muamelesi yaparak مَا زَيْدٌ قَائِمٌ şeklinde harekelemiştir.

4.2. Harf Değişimi ve Harf Düşmesi

Temîm ve Kays lehçelerinde, sözcüğün baş kısmındaki hemze (أ), telaffuzda ayn (العين) harfine dönüştürülür. Örneğin, أَرَأَقَ الدَّمَ (Kanı akıttı) cümlesi, عَرَأَقَ الدَّمَ şeklinde söylenir. Bazen, sözcüğün orta veya sonunda yer alan hemzelerde de ayn (العين) harfine dönüştürme işlemi yapılır. Örneğin, كَتَأَ yerine, كَتَعَ denir.

Huzeyl lehçesinde, hâ (الهاء) harfi, 'ayn'a (العين) dönüştürülür. Örneğin, حَتَّى حِينِ (Bir zamana kadar) ifadesi, عَتَّى عَيْنِ şeklinde okunur. Sa'd, Huzeyl, Ezd, Kays ve Ensâr lehçelerinde الطاء harfinden önce gelen harekesiz ayn (العين) harfi, النون harfine dönüştürülür. Örneğin, أَعْطَاه (Ona verdi) cümlesi, أَنْطَاه şeklinde telaffuz edilir. Buna, "istintâ" (إِسْتِنَاء) denir ve bu uygulama Mısır lehçesinde de yaygındır.

Mâzin lehçesinde, bâ (الباء) harfi ile mîm (الميم) harfi birbirine dönüştürülür. Örneğin, اِبْنِي فِي مَكَّة (Oğlum, Mekke'dedir) cümlesi, اِمْنِي فِي بَكَّة şeklinde söylenir. Rabî'a ve Mudarr lehçelerinde, muhâtap kâf'ı erilde sîn (السين) harfine, dışilde ise şîn (الشرين) harfine dönüşür. Örneğin, مِثْكَ (-eril için- senden) yerine, مِثْسَ (-dışil için- senden) yerine, مِشْ denir.

²⁷² İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, II/306-307. Diğer kelimeler için bk. Muhammed Salim Muhaysin, *a.g.e.*, s. 105-110.

Harf değişimi şeklinde görülen lehçe farklılıkları oldukça fazladır. **أُولَئِكَ** kelimesindeki hemzenin bazı lehçelerde lam harfine dönüşerek **أَلَالِك** şeklinde seslendirilmesi, bazı lehçelerde **أَمَّا** edatının **أَيْمًا** şeklini alması lehçe farklılıklarından meydana gelmektedir.

صِرَاطُ kelimesini Kunbül ve Ruveys'in sin ile **سِرَاط** şeklinde²⁷³ Bakara suresinin 245. ayetindeki **يَبْسُطُ** fiilini ve A'raf Şuresinin 69. ayetindeki **بَسْطَةَ** kelimesini Hişam, Ebu Amr'dan rivayetinde Duri, Ruveys, Halef, Hamza'dan rivayetle yine Halef ile Kunbül, Susi, İbn Zekvan, Hafs ve Hallad'ın bazı tariklerinin sin ile, diğer kıraat imamlarının sad ile **بِصْطُ** ve **بَصْطَةَ** şeklinde okumaları bunun örneğini teşkil eder.²⁷⁴

Kelimeyi oluşturan harflerden birinin düşmesi Kureyşliler'in **إِسْتَحْيَيْتُ** şeklinde iki ya ile telaffuz ettikleri kelimeyi Temimliler'in bir ya ile **إِسْتَحْيَيْتُ** şeklinde telaffuz etmeleri bunun bir örneğini teşkil eder. Nitekim on dört kıraat imamından biri olan İbn Muhaysın Bakara suresinin 26. ayetindeki **يَسْتَحْيِي** kelimesini bir ya ile **يَسْتَحْيِي** şeklinde okumuştur.²⁷⁵

Harf ziyadesi ve eksikliği **مَالِيَهُ - مَالُهُ** olduğu gibi harf ibdali **رَجَبَ - رَجِبَ** , **عَنْ زَيْدًا - أَنْ زَيْدًا** , hemzeli ve hemzesiz okuma **مُسْتَهْرُونَ - وَمُسْتَهْرُونَ** , harfi okuma ve hazfetme **إِسْتَهَيْتُ - إِسْتَهَيْتُ** , sahih harfin illetli harfe dönüşmesi **أَيَّمَا زَيْدًا - أَمَّا زَيْدًا** , peşpeşe gelen aynı harfin sakin harfi mek-sur ve mezmun okunması **إِسْتَرُوا الضَّلَالَةَ - اِسْتَرُوا الضَّلَالَةَ** , Harf ziyadesi **أَنْظُرُ - أَنْظُرُ** gibi uygulamalar da lehçelerin farklılaşmasında en büyük neden olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.3. Kelime Değişikliği

Kelime Değişikliği Mesela, kıraat imamlarının çoğunun **تَبْلُو**²⁷⁶ şeklinde okuduğu kelimeyi Hamza, Kisai ve Halef **تَبْلُو**²⁷⁷ İbn Amir, Asım, Hamza, Kisai ve Halef'in **تُبْلُو**²⁷⁸ şeklinde okuduğu kelimeyi diğer kıraat imamları **تُبْلُو**²⁷⁹ ; Nafi', İbn Kesir, Asım ve Ebu Ca'fer'in **يَبْصُ**²⁸⁰ okuduğu kelimeyi diğer kıraat imamları **يَبْصِي** şeklinde okumuşlardır.²⁸¹

²⁷³ Ahmed b. Muhammed Benna, *a.g.e.*, I/365.

²⁷⁴ *A.e.*, I/443-444.

²⁷⁵ *A.e.*, I/382.

²⁷⁶ Yunus, 30.

²⁷⁷ Ahmed b. Muhammed Benna, *a.g.e.*, II/109.

²⁷⁸ el-Bakara, 259.

²⁷⁹ Ahmed b. Muhammed Benna, *a.g.e.*, I/449.

²⁸⁰ el-En'am, 57.

²⁸¹ Ahmed b. Muhammed Benna, *a.g.e.*, II/14.

Bazılarının bir anlamı genel kullanımdan farklı kavramlarla karşılaması²⁸² olarak da izah edilebilen bu konuya *شِمَالٌ - شَيْمَلٌ ، صِدْقَةٌ - صِدَاقٌ* gibi kullanımlar örnek olarak verilebilir. Bir kelimenin çoğul şeklinin farklı oluşu da lehçe farklılıklarından kaynaklanabilmektedir. Mesela, *أسير* kelimesinin lehçe farklılığına dayanan *أسرى* ve *أسارى* olmak üzere iki çoğul kipi vardır.²⁸⁴ Kur'an'da her iki şekli de kullanılmıştır.²⁸⁵ Ayrıca kıraat imamlarının çoğunun *أسارى* şeklinde okuduğu Bakara suresinin 85. ayetindeki kelimeyi Hamza *أسرى* şeklinde okumuştur.²⁸⁶

Arapçadaki bazı kelimeler Kureyş lehçesinde farklı anlama diğer kabilelerde farklı manaya gelmektedir. Ayrıca bazı kelimeler sadece Kureyş lehçesinde kullanılmakta onlara münhasır olmaktadır. Bu da Kureyş lehçesinin diğer lehçelerden ne kadar farklı bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Mesela *الجرس* Kureyş lehçesinde maymun Temim lehçesinde ise tilki anlamına gelmektedir. *سرحان* kelimesi sadece Kureyş lehçesinde aslan anlamına gelmektedir. *العريض* 1 yılı geçmiş küçük baş hayvana denilmekte ve sadece Kureyşliler kullanmaktadır. *التبرق* Hicaz bölgesinde yetişen, faydası olmayan dikenli bir bitki, *السحل* kelimesini cinsi yumuşak hurma anlamında kullanırlardı. *الجريدة* kelimesi eski zamanlarda yazı yazmak için ağaç gövdesinden elde edilen geniş tablalara verilen isimken aynı kelimeyi günümüzde gazete için kullanılmaya başlanmıştır. *القراض* rekabet anlamına gelmekte ve yine Kureyş'e has bir kelimedir. Bununla ilgili Peygamberimizin bir hadisinde ... *لا تصلح مقارضة* buyurarak rekabetin haram olduğunu bu kelime ile ifade etmiştir.²⁸⁷ *الناض* dirhem, *النض* ise dinar anlamında Kureyş'e ait bir kullanımdır.

العنلة kelimesini Kureyş kullanırken *المجنات* kelimesini diğer lehçeler kullanmışlardır. Bu kelimenin anlamı ise hurma ağacının kökünü sökmeye yarayan demirdir. Kilime Kureyş *القضييم* derken diğerleri *الحصير* diyordu. Diğerleri *حنجورة* derken Kureyş *القارورة* derdi. Kur'an da ise *قوارير من فضة*²⁸⁸ şeklinde Kureyş lehçesine göre gelmiştir.

²⁸² Mustafa Sadık er-Rafii, *a.g.e.*, 1/134-135.

²⁸³ Ali Cevad, *a.g.e.*, 8/567, 568; *Abdu'l-al Salim Mekrem, ez-Zavâhiru'l-Lugaviyye*, s. 44-45.

²⁸⁴ İbn Fâris, *a.g.e.*, s. 50.

²⁸⁵ el-Bakara, 85; el-Enfal, 67, 70.

²⁸⁶ Ahmed b. Muhammed Benna, *a.g.e.*, I/401.

²⁸⁷ İbn Kuteybe, *Garib 'ul-Hadis*, Thk. Abdullah el-Cebûrî, Matbatü'l-Ânî, Bağdat, 1977, 3/670.

²⁸⁸ İnsan, 16

العَلِيَّة kelimesi Kureyş'e ait bir kelime iken diğer kabileler العُرْفَةُ şeklinde kullanmışlardır. Kur'anda ise bu şekilde gelmiştir.²⁸⁹ Kureyş مُخْتَفِي kelimesini kullanırken kabir soyucu anlamında diğer lehçeler النَّبَّاشُ olarak kullanmışlardır. لَعْنِ الْمُخْتَفِي وَالْمُخْتَفِيَّةِ (Kefen soyucu erkeğe de kadına da lanet olsun!),²⁹⁰ مَنِ احْتَفَى مَيَّنَا فَكَلْنَا قَتْلَهُ (Kim ölünün kefenini soyarsa onu öldürmüş sayılır.) Bu iki hadisi şerifle de anlıyoruz ki peygamberimiz kabir soyucular hakkında hüküm verirken Kureyş lehçesindeki kullanımı esas almıştır. Bu gibi pek çok örnekten anlıyoruz ki Kureyş lehçesi diğer lehçelerden ayrılmış kendine has bir üslup kullanmıştır. Diğer kabileler pek çok kelimeyi ortak kullanırlarken Kureyşliler onlardan ayrılarak kendine ait bir dil kullanmıştır.

Diğer lehçeler Ne var? anlamında مَا لَكَ؟ kelimesini kullanırken Kureyş lehçesi مَهَيْمٌ olarak kullanılmıştır. Peygamberimiz şu olaydan anladığımıza göre Kureyş lehçesini kullanmıştır.²⁹¹ Bir gün sahabiden biri güzel bir koku sürünmüştü. Peygamberimiz ise bu kokunun ne olduğunu merak etmiş ve o sahabiye Kureyş lehçesindeki kullanıma göre sormuştur.

Kureyş lehçesinde yıkanmak ve kardeş anlamında الرَّحَضُ - الصَّنَوُ kelimesi kullanılırken diğer lehçelerde ise العُسْلُ أَخْ - العُسْلُ şeklinde kullanılmıştır. Ortak anlamına gelen الشَّقِيْسُ Kureyş'e ait bir kelimedir. Dışarıdan ticaret vasıtasıyla gelen yabancı kelimeleri Kureyşliler çok az kullanmışlardır. Kureyş Bölgesi diğer milletlerden uzak olduğu için Kureyş lehçesine girmemiştir. Böylece yabancı dillerden en az etkilenen lehçe Kureyş lehçesi olmuştur. Kureyş lehçesi diğer dillerden çok nadir kelime alış verişinde bulunmuştur. Mesela Şam'ın eski halkı Aramilerdir. Kureyş lehçesindeki bazı kelimelerin aslı Aramicedir. Mesela الاجَارُ dam, çatı anlamına gelir. الأَرْفُ sınır, hudut; البَطْرِيْقُ lider anlamında yine Aramiceden gelme kelimelerdendir. Ayrıca Asmai المِيْرَابُ kelimesinin Faristen gelme suya bevl etme anlamında kullanıldığını ifade etmiştir. هَلْمٌ Şam'dan gelme bir kelime olup هَلْمٌ anlamına gelmektedir.²⁹²

---

²⁸⁹ Furkan, 57.

²⁹⁰ İbn Kesir, a.g.e., 2/57.

²⁹¹ A.e., 4/378.

²⁹² Muhtar el-Gavs, a.g.e., s. 268.

4.4. Edat Farklılığı

Ayrıca bir fiilin birlikte kullanıldığı edatın farklılık arzemesi de lehçe farklılıklarıyla alakalıdır. Beni Ka'b b. Rabi'a'nın رَضِيََ اللَّهُ عَلَيْكَ yerine رَضِيََ اللَّهُ عَنْكَ demeleri bu farklılığa örnek teşkil eder.²⁹³

Kureyşliler lazım olan fiilleri müteaddi yaparlarken diğer kabileler gibi harf-i cer kullanmazlardı. Direk sanki o fiili müteaddiymiş gibi kabul ederler ve mef'ulu bih getirirlerdi. Diğer kabileler وَرَزَنَ لَهُ derken Kureyş ise وَرَزَنَ diye kullanırdı. وَرَزَنَ fiilini diğer kabileler وَرَزَنَ لَهُ şeklinde lam harfi cerri ile müteaddi yaparken Kureyşliler وَرَزَنَهُ şeklinde yaparlardı. Kur'an-ı Kerimde ise وَإِذَا كَالُوهُمْ²⁹⁴ şeklinde Kureyş'in kullanımına göre gelmiştir.

4.5. Kelimenin Müzekker - Müennes Olarak Kullanılması

Kur'an'da yer alan bazı kelimelerin bir yerde müzekker bir başka yerde ise müennes olarak kullanıldığı görülmektedir. Özellikle tefsir kitaplarında bunun çeşitli gerekçeleri üzerinde durulmakla birlikte lehçe farklılığından kaynaklanmış olma ihtimali fazla gündeme getirilmemiştir. Kur'an'daki bu tür farklı kullanımlara şu kelimeler örnek gösterilebilir: نَخْلٌ (Hurma ağacı) kelimesi Kamer suresinin 20. ayetinde müzekker, Hakka suresinin 7. ayetinde müennes; سَحَابٌ (Bulut) kelimesi Nur suresinin 43. ayetinde müzekker, Ra'd suresinin 13. ayetinde müennes; السَّمَاءُ kelimesi de Kur'an'da genelde müennes olarak kullanılırken Müzzemmil suresinin 18. ayetinde müzekker olarak geçmektedir. Kureyşliler'in müennes saydıkları birçok kelimeyi Temimliler müzekker kabul etmişlerdir. Mesela, بَقْرٌ (İnek), نَخْلٌ (Hurma ağacı), بُرٌّ (Buğday), شَعِيرٌ (Arpa), طَرِيقٌ, سَبِيلٌ, صِرَاطٌ (Yol), سُوقٌ (Çarşı, pazar), ذَهَبٌ (Altın) gibi kelimeler, ayrıca عُنُقٌ (Boyun), عَضُدٌ (Pazu) gibi insan bedeninin uzuvlarını belirten kelimeler Kureyş lehçesinde genelde müennes, Temim lehçesinde müzekker sayılır.²⁹⁵

4.6. Takdim - Tehir

Kelimedeki bir harfin takdim veya te'hir edilmesi صَاعِقَةٌ kelimesinin Temim lehçesinde صَائِقَةٌ şekline dönüşmesi gibi.²⁹⁶ Ya da يَبَّاسٌ - يَبَّاسُ örneği verilebilir. شَمْسٌ (Güneş) yerine, سَمْسٌ denilir. Bazen de جَوَابٌ (Cevap) yerine, وَجَابٌ; لَعْنٌ (Lanet etti) yerine, نَعْلٌ kullanılır.

²⁹³ Ebu'l-Abbas Muhammed b.Yezid el-Muberrred, *el-Kamil fi'l-Lugat-i ve'l-Edeb-i ve'n-Nahv-i ve't-Tasrif*, Thk. Muhammed Ahmed ed-Dâli, Yayın Evi Belirtilmemiş, Beyrut, 1986, II/722.

²⁹⁴ Mutaffifin, 3.

²⁹⁵ Celaleddin es-Suyuti, *el-Muzhir*, II/275-277; Subhi es-Salih, *a.g.e.*, s. 82.

²⁹⁶ Ebu'l-Abbas Muhammed b.Yezid el-Muberrred, *a.g.e.*, II/841.

4.7. Mecazi Anlam

Arap dili ile ilgili çeşitli sözlüklerde, bir şeyin birden fazla adı vardır. Aslında bir şeyin sadece bir adı bulunur, diğerleri ise mecazi kullanımlardır. Sözcüklerin mecazi anlamlarının da halk arasında kullanımı zamanla yaygınlaşır ve belirli bir süre sonra bu mecazi boyut unutulur ve gerçek ismin yerine kullanılır.²⁹⁷

Örneğin الخَطَّارُ, البَاسِلُ, الأَصِيدُ gibi sözcükler aslanın birer adı olarak geçer. Ancak gerçekte bunlar birer ad değil sıfattır. Her sıfat da betimleme açısından birbirinden farklıdır.²⁹⁸ Arap dilinde buna benzer pek çok isim mecazi anlamda kullanılmıştır. Örneğin الوَعَى sözcüğünün gerçek anlamı savaşlarda seslerin birbirine karışmasıdır. Ancak bu sözcük, gerçek anlamından alınarak, zamanla savaş anlamına gelen حَرْبُ sözcüğünün eş anlamlısı olarak kullanılmaya başlanmıştır.²⁹⁹ Bu gibi durumlar zaman içerisinde lehçeler arasına farklılaşmanın meydana gelmesine neden olmaktadır.

4.8. Tedvin

Dilin tedvini sırasında dilciler, dili sadece Kureyş kabilesinden değil, Arap yarımadasında yaşayan tüm kabilelerden almışlardır. Bu da dilde bir kelimenin birden fazla sözcükle ifade edilmesine neden olmuştur. Zira Arap Yarımadasında yaşayan her kabile, diğer kabilelerin yabancı olduğu, kendisine özgü bazı sözcükler kullanırdı. Buna da Ebû Hureyre ile Hz. Peygamber arasında geçen şu olayı örnek verebiliriz. Ebû Hureyre Hayber savaşı sonrası Devs kabilesinden gelirken, Hz. Peygamber ile karşılaşır. O sırada Hz. Peygamber'in elinden bıçak düşer. Hz. Peygamber, Ebû Hureyre'ye "Bıçağı bana ver" anlamında ناولني السكين der. O da istenilen şeyi anlamayınca, Hz. Peygamber aynı şeyi üç dört defa tekrarlamak durumunda kalır. Daha sonra Ebû Hureyre, bıçağın istenildiğini tahmin edince (المذبة ثريد) şeklinde karşılık verir. O da "Evet" der ve ona "Bıçağı السكين olarak isimlendirmiyor musunuz?" diye sorunca, o da bu isimi hayatında ilk defa duyduğunu ifade eder.³⁰⁰

Dilciler, dilin tedvin yıllarında halk arasında pek kullanılmayan ve unutulmaya yüz tutmuş bazı sözcükleri, günlük konuşmalarda kullanılan sözcüklerle beraber kayıt altına almışlardır. Bu da bir tek mananın, birden fazla sözcükle ifade edilmesine sebep olmuştur.³⁰¹

²⁹⁷ Ali Abdu'l-Vahid Vafi, *a.g.e.*, s.173.

²⁹⁸ *A.e.*, s.174.

²⁹⁹ Celaleddin es-Suyuti, *el-Müzhir*, I/405.

³⁰⁰ *A.e.*, I/405.

³⁰¹ Ali Abdu'l-Vahid Vafi, *a.g.e.*, s.173.

Lehçelere emekleri oldukça fazla olan İslam alimleri çeşitli yörelerin Arap sakinleriyle görüşüyor ve bunlardan duydukları fasîh kelâmılarıyla hakıyla değerlendiriyorlardı. Nahiv ve lügat ilmine dair az kullanılan bir deyim veya nefis bir ibâreye rastladıklarında çok sevinirlerdi. Ayrıca bedevîlerden çoğu, çeşitli ihtiyaçlar için Irak şehirlerine gittikçe araştırmacı âlimler bunlardan çeşitli bilgiler alıyorlardı. Meselâ, bir Arap bedevîsi, Halef b. Ahmer'e Ebu Zeyd el-Ensari'nin huzurunda, “مَآخِيزَ اللَّبَنِ لِلْمَرِيضِ” demisti. Bunu duyan Halef, “Ne güzel söz! Keşke insanlar bunu başkalarına duyururken bozmasalar...” dedi. Bu deyim “مَأْحَسَنَ اللَّبَنِ” ! لِلْمَرِيضِ” mânasında ender kullanılan bir teaccüp fiili cümlesiydi.³⁰²

4.9. İzhar - İdğam

İzhar ve idgam, Araplar'ın eskilerden beri kullandığı, lehçelere özgü uygulamalardan birini oluşturur. Başta Sibeveyhi olmak üzere lügat ve nahiv âlimleri izhar uygulamasını Kureyşliler'e, idgam uygulamasını ise Temimliler'e nisbet etmişlerdir.³⁰³

Arap lehçeleri konusunda son dönemlerde yapılan araştırmalar idgamın, Temim'in yanı sıra ona komşu Arap yarımadasının orta ve doğu kesiminde yaşayan Esed, Tay, Bekir b. Vail, Abdülkays ve Tağlib gibi kabilelerin lehçesi olduğunda birleşmektedir. Bu kabilelerin çoğu, bedevi çevrelerden oluşur ki bedevilerde genelde kelimeleri seslendirmede kolayca meyletme, sürat, kelimeleri birbirine mezcetme gibi bir harfi telaffuzca tecvid ve tahkike tam riayet etmeme temayülü görülür. Hicaz ve civarındaki Kureyş, Ensar, Sakif, Hevazin, Sa'd ve Kinane gibi medeni kabilelerin lehçeleri ise edada, harfleri telaffuzca tecvide daha çok riayet etmiş, harfleri izhar ve teenni ile seslendirmeye meyletmiştir. İdğamdaki farklılıklara مُهْتَدُونَ - مُهْتَدُونَ örneği verilebilir.

4.10. Fonetik Yapı

Bazı dil bilimciler, dildeki ses olgusunun kelimelerdeki ses değişimlerine neden olduğunu belirtmektedir. Bu değişim, yüzlerce yıllık uzun bir süreçte meydana gelmektedir. Bu nedenle insanlar bu değişimi farkına varmadan nesilden nesile yaşarlar. Sözcüklerdeki ses değişimi de bazı harflerin düşmesi veya yenisinin eklenmesi suretiyle oluşmaktadır. Örneğin ذراع

³⁰² Corci Zeydan, *a.g.e.*, II/103.

³⁰³ Sibeveyhi, *a.g.e.*, III/530; IV/107, 418, 437; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II/140; Ali Abdu'l-Vahid Vafi, *a.g.e.*, s. 125.

الظِّلُّ , الضِّلُّ - قُلْتُ , أَلْتُ - , دِرَاع سözcüklerinde meydana gelen değişim gibi. Bugün dahi Mısır, Suriye, Irak gibi ölkelerde konuşulan lehçelerde bunu görmek mümkündür.³⁰⁴

4.11. Nahiv Kaidelerindeki Farklılıklar

Klasik Arapça olarak da adlandırılan Kur'an'ın indiği dönem Arapça'sını çok çeşitli lehçeler beslemekteydi. O dönemde mevcut hemen her kabilenin kendine özgü lehçesi bulunmaktaydı. Mekke ve Medine gibi nisbeten kültür ve medeniyetin ileri düzeyde olduğu merkezlerde lehçeler üstü ortak bir dil oluşmaktaysa da kabileler arası yaygın lehçe farklılıkları varlığını canlı olarak sürdürmekteydi. İslam'ın sonraki asırlarında Arap dili üzerinde yapılan çalışmalarda bu lehçe farklılıkları önemli bir rol oynamıştır.³⁰⁵

Ses ve yapı bakımından değişime maruz kalan sözcükler, daha önce var olan ve ses bakımından benzer, ancak zıt anlama gelen kelimelerle beraber kullanılmaya başlanır. Bir başka ifadeyle, dilde ses yapısı bakımından aynı olan iki sözcük, iki zıt anlama sahip bir tek sözcüğe dönüşür ve buna Ezdad denilmektedir. Arapçadaki nahiv konularından biri de Ezdad'dır. Nahivdeki bu gibi farklılıklar da lehçelerin birbirinden ayrılmasına neden olabilmektedir.

Bilindiği gibi Câhiliye Dönemi'nde, yani Kur'ân'ın inişinden önce Arap toplumu farklı kabilelerden oluşuyordu. Bu sebeple her kabile farklı lehçe ile konuşuyordu. Her lehçe gerek kelimenin fonetik yapısı ve anlamı, gerekse gramer bakımından birbirinden farklıydı.³⁰⁶ Örneğin "Aydınlık ve karanlık" anlamına gelen سُدْفَةٌ sözcüğü, Kaysoğulları kabilesinde "Aydınlık", Temîmoğullarında ise "Karanlık" anlamında kullanılırdı.³⁰⁷ Yine "Eğilmek ve doğrulmak" anlamına gelen سَجَدَ sözcüğü Tay kabilesinde "Doğrulmak", diğer Arap kabilelerinde ise "Bükölüp başını yere koymak" anlamına gelmektedir. Aynı şekilde وَتَّبَ sözcüğü Muzar kabilesinde "Ayakta durmak" veya "Atlamak" anlamına gelirken, Himyer kabilesinde "Oturmak" anlamında kullanılırdı.

Kabilelerin وَتَّبَ sözcüğünü farklı kullanmasıyla ilgili el-Esma'î şu olayı aktarır: "Arap kabilelerinden bir adam bir gün Himyer kralının yanına gider, kralın yüksek bir yerde, tahtının üzerine oturduğunu görür ve yanına çıkar. Kral, adama kendi dilinde "Otur" anlamına gelen

³⁰⁴ Ali Abdu'l-Vahid Vafi, *a.g.e.*, s. 285-312.

³⁰⁵ İbn Fâris, *a.g.e.*, s. 48-56; Celaleddin es-Suyuti, *el-Müzhir*, I/255-257.

³⁰⁶ Ali Abdu'l-Vahid Vafi, *a.g.e.*, s.108.

³⁰⁷ İbn Manzur, *a.g.e.*, IX/146.

ثب diye seslenir. Ancak adam oturacağı yerde, o yüksek yerden atlar ve boynu kırılır. Çünkü ثب sözcüğü kendi dilinde atlamak anlamına gelmektedir”³⁰⁸

Bazıları ezdad’ın meydana gelmesindeki ilk sebebi lehçe farklarına dayandırmaktadır. Böylece ezdad kabul edilen lafızlar, bu yoldan elde edilmişlerdir. Mesela لَمَقْ bir kabile tarafında yazmak, bir diğeri taradından da silmek anlamlarında kullanılmaktadır. Bu duruma göre ezdadın doğmasındaki en büyük amillerden biri Arapların kabile hayatı yaşamış olmalarıdır.
309

Bazen kendisinde ibdal olduğu söylenen bir kelime ayrı bir lugat olabilir. Meşhur el-Asmaî diyor ki iki kişi الصَّقْر kelimesinde ihtilafa düşerler. Biri bunun ص harfiyle diğeri de س harfi şeklinde olacağını söyler. Karşılıklarına ilk gelene durumu anlatırlar fakat adam ben sizin dediğinin gibi söylemem o الزَقْر şeklidir cevabını verir.³¹⁰

5. Arap Lehçelerinin Hususiyeti

Diller arasında Arapçanın kuşkusuz farklı bir yeri vardır. Arap yazısı güzellikte ve mükemmellikte tektir ve kağıttan tasarrufta eşi benzeri yoktur. Arap hattı sanki bir stenodur; diğeri yazılardan daha hızlı yazılır ve daha az yer kaplar. Bunlardan başka, i’rap, eş anlamlı ve zıt anlamlıların çokluğu, dilin genişliğini gösteren seci’ gibi sebepler ile seslerin taklidi olan kelimelerin bulunuşu vb. yine Arapça’nın kendine has bazı vasıflarıdır.³¹¹

Arap diline hangi cephesinden bakılırsa bakılsın insan gönlünü fetheden birçok güzellik vardır. En belîğ ve edebi tabirler ondadır. Üslup ve belagatı asırlardır söylenmekte olan bir hakikattir. İlahi kitabımız Kur’an-ı Kerim bu dil ile nazil olmuştur. Bu bakımdan Arapça, birçok dil gibi kısa ömürlü olmayacaktır. Bütün bu eşsizliğe rağmen bazı ilim adamları Arapça’nın Türk diliyle kurulmuş olduğunu iddia edecek kadar ileri gitmişlerdir. Fakat bu fikir, ilmi olmaktan uzaktır. Hele:

تَبَا لَهُ لُغَةٌ بَعِيرِ قَرَاءَةٍ ----- وَكِتَابَةٌ عَيْنِ بِلَا اِنْسَانٍ
أَذْنَابُهَا وَرُؤْسُهَا عَرَبِيَّةٌ ----- فَسَدَّتْ وَأَوْسَطُهَا مِنَ الطَّيَّانِ

³⁰⁸ Celaleddin es-Suyuti, *el-Müzhir*, I/401.

³⁰⁹ Hüseyin Küçükkalay, *Kur’an Dili Arapça*, s.198-199.

³¹⁰ Celaleddin es-Suyuti, *el-Müzhir*, I/263; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I/374.

³¹¹ Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 42-46.

“Olmaz olsun böyle dil, ne okunuşu var ne de yazılışı. Sanki göz bebeği olmayan bir göz. Kuyrukları, başları bozulmuş bir Arapça ortası da İtalyanca. ” diye bu dile hücum eden kimse ya bu dilin inceliklerini bilmiyordur veya bilerek hücum ediyordur.³¹²

Arap dili fiilleri bakımından da oldukça zengin sayılır. Her ne kadar İslam ansiklopedisinin yazarları Arap dili maddesinde fiillerin inkişafının mahdut olduğunu söylüyorlarsa da durum öyle değildir. Onlar bu fikirlerini izah için قَامَ fiilini misal olarak ele alırlar. Bunun hem ayağa kalktı hem de ayakta durdu manalarına gelmesinden de zamanlarının karışık olduğunu söylerler. Bunun gibi meseleler hiçbir zaman bir problem değildir. Bunlar karineler vasıtasıyla anlaşılabilir. Mesela مَنْ kelimesi hem herfi cer olarak kullanılır hem de مَانَ – يَمِينُ’den emir olur. Bu hususa bakılarak Arap dilinin gelişmemiş bir lisan olduğunu ileri sürmek doğru olmaz. Mesela مَنْ خَرَجْتُ مِنَ الْبَيْتِ diyen bir insanın bu cümlesindeki مَنْ harfini, emir fiil olarak mütalaa etmek asla mümkün değildir. Bunu tayin eden, cümlenin umumi durumudur. Bu bakımdan yazarlar haksız bir ithamda bulunmuşlardır.³¹³

Arap dilinde fiiller genel olarak mazi, muzari ve emir olmak üzere üç grupta toplanır. Zamanla ilgisi olan fiiller bazen delalet ettikleri bu zamanda tecerrüt edebilirler. Mesela Cenab-ı Hakk’a isnat edilen: عَلِمَ fiili, her üç zamana da delalet ettiği gibi, tam manasıyla zamandan tecerrüt etmiş olarak da kabul edilebilir.³¹⁴

Arap dilinde isimler, akıllara hayranlık verecek kadar üstün bir mertebeye ulaşmış bulunmaktadır. Bu üstün gelişme neticesi olarak isimler, çeşitli itibarlarla muhtelif kısımlara ayrılmıştır. Munsarîf ve gayr-ı Munsarîflar; Marife ve Nekralar; Müzekker ve Müennesler, vs. gibi. Hele vezinlerin çeşitli manalara delaletleri, hakikaten bu dilin sonsuz bir terakkiye ulaşmış olduğunu göstermektedir.

Bilindiği gibi Kur’an-ı Kerim, Arap nesir edebiyatının ilk ve ebedi bir şaheseri olup, stil ve üslub bakımından taklit edilemez bir mükemmelliyyettedir. Bu bakımdan Kur’an-ı Kerim, yalnız mukaddes bir din kitabı olmakla kalmamış muhtelif sahalarda olduğu gibi Arap dili üzerinde de tesiri çok büyük olmuştur. Arap dilini ebediyet âlemine götürerek kıyamete kadar baki kalmasını sağlayan Kur’an-ı Kerim’dir. Kur’an-ı Kerim’in bu dil üzerindeki en bariz

³¹² Hüseyin Küçükcalay, *Kur’an Dili Arapça*, s. 84.

³¹³ A.e., s. 92- 93.

³¹⁴ A.e., s. 93.

tesirlerinden biri hiç şüphe yok ki Arap dilinde yarattığı birliktir. Çünkü Arap dilini tek bir lehçeye munhasır kılan Kur'an-ı Kerim olmuştur.³¹⁵

5.1. Makbul Lehçe Meselesi

Hatalı bir konuşma, Araftan duyulmayan konuşmadır. Az veya nadir olarak varid olan misal hatalı sayılamaz. Mesela muzari fiillerini mensup okutan أَنْ edatını ele alalım. Bilindiği gibi bu edat muzari fiillerini mensup okutur. Fakat bazı zamanlar bu vazifeyi yapmadığı da göze çarpmaktadır. Nitekim şairin

أَنْ تَقْرَأْنَ عِلْضِي أَسْمَاءَ وَيَحْكُمَا ----- مِنِّْي السَّلَامُ وَالْإِتِّشَاعُ أَحَدًا

Beyti bu hususta bir misal olarak getirilebilir. Çünkü أَنْ edatı تَقْرَأْنَ fiilini nasbetmemiştir. Şimdi bu örneği hatalı saymak bizce doğru değildir. Zira Arap bunu kullanmıştır. Keza bu edatın az olarak muzari fiillerini cezmlendiği bile görülmektedir. Şu halde Arap bu edatı çoğu zaman muzari fiillerini nasbedilmesinde, bazen de cezmlende kullanmış bulunuyor. Bununla beraber her iki görevde kullanmadığı da vakidir. Bu duruma göre az bile olsa kullanılmış bir husus hata olarak kabul edilemez. Ancak örnek tutulacak misallerin Cahiliye devrinde veya dilin henüz bozulmamış olduğu bir zamanda söylenmiş olması şarttır. Aksi halde o sözün hüccet olarak ele alınması mümkün değildir.³¹⁶

Şu hususu kesin olarak belirtmemiz gerekir ki Arapların konuşmuş oldukları, rağbet bulmuş bütün lehçeler makbuldür. Mesela مَا edatının amel edip etmemesi hususunda Temim kabilesi ile Kureyş kabilesi arasındaki ihtilaf meşhurdur. Bunlardan biri bu edatı amel ettirirken diğeri ona muhmel muamelesi yapmaktadır. Bu durum karşısında biz bu iki lugatten birini alarak diğeri reddedemeyiz. Zira birini kabul edip diğeri red etmek suretiyle yapacağımız tercih belli başlı bir esasa dayanmayacağından bir değer taşıyamayacaktır. Ancak elimizdeki bütün imkânlarla bu iki dilden hangisinin daha kuvvetli olduğu hususunda bir karar verebiliriz. Şayet iki dilden biri tam manasıyla şöhret bulmuş diğeri de aksine az ve nadir olarak vaki olmuş ise o zaman rivayet bakımından daha geniş ve kıyas bakımından da daha kuvvetli olanı almak ve kullanmak gerekir. Bu sebeple Kureyş lehçesi müvacehesinde diğerkabile dilleriyle konuşmamak lazım gelecektir. Bu bakımdan أَكْرَمْتُكَ , بِكَ ve مِنْكَ mevkilerinde أَكْرَمْتُكَ , بِكَ ve مِنْكَ denilmemelidir. Tanınmış ilim adamı Sa'leb Arap diline olan hayranlığını belirtmiş ve Kureyş lehçesini de sadeliğinden dolayı överek diğerkabile lehçelerin

³¹⁵ A.e., s.162.

³¹⁶ A.e., s.150-151.

Kureyş lehçesi yanında önemsiz olduğuna temas etmiştir.³¹⁷

Arap bir şeyi az bile kullanmışsa, kıyas yoluyla başkalarını ona benzeterek konuşmak caizdir. Bu hususta aranan, ilk şart ise fesahat ve belagat sahibi olmaktır. Her ferдин böyle bir kıyasla muvaffak olamayacağı da aşikârdır. Nitekim bazı kimselerden öyle kelimeler duyulmuştur ki bunlar, bir başkasından daha duyulmuş değildir.³¹⁸ Hatta bu hususta tanınmış nahivci el-Mazini derki: “Arap diline kıyasla söylenen Arapçadır.”³¹⁹

İbn. Cinni bütün lehçeler huccettir. Kıyas genişliği lehçe farklılığına imkân verir. Temimlilerin ما’yı amil saymaması kıyasa uygun olduğu gibi hicazlıların ما’yı amil sayması da kıyasa uygundur. Bunların her biri ayrı birer kıyastır. Bu bakımdan bunların her biri alınırken diğeri reddedilmez. Çünkü bunların biri, diğereinden daha üstün değildir. Ancak sadece bunlardan biri tercih edilir. Biri daha yaygın ise daha yaygın olanı ve kıyasa daha uygun olanı alınır, diğeri ise terk edilir.

5.1.1. Dilcilerin Kaynak Kabul Ettiği Lehçeler

Arap tarihçileri ve dilciler Arap lehçelerinden çokça bahsetmişlerdir. Onların görüşleri incelendiğinde lehçelerden hangilerinin ana dilin orijinal biçimine daha yakın olduğu, bunların ne derece delil olarak kullanılabilir mahiyette oldukları, kullanım açısından güçlü ya da zayıf olarak nitelendirilmelerinin bir kriteri olup olmadığı gibi konuların yeterince sorgulanmamış olduğu görülür. Dilcilerin bu lehçeleri delil alıp almama konusunda izledikleri yol şöyle özetlenebilir:

1. Her ne kadar birbirlerinden farklı da olsalar tüm lehçeler makbuldür. Delil çıkarma ve kural koymada bu lehçelerden delil getirilmesi mümkündür. Örneğin Kureyşliler’in nefyeden ما’yı kullanması da Temimlilerin ihmal etmesi de makbuldür. Çünkü kıyas her ikisini de kabul eder.

³¹⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II/11.

³¹⁸ Bu hususta İbn. Ahmer’i misal olarak ele almak mümkündür. Çünkü yukarda da söylenildiği gibi bu kimse-den, bir başkasından duyulmamış lafızlar nakledilmiştir. Mesela eğlence anlamına gelen الدَّيْدُون , deve yavrusu demek olan البَائُوس , maişet anlamındaki الرَّبَّان , ateş anlamındaki المائوسَة , sığır demek olan الحَيْرَام ve daha başka müteaddit lafızlar, İbn. Ahmer’den nakledilmiştir. Bunların kabulü gerekir. Çünkü İbn. Ahmer fesahat ve belagat sahibi bir kimsedir.

³¹⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II/25.

2. Kuvvet ve zaaf yönünden kıstasların, ölçülerin farklılığı lehçeleri reddetmeye götürmez ve onları delil almaya engel olmaz. Fakat dilcilerin delil yönünden daha kuvvetli, kıyas yönünden daha tutarlı olanı seçme hakkı vardır.

3. İki lehçe arasında birinin az diğerinin çok kullanılması durumu söz konusu ise, rivayet ve kıyas yönünden daha kuvvetli olanı seçmek de dilcinin hakkıdır. Ancak bu, rivayeti ve kıyası zayıf olan lehçenin terk edilmesi, alınmaması ve onunla delil ileri sürülmemesi anlamına gelmez. Burada herhangi bir zorlama değil, seçim söz konusudur.³²⁰

İbn Cinnî “*Hasâis*” adlı eserinin “Lehçelerin Farklılığı ve Hepsinin Delil Oluşu” adlı bölümünde bu imkânı sağlayanın, kıyasın genişliği olduğunu belirtir. “Kur’an yedi harf ile indirilmiştir, bunların hepsi de doğrudur” hadisini delil göstererek hiçbir lehçenin diğerinden daha doğru olmadığını, bu durumda yapılacak en iyi işin bunlardan birini diğerine tercih etmek olduğunu ifade eder. İbn. Cinnî’ye göre bu şekilde bir hükme ancak iki dil kıyas ve kullanım açısından birbirine yakın ve benzer olduklarında başvurulur. İki dilden biri az, diğeri çok kullanılıyorsa rivayeti daha geniş, kıyası daha kuvvetli olan tercih edilir.³²¹

Bu görüşler ışığında İslam’dan önceki tüm lehçelere aynı itibarı gösterebiliriz. Çünkü bunlar lehçelere ayrılmış olan Arapça’nın bir yansımasından ibarettir. Lehçelerin hatalı ve zayıf olduğunu söylemek ancak yöntemde bir zorlama ve kendi fikrini dayatma olur. Kur’an kıraatlerine baktığımızda bunların çoğunun Arap Yarımadasında yayılmış olan Arap lehçelerine dayandığını görmekteyiz. Bunların kendi aralarında akrabalık ilişkileri ve soy yakınlığı vardır. Ayrıca çok az bir kısmı hariç aralarında aslî kuralları ve benzer terkipleri birbirine bağlayan sağlam bir bağ vardır. Kıraat sözlüğü bu lehçelerden hiçbirinin göz ardı edilmediğine en büyük delildir. Sözlükte Kur’an kıraatlerinin çoğunun Arap Yarımadası lehçelerinin çoğuna uygun olarak geldiğini görürüz. Hatta Suyuti İtkan’ında Kur’an’da geçen ve Hicaz lehçesinden olmayan kelimelerle ilgili bir bölüm açmıştır.³²²

Durum böyle olmakla birlikte âlimler lehçelerin değeri konusunda farklı görüşler beyan etmişlerdir. Kureyş lehçesini aşırı derecede yücelterek Kur’an’ın tek hâkim lehçesi olarak görenlerin yanı sıra bu yaklaşımları aşırı bulan ilim adamları da mevcuttur.

³²⁰ *Abdu’l-al Salim Mekrem, a.g.e., s. 47*

³²¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II/10.

³²² *Abdu’l-al Salim Mekrem, a.g.e., s. 48.*

Dilciler, Arapçayı tedvin ederken gelişi güzel hareket etmemiş bilakis itimada şayan buldukları ve dillerinin yabancı tesirlerinden korunmuş olduğuna kanaat getirdikleri kabileleri raferans almışlardır. Badiye hayatına en çok bağlı kalmış olan kabileler dilcilerin en önemli kaynakları olmuştur.³²³ Dilcilere merci olan kabileler konusunda el-Müzhir müellifi Arapçanın tedvininde mutemed olan Arap kabileleri Kays, Temim ve Esed'dir. Tedvin edilen dil malzemesi çoğunlukla bunlardan alınmıştır. Garib, irab ve tasrifte ölçü alınmıştır. Bunlardan sonra Huzeyl, Kinane ve Tayy kabileleri dayanak olarak kabul edilmiştir. Bunların hepsi badiyede yaşayan kabilerdir. Necid, Hicaz ve Tihame badiyeleri, ravilerin ve dilcilerin başta gelen kaynakları olmuştur. Zaman itibariyle hicri ikinci asrın ortalarına kadar cahiliye ve İslami dönemde, fasih sayılan kabile ve fertler huccet sayılmıştır.³²⁴

5.1.2. Dilcilerin Kaynak Kabul Etmediği Lehçeler

Genel olarak dilciler, şehirlerde yaşayanların dillerini merci ittihaz etmekten imtina etmişlerdi. Bunun yanı sıra bilhassa hudut bölgelerinde yabancılarla karışık ve onlara komşu olan kabileler, dilleri bozulmuş olduğu gerekçesi ile dilciler tarafında teveccüh görmemiştir.³²⁵ Bu kabilelerin başlıcaları şunlardır: Lahm, Cüzam, Kudaa, Gassan, İyad, Tağlib, Bekr, Abdulkays, Umman Ezdleri, Benu Hanife, Yemame sakinleri, Sakif, Hicaz şehirleri sakinleri ve Yemen halkı. Bu kabilelerin dillerinin huccet sayılmaması, bunların Arap olmayanlara komşu, harici tesirlere açık bölgelerde yerleşmiş olmaları sebebiyledir.

Ebu Nasr el-Farabi; Kays, Temim ve Esed kabilelerinin kendilerinden kelime alınan ve garip kelimelerde, irab ve tasrifte kendilerine başvurulmuş kabileler olduğunu ifade eder. Daha sonra Hüzeyl, Kinane'nin bir kısmı ve Tay kabilesinin bazıları gelir. Bu kabilelerin dışında hiçbir kabilede kelime alınmamıştır. Diğer milletlerle karıştıkları için komşu şehirler etrafında oturanlar ve şehirlilerden dil özellikleri alınmaz. Mısır ve Kıpt'a komşu olduklarından Lahm ve Cüzam'dan, Şam ehline komşu olduklarından ve çoğunun İbranice okuyan Hristiyanlardan olmaları nedeniyle Huzaa ve Gassan'dan, Yunanlılarla komşuluklarından dolayı Tağlib ve Yemen'den, Nabatî ve Farisîlerle komşuluklarından dolayı Bekr'den, Bahreyn'de Hintli ve Farisîlerle karıştıkları için Abdu'l-Kays, Ezd ve Umman'dan, Hintli ve Habeşîlerle karıştıklarından dolayı Yemen ehlinde, Yemenli tüccarlarla karıştıkları için Benû Hanife,

³²³ Muhammed Said Afgani, *Min Târihin-Nahv*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1978, s. 23.

³²⁴ Celaleddin es-Suyuti, *el-Müzhir*, 1/211-212.

³²⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II/5.

Yemame sakinleri, Sakif ve Taif ehlinden, dilin nakledilmeye başlandığı dönemde diğer milletlerle karışıp, dillerini bozdukları için Hicaz yerlilerinden kelime alınmamıştır.

İkinci asırda dilciler dil materyallerini toplamak için Necid kabilelerini incelerken sadece saf, orijinal kaynaklara ulaşmaya çalışıyorlardı. Asıl hedef Cahiliye döneminde ya da Kur'an'ın indirildiği süreç içerisinde Mekke dili olmuştur.

6. İslamiyetin Lehçeler Karşısında Tutumu ve Etkisi

Emevi devrinde Arap dilinin geçirdiği mücadele safhaları çok çetin ve geniş ölçüdedir. Burada Emevi halifelerinden bazılarının da bu konuda çok hassas davranmış olduklarını ilave etmek yerinde olacaktır. Birçok Emevi valileri ve hükümet adamları da aynı şekilde hassas hareket ederek Arap diline sirayet etmesi muhtemel şeyleri önlemek için gayret göstermişlerdir. Halife ve devlet adamlarının bu gayretlerini gören halk ve bilhassa Arap olmayan bazı kimseler, rutbe ve nüfuzlarının artması için Arapçayı tam manasıyla benimseyerek hatasız konuşmaya gayret ediyorlardı.³²⁶ Bütün bu gayret ve çabaların bir eseri olarak Arap dili, özellikle lehçeler bazında hak ettiği iltifatı görmüştür. Bu ilgi ve alaka neticesinde Arapça aslımı bozmadan koruyabilmiş, lehçelerini de bünyesinde muhafaza edebilmiştir.

Abbasi devletinin kurulmasıyla Arap dili, yepyeni bir safhaya girmiş oldu. Zira Emevi devleti mensupları, çöl hayatına daha yakın olduklarından onların fikri düşüncelerini daha iyi anlıyor ve şiirlerini daha olgun bir şekilde değerlendiriyorlardı. Fakat Abbasiler, sahra hayatı ve bu hayatın hususiyetlerinden çok uzaklarda idiler. Bu durum Arap dilinin çöldeki olan merkeziliğini şehir içine nakletmesini gerektiren bir sebep idi. Bu, aynı zamanda Arap dilinde yeni bir şehir üslubunun hayat bulması demek oluyordu. Bu cihete yönelen birçok münevver kitlenin bulunduğunu da göz önünde bulundurmak mecburiyetindeyiz. Ancak bu hal, dilde bir gerileme olarak kabul edilse yeridir. Şehir üslubunun bir dereceye kadar belirmesiyle dil münakaşaları ve tartışmaları bir hayli arttı. Geleneksel çöl hayatından yüz çevirip şehir hayatını benimseyen Abbasiler bu durumun bir neticesi olarak şehir hayatına özgü yeni bir üslubun doğmasına neden oldu. Ortaya çıkan bu durum neticesinde özellikle nahiv alanında büyük problemleri beraberinde getirdi. Bu durum doğal olarak Arap lehçelerine de yansımış, onu etki altına almıştır.

---

³²⁶ Hüseyin Küçükcalay, *Kur'an Dili Arapça*, s. 85.

Abbasi dönemindeki bu tutum Emevi devletinin göstermiş olduğu ehemmiyetten çok uzakta idi. Bu da Arap dilinin karşılaştığı diğer dillerle münasebet kurmasına, onlarla dilsel alışveriş yapmasına itmiş, bu da Arap lehçelerinin diğer dillerden etkilenmesine neden olmuştur. Böylece saflığı da bozulmaya başlamıştır.

Ancak Abbasi döneminde hep aynı politika izlenmemiş, bazı halifeler döneminde dile hak ettiği önem verilmiştir. Mesela Harun Reşid devri, Abbasi İmparatorluğu'nun en parlak devirlerinden biri sayılır. Şair ve ilim adamlarına hayli yakınlık gösteren Halife Harun Reşid devrinde, kültürel faaliyetler çok artmıştı. Büyük dil bilginlerinin yetişmesiyle Arap dili, kendisini tanıyan ve anlayan bir ilmi zümreye sahip olduğundan, yeni bir çağa girmişti. Ayrıca, halifenin bizzat nahv ve lügat ilmi ile uğraşanlarla sohbet yapmak için zaman ayırmış olması da son derece önemliydi. Muhtelif yönleriyle bu asır bir nevi araştırmalar asrı idi. Harun Reşid devrindeki bu gelişme, Halife Me'mun zamanında da devam etti. Ancak Arap dili, ortaya çıkan hatalı konuşmalarla mücadelesini daha da artırmış bulunuyordu. Hele 4. yüzyılda bazı şiirlerde bozuk bir Arapça kullanılmaya başlanmış olması, bu mücadeleye daha da hız veriyordu.³²⁷ Selçuklular zamanında da Arap dili, memnuniyet verici zamanlar geçirmişti. Zira Selçuklu hükümdarları ilim ve sanat çalışmalarını destekliyorlardı. Bu sebeple de birçok şöhretli ilim ve fikir adamlarının bu asırda yetiştiklerini görüyoruz.

Halifelerin Arapçaya ilgi ve özen göstermelerinin olumlu bir takım sonuçları olmuştur.

1. Öncelikle Arapça'yı tek lehçe etrafında toplayarak onun birliğini perçinlemiştir. Câhiliye Devrinde çeşitli panayırlarda görülen harâretli dil tartışmaları, meşhur şâir en-Nabiâtu'z-Zubyâni'nin hakemliğinde ve 'Ukaz çarşısında yapılan şiir yarışmaları Arapça'da dil birliğini sağlamaya çalışmış fakat başarılı olamamış hareketlerdi. Kur'ân-ı Kerîm bunu tam mânasıyla sağlayarak her şeyde olduğu gibi dilde de birlik ve beraberliği kurmuştur.

2. Kur'ân bir çok dilde görülen bozulma ve yıpranmaya karşı Arapça'yı korumuş, bir çok kelimeyi mâna bakımından geliştirmiş, çok sayıda yepyeni kelimeler de kazandırmıştır. Çünkü Kur'an'ın ifadesiyle "Kur'ân'ı biz inirdik. Onu koruyacak olan da yine biziz."³²⁸ Ayeti gereğince Arapça olarak inen Kur'anı korumak demek Arapçayı korumak anlamına gelmektedir.

---

³²⁷ A.e., s. 88- 89.

³²⁸ el-Hicr, 9

Meselâ bazı kelimeler İslâm'da, Câhiliye devrindekenden bambaşka mânâlar kazanmıştır. الكُفْر: Örtüp gizleme anlamı cahileyeye ait bir anlam ifade ediyorken İslamiyetten sonra İmansızlık, inkâr anlamlarına gelmiştir.

3. Önceleri Arap Yarımadası'na münhasır kalan Arapça, Kur'ân'ın nüzûlünden sonra müslümanların gidebildiği her yere yayılmaya başladı. Zira her müslüman Kur'an ile yakından ilgileniyor, dolayısıyla Arapça dünyanın her yerinde kendini göstermiş ve bu yeni yerlere yerleşmiş oldu.

4. Hemen her ülkede halkın konuştuğu avâm Arapçası birbirinden epeyce farklı hale gelmesine rağmen, Kur'an-ı Kerîm sâyesinde müşterek ve fasîh bir edebiyat dili değişip bozulmadan varlığını sürdürmektedir.

5. Kur'ân-ı Kerîm Arapça'yı resmî dil haline getirmiş, fesâhat ve belâğat konusunda ona örnek, kaynak ve delil kabul edilmiştir. Böylece birçok gelişmiş dilin zamanla gerileyip bozulmasının Arapça'nın da başına gelmesi önlenmiş oldu.

Moğollar Arap diline indirdikleri darbe büyük olmuştur. Zira Cahiliye devrinden beri uzayıp gelen dilin tasfiyesi meselesi ve sonralardan hayat bulan dil çalışmaları, Bağdat'ın istilasıyla son bulmuştur denilebilir. Fakat bu, Arap dilinin asla ve asla sonu olamazdı. Kısa bir süre sonra Mısır, bu dil çalışmalarında gayret göstermiş ve Kur'an dili Arapçaya hizmet sahaları yeniden açılmıştı. Bu gün de Arap dil kurumunun çalışmaları çok verimli bir şekilde devam etmektedir.³²⁹

Devlet adamları içerisinde Arapça'nın bozulmasına müsaade etmeyenler ve zaman içerisindeki bu bozulmaları düzeltmeye çalışanlar da olmuştur. Hz. Ömer bazı kimselerin oklarla atış talimi yaptıklarını görür. Fakat hedefe isabet ettiremediklerini müşahede edince fena atıyorsunuz der. Bunun üzerine içlerinden biri نَحْنُ قَوْمٌ مُتَعَلِّمِينَ cevabını verir. Hz. Faruk konuşmalarınızdaki hatanız bana kötü ve isabetsiz atışlarınızda daha çok tesir etti. Mukabelesinde bulunur. Tabiidir bu cümlenin نَحْنُ قَوْمٌ مُتَعَلِّمُونَ şeklinde olması gerekirdi.

Bir kimse Rasül-ü Erkemin huzurunda hatalı bir konuşma yapmıştı. Bunu duyan Rasülü Ekrem efendimiz derhal أَرشِدُوا أَخَاكُمُ فَإِنَّهُ قَدْ ضَلَّ “Kardeşiniz yanıldı, şaşırdı, onu düzeltin.” buyurdu.³³⁰

³²⁹ A.e., s. 89.

³³⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II/8.

7. Lehçeleri Yakınlaşmaya İten Amiller

Başarı ile yapılan fetihler, dağınık bir vaziyette yaşamış olan bedevi Arapların lehçelerinin birleşmesinde ilk büyük rolü oynadı. Zira çeşitli kabilelere mensup kimseler, feth edilen memleketlerde bir arada bulunmak mecburiyetinde idiler. Bu durum ise çeşitli şekillerde tezahür eden kabile lehçelerinin yakınlaşmasına sebep oluyordu. İslamiyetin doğuşundan sonra da Allah yolunda cihada çıkan ve çeşitli lehçelerle konuşan İslam mücahitlerinin konuşmaları bir birliğe doğru akıp gidiyordu. Bu birliğin doğmasında Hz. Ömer'in büyük rolü olduğunu kabul etmek gerekir. Rivayete göre Hz. Ömer sayı bakımından Araplardan daha çok olan yerli halk arasında, daha az sayıda bulunan Arapların eriyip gitmemesi için onları büyük şehirlerden uzak tutmaya çalışıyordu. Ancak Suriye bu hükümden bir dereceye kadar istisnai bir durum arz ediyordu. Çünkü İslamiyetten önce bile bir takım Arapların oraya yerleşmesinden dolayı biraz olsun Araplaşır gibi olmuşlardı.³³¹

Bunlarla beraber feth edilen memleketlerde Araplarla, acemleri her ne kadar karşı karşıya getirmek istemesek bile bunda muvaffak olmamız güçtür. Nitekim neticede böyle olmuştur. Zira Arap kumandanları ve devlet memurları ister istemez yerli halkla temas etmek mecburiyetini hissediyorlardı. Cüz'i de olsa bu ihtilat vuku bulmuştu.

Yabancı milletlerle karşılaşılması Arap dilini tehdit etmeye başlamıştı. Araplar da bunun farkında olarak dillerinde bir birlik meydana getirmek için hissedilir bir çaba içerisinde bulunuyorlardı. Ancak bu çalışma ve çabalara muvaffak olmuş saymamız pek mümkün gözükmemektedir. Cahiliye devrinde başlayan çeşitli panayırlardaki hararetli dil tartışmaları, konuşmalar, yapılan tercihler hep bu hadisenin öncüleri idiler. Mesela tanınmış şair en-Nâbigatü'z-Zübyâni'nin Ukaz çarşısında hakem tayin edilerek şairler arasında belağat ve fesaht hususlarında bir şairi diğerine tercih ettiği malumdur. Bütün bu tarihi olaylar, dil birliğine giden yolun başlangıcı idi. Fakat bu hareket asla kemale erememiştir. İşte kemale eremeyen bu hareketi Kur'an-ı Kerim tamamladı. Böylece her şeyde olduğu gibi dilde de bir birlik ve beraberlik meydana gelmiş oldu.³³²

7.1. Nahiv Ekollerinin Arap Lehçelerine Olan Etkisi

Bütünü ile Arap filolojisinin kuruluşu ve bu arada gramer ve lugat çalışmaları, klasik dil ve edebiyat malzemesinin derlenmesi gayretleriyle bir arada hicri ilk yüzyılın başlarında kuru-

³³¹ Hüseyin Küçükcalay, *Kur'an Dili Arapça*, s. 85.

³³² A.e., s.162.

lan iki yeni şehirde, önce Basra'da sonra onunla birlikte Küfe'de gerçekleşti. Bu iki muhitteki dil ve edebiyat çalışmaları, farklı prensipleri, meseleleri kendilerine mahsus bir görüşle ele alış ve inceleyiş tarzları, dolayısıyla ihtilafları, münakaşaları olan iki dil mektebinin doğmasını sağladı. Bu çalışmaları sırasında Basralılar ile önceleri onlardan istifade ederek yetişen ve II. (VIII.) yüzyıl sonlarında ayrı bir grup teşkil eden Küfeliler hararetli bir yarışma içindeydiler. Her iki mektebin çalışmaları da semâ (dinlemeye, ağızdan derlemeye) ve kıyasa dayanıyordu. Fakat Basra mektebi mensupları, yalnız titizlikle seçtikleri fasih bedevilerden dil ve edebiyat malzemesi derliyor, seyrek rastladıkları nadir veya şaz şekilleri değil çok ve sık kullanımları kıyasa esas alarak kaidelere gidiyorlar, Küfeliler ise sema kaynağını seçmekte aynı titizliği göstermedikleri gibi nadir ve şaz da olsa duydukları her şekli kıyaslarına mesnet yapabiliyorlardı.

İslam coğrafyasının büyümesi ve fetihler sonucu yeni milletlerin İslam'a girmesiyle Arap dilinin komşularıyla olan yakın alakası da böylece uzun müddet devam etti. Fakat bazı zamanlarda kısa bir süre içinde olsa Arap dilinin hâkimiyetinin biraz zayıfladığı da göze çarpıyordu. Zira başta farsça olmak üzere bazı diller Arapçayı, bir sahada kalmaya zorluyordu. Basra, bu dil mücadelesine katılan ilk şehir olmuştu. Çünkü Basrada yabancı unsurlar çoktu. Mesela İsfehandan bazı sülaleler buraya gelip yerleşmişlerdi. Tabiatıyla bunların Araplarla olan alakasından Arap dili müteessir bulunuyordu. Küfe de bu hususta Basradan sonra zikredilecek ilk şehirdir. Her iki şehre de tüccar ve sanatkârların akınları devam ediyordu. Birçok İran asıllı kimseler, Arapçanın yanında kendi dilleriyle konuşmayı da asla ihmal etmiyorlardı. Bu tutum da Arap diline geniş ölçüde tesir etmekteydi. Mesela Küfe'de çarşı manasında سوقٌ kelimesi yerine Farsçadan Arapça'ya geçen بازار kelimesi kullanılmaya başlandı.³³³

Devletin politikaları sebebiyle nahv ilmi, çeşitli tartışmalara sahne oluyordu. Bu tartışmalar Küfe ve Basra okulları arasındaki münakaşaları had safhaya ulaştırmıştı. Fakat Basralılar, bu sahada Küfelilere nispetle daha şanslı durumda idiler. Zira Basralılar için bedevi Araplarla buluşarak her türlü müşküllerini halletmek mümkün oluyordu.

Hâlbuki Küfeliler için bu kolaylık yok denecek kadar azdı. Zira fasih ve belâğ konuşan çöl Araplarıyla buluşmaları çok zordu. Yakınlarındaki Araplar ise, fesahat ve belagatte, çöl Arapları gibi değildi. Bu bakımdan Basra ekolü, Küfe ekolüne nazaran daha sıhhatli ve daha

³³³ El Cahız, *el-Beyân ve 't-Tebyin*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Kâhire, 1960, 1/20.

güvenilir kabul edilmekteydi. İki ekol arasında sert tartışmalar olmuştu. Bu çetin mücadeleler karşısında huzursuzluk hissedilen Bağdat şehrinde, bir üçüncü nahv mezhebi ortaya çıktı. Bu mezhep, Basra ve Kufe okullarını birleştirecek bir yol takip etmek niyetinde idi. Medine-i Münevvere’de böyle bir hareket olmadığı gibi, Arap dilini inceleyen ve bu uğurda gayret sarf eden kimseler de yok gibiydi. Hatta bariz bir şekilde hatalı konuşan yahut telaffuzda hata yapan ilim adamları da göze çarpmakta idi. Bunlar arasında fıkıh bilginleri bile bulunuyordu. Aralarında, hatalı konuşma yaptıkları zaman Allah’a istiğfar eden de yok değildi.³³⁴ Özellikle Basra ekolünün çöl hayatını benimseyip ona sahip çıkması aslında bir nevi Arap lehçelerine de sahip çıkması anlamına geliyordu. Zira badiye de duyduğu kelimeyi, kullanımı, o lehçeye ait hususiyetleri yazıya dökmesi Basra ekolünün büyük bir ehemmiyete haiz olduğunu ifade eder. Bu sayede lehçelerin yok olmaktan uzak bir hale gelmesini de sağlamış olmaktadır.

7.2. Sözlüklerin Arap Lehçelerine Olan Katkıları

Lugatçılık önce Kur’an-ı Kerim’e, sonra hadise bağlı olarak İslam’ın bu iki ana kaynağını doğru anlama gayretiyle başladı. Kur’an-ı Kerim’de geçen ve dilde çok yaygın olmayan kelimeleri, eş manalı kelimeleri, aynı kelimenin muhtelif ayetlerde taşıdığı farklı manaları ve yine hadiste geçen ve az kullanılan kelimelerin manalarını tesbite dair bu çalışmalarda şiir ve emsal gibi edebi mahsullerin izah unsuru idi. Sonra bunların yanı sıra, taranan metinlerin sınırı genişletildi. Arapça’nın klasik sayılan metinleri bir bütün olarak tarandı ve bir nevi sistematik lugatlar yazıldı. Yeryüzü ve arazi şekilleri, sular, insanlar, kuşlar, arılar, koyunlar, atlar ve develer gibi tabiat unsurları, hayvanlar vb. ile ilgili kelimeler için bilhassa II-IV. (VIII-X.) yüzyıllarda çok sayıda lugat tertip edildi.

Bedevilerin diliyle, konuşma dilindeki çeşitlilik toplumda öncelikle iletişim için ciddi bir tehdit oluşturuyordu. Arapça eğer ortak bir dil olarak kullanılacaksa onun standardize edilmesi gerekir. Değişen şartlar da lugatın dışa dönük olarak hızlı bir şekilde gelişmesini beraberinde getirmiştir. En önemli konu da yazılı bir kanunname şeklinde bir imlâ ve yeni şartlarla uyumlu bir yazı meselesidir. Durum böyle olunca dil için bir norm hazırlandı ve lugat oluşturuldu. Bu gibi ihtiyaçlarla karşılaşıldığında üsluba ait bir standart geliştirildi. Bir bedevi modelinin varlığı, şiirde standart üslup için bir vasıta görevi görüyordu. Fakat Klasik Arapça’nın asıl başlangıcını, Arapça düzyazı üslubunun ortaya çıkması oluşturmuştur.³³⁵

³³⁴ Hüseyin Küçükcalay, *Kur’an Dili Arapça*, s. 87- 88.

³³⁵ Kees Versteegh, *The Arabic Language*, Edinburg University Press, Cambridge, 2001, s. 53.

Dildeki bu hareket yani lehçelerin yazılmasıyla aslında lehçelere ait hususiyetlerde yazıya geçirilmiş oldu. Böylece de şifahen süre gelen bu bilgiler kalıcı hale geldi. Bu açıdan baktığımızda sözlükler lehçelere büyük hizmet etmişlerdir.

İbn Abbas'ın فاطر (Yaratan, icad eden) kelimesinin ne anlama geldiğini iki bedevinin kendi aralarındaki tartışmalarından öğrenmesi, Hasan el-Basri'nin: "الأرائك" (Tahtlar)³³⁶ kelimesinin ne anlama geldiğini, Yemenli bir kişiyle karşılaşarak ondan öğreninceye kadar bilmiyorduk" demesi bunun bir göstergesidir.³³⁷ İşte öğrenilen bu gibi kelimeler sözlüklere neşredilmiş böylece şifahi olarak devam eden lehçeler kayıt altına alınmaya başlanmıştır.

7.3. Modern Arapça ve Lehçelere Nüfuzu

Napolyon'un Mısır seferi (1798) Modern Arapça'nın başlangıç tarihi kabul edilir. Napolyon Mısır'da Arapça eserlerin basılacağı bir matbaa, iki mektep, tiyatro, kütüphane, kimya laboratuvarı ve rasathane açmış, iki de Fransızca gazete çıkartmıştır. Daha sonra Mısır valisi olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın açtığı mekteplerde de Avrupa mekteplerindeki ders usûlleri takip edilmiştir. Bir yandan getirtilen Fransız hocaların kendi dilleri ile verdikleri dersler Arapçaya tercüme edilirken bir yandan da Fransa'ya öğrenciler gönderiliyordu. Bu dönemlerde Mısır'da başlayan Avrupa tesiri çok geçmeden diğer Arap toplumlarına da yayılmıştır. Bu etkilenme sonucunda yabancı kavramların ifade edilmesinde, çeşitli terimlerin karşılanmasında zorluklar yaşanmıştır. Bu sıkıntıları ortadan kaldırmak ve Arapça'ya Avrupa dillerinden kelime geçişini engellemek için bir takım faaliyetlere girilmiştir. 1919'da Şam'da kurulan el-Mecmâ'u'l-İlmiyyu'l-Arabî adlı akademi, 1932'de Mısır'da kurulan Kraliyet Dil Akademisi, 1947'de Irak'ta kurulan El-Mecmâ'u'l-İlmiyyu'l-İrâkî ve 1973'te Rabat'ta yayınlanmaya başlanan El-Lisânü'l-Arabî ile ortak yazı dilinin, bugünkü Klasik Arapça'nın birlik içerisinde gelişimine çalışılmıştır.

Farklı yerlerde ve farklı şartlar altında kullanılan lehçelerin edebiyattaki yansımaları pek az olmuştur. Yazı dilinin yerini mahallî lehçelerin alması fikir ve kültür birliğini parçalama yolunda bir düşüncedir. Bugün çokça yayılmış olan sesli yayın faaliyetleri lehçeler arası farklılaşmayı yavaşlatan bir unsurdur.³³⁸

XIX. yüzyılın başından itibaren Arap dünyası ile Avrupa arasında yakın bir temas devri başladı. Bütün bu temaslar ve tesirler, yeni ve Arapça'da yabancı mefhumların ifadesi zarure-

³³⁶ el-Kehf, 31.

³³⁷ İbn Fâris, *a.g.e.*, s. 58; Cemaleddin es-Suyuti, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, II/4.

³³⁸ *Nihat Çetin*, "a.g.m.", III/282- 286.

tini doğurdu: ilim, teknik ve sanatın muhtelif sahalarındaki ıstılahları karşılamakta güçlük çekildi. Nitekim et-Tahavi gibi ilk mütercimlerin bir taraftan yabancı kelimeler kullandıkları, diğer taraftan yeni mefhumları yeni tabir ve ıstılahlarla karşılamaya çalıştıkları görülür. Arapça'ya Avrupa dillerinden yabancı kelimelerin akışını önlemek, bilhassa ıstılahlar mevzuunda duyulan büyük sıkıntıyı gidermek için bu dilin imkânlarından faydalanmanın yollarını arayanlar farklı teklifler ileri sürdüler; ilim ve tekniğin çeşitli kollarıyla meşgul olanlar kendi sahalarının ıstılahlarını tesbit etmeye çalıştılar. Fakat birbirinden ayrı çalışan şahıs ve müesseselerin değişik teklifleri dilde bir karışıklığa yol açtı. Bunu önlemek için ilim ve sanat dili olarak Arapça'nın geçirdiği gelişmenin göz önünde tutulması ve böylece çalışmalarda, dolayısıyla yeni yazı dilinin lugatında birliğin sağlanması gerektiğini ortaya koydu. Çeşitli tarihlerde kurulan bu ilmi kuruluşlar, mecmualarında ve neşrettikleri diğer eserlerde bir taraftan dil ve edebiyata ait eski metinlerin neşrine, diğer taraftan ilim, teknik ve sanatın her şubesinde gerekli ıstılahların tesbitine yalnız bir memlekette değil, muhtelif Arap ülkelerinde müşterek yazı dilinin, bugünkü klasik Arapça'nın gelişmesinde birlik teminine çalışmaktadırlar. Adı geçen resmi kuruluşların, üniversitelerin, bunlar dışındaki ilmi topluluk Arapların veya şahısların gayretleri bugün mühim neticeler vermiş bulunmaktadır.

Dile dair eski metinlerin tesbiti ve ilmi neşirlerine büyük ölçüde yer veren, böylece klasik dilin yeni şartlar içinde akışını sağlayan bu gayretlere rağmen dildeki çalkantının bugün tamamıyla durulduğu söylenemez. Nitekim aynı memlekette bile bazı müelliflerin aynı mefhumu başka ıstılahlarla karşıladıkları veya aynı kelimeyi değişik mefhumlar için kullandıkları görülebilmektedir. Modern Arapça'nın yazı dilinde bugün üzerinde en çok durulan şey ıstılahlarda birleşme meselesidir. Hususi sahalar için hazırlanmış müstakil eserlerden sonra üzerinde ittifak edilen kelimelerin Lisanü'l-Arab'ın son neşrinde (Beyrut 1970) ilave olarak yer alışı, beklenen istikrarın mühim bir belirtisi sayılabilir. Arap yazı diline bu son safhada Batı dillerinin tesiri sadece lugat bakımından olmamıştır. Bazı ifade şekillerinde, tabirlerde, hatta mahdut da olsa cümle yapısında aynı tesir görülür.³³⁹ Buna tam bir klasik kültür almamış muharrirlerde, bilhassa gazetelerde, radyo vb. de rastlanmaktadır. Kısaca bugün de bütün Arap memleketlerinin kullandığı ve klasik dilin devamı olan müşterek bir yazı dili vardır. Esaslarını muhafaza ederek gelişen ve muhtelif Arap ülkelerinin maziden miras olarak taşıdıkları ortak kültürlerinin en sağlam bağı olan bu dil, son safhasındaki gelişmesiyle, çok geçmeden eskiden olduğu gibi tekrar büyük bir ilim, fikir ve sanat dili olma yolundadır.

³³⁹ İbrahim es-Sâm râî, *Dirâsât Fi'l-Luga*, Mektebetü Meârif, Bağdat, 1961, s. 241-256.

Günümüzde dahi bilim ve teknolojinin gelişimiyle birlikte yeni araç ve gereçlere isim bulabilmek için sözcüklerin mecazi kullanımları her zaman açık tutulmuştur. İnsanlar, istiare yoluna başvurarak bu ihtiyacı karşılamaya çalışmışlardır. Örneğin bugün “Araba” anlamında kullanılan السَّيَّارَة sözcüğü Arap dilinde aslen kabile için kullanılırdı. Ancak bu sözcük gerçek anlamından alınarak bugün, insan ve yük taşıyan arabalar için kullanılmaya başlanmıştır. Bu kullanım da halk arasında zamanla yaygınlaşarak eski anlamın yerine geçmiştir. Yine benzer şekilde “Bir şeyin nihyeti ve gayesi” anlamına gelen مَبْلَغ sözcüğü bugün “Para miktarı” anlamında kullanılmaktadır.

7.4. Kitle İletişim Araçlarının Arap Lehçelerine Etkisi

Farklı yerlerde ve farklı şartlar altında kullanılan lehçelerin edebiyattaki yansıması pek az olmuştur. Yazı dilinin yerini mahallî lehçelerin alması fikir ve kültür birliğini parçalama yolunda bir düşüncedir. Bugün çokça yayılmış olan sesli yayın faaliyetleri lehçeler arası farklılaşmayı yavaşlatan bir unsurdur.³⁴⁰

Arap Yarımadası hakkında tasavvur edebileceğimiz en eski şey, o bölgelerde birçok mahalli lehçelerin olup hepsinin de birbiriyle alış veriş içinde olmasıdır. Daha sonra bu lehçelerden Kureyş lehçesi bazı özelliklerinden dolayı öne çıkmış, zaman geçmesiyle Arap Yarımadasının belli bir bölgesinde konuşulan lehçe, diğer lehçelerden daha fazla konuşulmaya başlamış ve yaygın hale gelmiştir. Böylelikle diğer lehçeler arasında parlamış ve diğer lehçeleri bastırıp galip gelmiştir.³⁴¹

Arap dilinde klasik lehçelerin mahiyeti, özellikleri, ortak ve farklı yanları ayrıca bu lehçelere ait hususi konular ele alındıktan sonra şimdi de bu lehçeler arasında farklı bir konuma sahip olan Kureyş lehçesi hakkında bilgi verilecektir. Öncelikle Kureyş kelimesinin ne anlamla geldiği, sosyal ve ekonomik durumu, diğer lehçelerden üstün olup olmadığı, ortak lehçe problemi, İslam’ın Kureyş lehçesine karşı tutumu ve Kureyş lehçesine ait kullanımlar incelenecektir.

³⁴⁰ Nihat Çetin, “a.g.m.”, III/282- 286.

³⁴¹ Vendryes Joseph, Le langage, Çev. Abdulhamid ed-Devâhî, Dâru’n-Nahdati’l-Arabiyye, Kahire, 1950, s. 328.

2. BÖLÜM

KUREYŞ LEHÇESİ

Kureyş, Adnaniler'in Mudar kolundan olup genellikle kabul edildiğine göre adını Kureyş lakabıyla bilinen Fihri b. Malik'ten alır. Hz. Peygamber'in on birinci kuşaktan dedesi olan Fihri'nin soyu Adnan'a kadar Fihri b. Malik b. Nadr b. Kinane b. Huzeyme b. Müdrike b. İlyas b. Mudar b. Nizar b. Mead b. Adnan şeklindedir. Kabileye bu adın verilmesiyle ilgili olarak ileri sürülen görüşlerden birine göre Kureyş kelimesi "Toplanmak, bir araya gelmek; ticaret yapmak" anlamındaki تَقْرُشُ kökünden gelmekte ve Fihri b. Malik'in soyunun Kusay b. Kilab liderliğinde Mekke ve çevresinde ikamet etmek üzere bir araya toplanmış olması veya ticaret yapması sebebiyle böyle adlandırıldığı kaydedilmektedir. Diğer bir görüşe göre ise Kureyş, Kelb ve Esed kabilelerinde olduğu gibi bir hayvan isminden hareketle "Köpek balığı" manasındaki قَرِشُ kelimesinden türetildiği ve köpek balığının denizdeki diğer balıklar karşısında güçlü olması gibi Kureyş'in de diğer kabilelere karşı olan üstünlüğünü ifade etmektedir. Öte yandan Fihri b. Malik'in çocuklarının hac için Mekke'ye gelenler arasında korunmaya muhtaç olanları, fakir ve ihtiyaç sahiplerini tesbit edip sıkıntılarını gidermeye çalıştıkları için "Araştırmak, teftiş etmek" anlamındaki تَفْرِشُ kelimesinden hareketle veya Fihri b. Malik'in torunlarından olup kabilenin kervanlarına rehberlik eden Kureyş b. Mahled'e izafetle bu ismin verildiği zikredilir.³⁴²

Kureyşliler, en-Nadr b. Kinane'nin çocuklarıdır. Mekke ve civarına yerleşen bu insanlar Irak'tan geldikleri ve soylarının Hz. İbrahim'e dayandığı kabul edilir. Hz. İbrahim, Hz. Hacer ve Hz. İsmaili getirip Bekke vadisine yerleştirdikten sonra, geri dönmüş ve çok geçmeden Cürhümlüler gelip Hz. Hacer'in iznini de alarak buraya yerleşmişlerdir.³⁴³ Mekke, Kur'an-ı Kerim'de de ifade edildiği üzere ziraat yapılmayan bir vadidedir.³⁴⁴ Buranın, en azından 2000 seneden beri yerleşik bulunan halkı, hususiyetle Kureyşliler, kervan ticareti ile meşguldüler. Bu ticaretin başlıca malzemesini kumaşlar, kokular, tahıl ürünleri ve silahlar teşkil ediyordu. Avrupa'nın Hindistan ve Çinle olan ticareti Mekke'den geçmekteydi. Bu durum Mekkelileri Bizans, İran, Habeşistan, Yemen ve Kinde devletleriyle ticari münasebetler içine çekmiştir. Bunlar her yıl Mısır, Suriye, Irak, Yemen ve Habeşistan'a ticaret kervanları yolluyorlardı.

³⁴² Casim Avcı, "Kureyş", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yay., İstanbul, 2001, 26/442.

³⁴³ Ahmet Subhi Furat, a.g.e. s.30.

³⁴⁴ İbrahim, 37.

Şehrin idaresini ellerinde bulunduran Kureyşliler, bir şehir devleti kurmuşlardı. Kabilenin ileri gelen on ailesi bu şehir devletini oligarşi ile idare ediyordu. Bu aileler arasında en önde gelenleri, askeri işleri ellerinde bulunduran Ümeyye oğulları ile dini işlere bakan Hâşim oğulları idi.³⁴⁵

1. Kureyş Lehçesinin Coğrafi ve Kültürel Durumu

Hicaz bölgesi, Arap Yarımadasının kuzeybatı kısmında yer alan bölgedir. Kuzeyinde Filistin, doğusunda Nufud Çölü ve Necid, batısında Kızıldeniz ve kısmen Tihame Bölgesi yer alır. Hicaz Bölgesi güneyde ise Yemende bulunan Asir'e kadar uzanır.³⁴⁶ Bu bölge Serad sıradağlarını Kuzeyde yer yer kesen vadilerden oluşur.³⁴⁷ Tihame'nin Hicaz Bölgesine isabet eden kısmına Hicaz Tihamesi denilmektedir.³⁴⁸

Hicaz Bölgesinin merkezi Mekkedir. Bilhakika, kuruluşu ve gelişmesi dini münasebetlere dayanan Mekke, bütün Arap Yarımadasının merkezidir. Mekke, Kızıldeniz sahilinden 80 km kadar içerdedir. Batı tarafından dağlarla çevrilidir. Doğusunda da Ebu Kıbeys dağı yer alır.³⁴⁹ Çorak bir vadiye kurulmuş olan Mekke kuzey-güney ticaret yolunun üzerinde bulunmaktadır.³⁵⁰

Kureyş kabilesi, uzun süre Beni Kinane'den olan akrabalarıyla birlikte dağınık gruplar halinde Mekke dışındaki çadırlarda yaşamıştır. V. yüzyılın ilk yarısında Fihri b. Malik'in altıncı kuşaktan torunu ve Hz. Peygamber'in beşinci kuşaktan dedesi Kusay b. Kilab liderlik vasıflarıyla Kureyş kabilesi arasında seçkin bir yer kazanmış ve kabilenin tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Kureyş kabilesi Kusay liderliğinde Kinane ve Kudaa kabilelerinin de yardımıyla Mekke hâkimiyetini elinde bulunduran Beni Huzaa ile mücadele etmiş ve sonunda Mekke hâkimiyeti Kâbe ile ilgili hizmetlerle birlikte Kureyş kabilesine geçmiştir. Kusay, dağınık halde yaşayan Kureyş kollarını birleştirerek Kâbe çevresinde iskân etmiştir. Kâbe civarından başlayarak Mekke topraklarını on parçaya ayırmış ve Kureyş'in on kolu arasında paylaşmıştır.

---

³⁴⁵ Ahmet Subhi Furat, *a.g.e.* s.30.

³⁴⁶ Mahmut Esad, *a.g.e.*, s. 56

³⁴⁷ Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, I/21

³⁴⁸ Mahmut Esad, *a.g.e.*, s. 56

³⁴⁹ *A.e.*, s. 57

³⁵⁰ Philip Khuri Hitti, *a.g.e.*, s. 155.

tır. Kureyş'in bazı kolları da Mekke dışına yerleştirilmişti. Kabileden Mekke'de iskân edilene "Kureyşü'l-Bitah", Mekke dışında yerleştirilenlere de "Kureyşü'z-Zevahir" adı verilmiştir.

Kusay ayrıca gerekli düzenlemeler yaparak Mekke idaresi (Darü'n-Nedve idaresi), Başkumandanlık (Kıyade), sancaktarlık (Liva), Kâbe muhafızlığı (Sidane veya hicabe), hacılara su temini (Sikaye) ve hacıları ağırlama (Rifade) hizmetlerini elinde topladı. Onun yaptırdığı Darü'n-Nedve Kureyş kabilesinin önemli meseleleri görüşüp karara bağladığı ve çeşitli törenlerin düzenlendiği bir toplantı yeri olarak İslam dönemine kadar devam etti. Kusay'ın ardından Mekke ve Kâbe ile ilgili hizmetler büyük oğlu Abdüddar'a geçti. Ancak daha sonra Abdümenaf oğulları Abdüşems, Haşim, Muttalib ve Nevfel sayıca ve itibar bakımından daha üstün olduklarını ileri sürerek bu görevlerin kendilerine verilmesini isteyince Kureyşliler arasında anlaşmazlık çıktı. Sonuçta bu görevler Mekkenin önde gelen kabileleri arasında taksim edilmiştir.

İslam'dan önce Kureyş kabilesi arasında genel olarak diğer Arap kabileleri gibi putperestlik yaygındı. Kureyşliler putlarını Kâbe'nin içine ve çevresine yerleştirmekte, putların önünde fal okları çekerek yapacakları işler konusunda karar vermekteydiler. Ayrıca hac için Kâbe'yi ziyarete gelen kabilelerden azami derecede istifade etmek ve onların ilgilerini çekmek için başka kabilelerin putlarını da Kâbe'ye ve çevresine dikmişlerdi. Kâbe içinde sayıları 360'ı bulduğu rivayet edilen putların en büyüğü olan Hübel Kureyş'in en önemli putu olarak gösterilirdi. Uzza, İsaf ve Naile de Kureyş'in diğer meşhur putlarıydı.

Kureşi veya Kureyşi nisbesiyle anılan Kureyş kabilesi mensupları arasında Mekke'de ve diğer İslam şehirlerinde İslam ilimlerinin çeşitli dallarında meşhur olmuş birçok âlim yetişmiştir. Kureyş kabilesine tarih, ensab ve tabakat kitaplarında geniş yer verildiği gibi bu kabileyle ilgili müstakil eserler de kaleme alınmıştır.

Tarih boyunca Beni Haşim mensupları tarafından birçok devlet kurulmuştur. Mekke fethine kadar Müslüman olmakta direnen Ümeyyeoğulları ise Süfyaniler ve Mervaniler olmak üzere iki ana kola ayrılmış, Muaviye b. Ebi Süfyan Emeviler ve Hişam b. Abdilmelik'in torunlarından Abdurrahman b. Muaviye Endülüs Emevi Devleti'ni kurmuştur. Hz. Peygamber'in Kureyşli olması, bazı hadis kaynaklarında hilafetin Kureyş'e ait olduğuna dair rivayetlerin yer alması³⁵¹ ve başlangıçtan itibaren halifeliğin uzun süre Kureyş mensupları tarafından temsil edilmesi gibi sebeplerden dolayı devlet başkanının Kureyşli olmasının şart olup olmadığı veya

---

³⁵¹ Müslim, "imare", 4, 8-9.

bunun dini-hukuki bir zorunluluk mu yoksa o dönem için siyasi bir gereklilik mi olduğu konusu tartışılmıştır.

2. Kureyş Lehçesi ve Bu Lehçeye Ait Kullanımlar

Aslı Kinane bölgesinden gelen Kureyş lehçesi duygu yönü ağır basan, nazik, zarif, şiddetten uzak, çok basit kullanımları bünyesinde barındırdığı gibi eski, klasik kelimeleri de ihtiva eden bir lehçedir. Ayrıca Kureyşliler kadınların duygularına hitap eden, onların boyları, endamları gibi fiziki yönleriyle ilgili o anda şiir söyleyebilen mahir dilcilerdir.³⁵² Kureyş lehçesinin özlü bir yapısı vardır. Şöyle ki bu lehçeyle söylenmiş kısa bir metin çok derin manalar ifade edebilmektedir.³⁵³

Mekke demek Kureyş demektir. Diğer kabileler Kureyş lehçesini en üstün lehçe, kâmil, tam bir lehçe olarak görürlerdi.³⁵⁴ Kureyşliler kelimelerin direk anlamlarıyla ilgilenir, anlam yönünden farklı manalar ortaya çıkarırlardı.

Kureyşliler dile hafif gelen, klasik kelimeleri kullanırlardı. Ağır, kaba ve anlaşılacak kelimeleri söylemekten çekinirlerdi. Bir kelimenin orijinini esas alırlar, yeni bir kelime türetmekleri zaman diğer lehçeler iki üç kelimeyi birleştirerek yeni bir kelime elde ederken Kureyşliler kelimenin kaynağını esas alarak kelime türetirlerdi. Yani diğer lehçeler Kureyş lehçesine göre kelimenin orijinalliğine pek itibar etmezlerdi.

Kureyşliler hadari idi. Yani şehirli idi. Şehir hayatı kibar, kolay, nazik ve yavaş yavaş telaffuz etmeyi gerektirirdi. Nitekim Kureyşlilerde bu minval üzere davranmışlardır. Kureyşliler harflerin hakkını vererek, fasih konuşurlardı. Diğer kabileler buna çok dikkat etmezken Kureyşliler harflerin mahreçlerine çok önem verirlerdi.

Kureyş kabilesinin kadınları ses ve harfleri çıkarmadaki maharetleriyle diğer kabileler arasında ün yapmıştı. Öyle ki diğer kabileler Mekke'ye Kureyş'in kadınlarını dinlemeye gelirlerdi.³⁵⁵

Hişam b. Abü'l-Menaf ile Peygamberimizin Mekke'den Medine'ye hicret ettiği dönem arası Kureyş lehçesinin zirvede olduğu dönem olarak kabul edilmiştir.³⁵⁶ Kureyş lehçesi diğer

³⁵² Muhtar el-Gavs, *Lugatü Kureyş*, Daru'l-Mi'rac, Riyad, 1997, s. 17.

³⁵³ A.e., s. 25.

³⁵⁴ A.e., s. 26.

³⁵⁵ A.e., s. 34.

³⁵⁶ A.e., s. 236.

lehçelerin kendinden bir parça gördüğü Arapların en müşterek lehçesidir.³⁵⁷ Herkes Kureyş lehçesini anlar fakat diğer lehçeler birbirini anlamakta bazen zorlanırdı. Mesela Temim kabilesinden birisi Kays'lı birini ya anlar ya da anlayamazdı.

Kureyşliler izhar halkıydı. Yani konuşmaları açık, fasih ve anlaşılırdı. Bir Kureyşli konuşurken karşısındaki rahatlıkla onun söylediklerini yazabilirdi. İdgam ise diğer lehçelerin işi olup zor, anlaşılmayan bir telaffuz ile sanki ağızlarının içinden konuşur gibidirler. Bu durum da Kureyş'in fesahat yönünden daha önde olduğunu göstermektedir.

Kureyşliler kelimeleri ağızlarından çıktığı gibi yazarlardı. Mesela Kureyşliler - الصَّلَاةُ - الْحَيَاةُ şeklinde yazarken diğer lehçeler الصَّلَاةُ، الْحَيَاةُ diye yazmışlardır.³⁵⁸ Kureyş lehçesi bazı harfleri diğer kabilelere göre farklı telaffuz etmişlerdir. Mesela ق harfini ك ile ق arasında bir ses tınısı ile çıkarmaktadırlar. Mesela اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ³⁵⁹ ayetindeki الْمُسْتَقِيمَ kelimesinde ق harfini ك harfine yakın bir ses ile çıkarmaktadırlar.

Kureyşliler hemze harfine ayrı bir önem atfetmişler ve bu harfi daha itinalı bir şekilde çıkarmaya özen göstermişlerdir. Bu harfi son derece sakın, yavaş bir şekilde telaffuz etmişlerdir. Ayrıca Kureyşliler telaffuzu kolay diye fethayı imaleden çok kullanmışlardır. Başka lehçeler imaleyi tercih ederken Kureyşliler fethayı kullanmayı tercih etmişlerdir. Ayrıca شَاءَ-جَاءَ gibi kelimelerin sonunu vakf ederlerdi. Sonu hemze olarak gelen kelimelerden sonra dururlar ve hemze harfinin hakkını vererek telaffuz eder sonra konuşmaya devam ederlerdi.

Temim ile Kureyş arasında neredeyse tam bir zıtlık mevcuttu. Kureyş fethayı kullanıp imaleyi uygun görmez iken Temim imaleyi kullanır fethayı uygun görmezdi. Bu sebeple Kureyş lehçesine lugat-ü feth de denilmiştir. Çok nadir imale yapmışlardır. Bazı hicazlılar da imale yapmaktadırlar fakat bu kabileler Hicaz'a sonradan yerleşmiş aslı Hicazlı olmayan kimselerdir.

Bir seferinde peygamberimiz sahabileri ile birlikte otururlarken يَا يَحْيَى kelimesini kullanmış, sahabilerden biri “Ya Rasülallah! Burada imale ettin, hâlbuki Kureyş'in kullanımında imale yoktur” deyince Peygamberimiz buna istinaden “Bu dayılarımın kullanımında var, Me-

³⁵⁷ A.e., s. 322.

³⁵⁸ A.e., s. 31.

³⁵⁹ Fatiha, 6.

dinede var.”³⁶⁰ cevabını vermiştir. Buradan anlıyoruz ki Peygamberimiz Kureyş lehçesi ile konuştuğu gibi diğer lehçelerle de konuşmuştur. Kureyş lehçesini hiçbir zaman dayatmamış, emri vaki yaparak illa bu lehçeyi kullanacaksınız dememiş ya da buna benzer bir anlamı ima edecek hiçbir davranışta bulunmamıştır.

Kureyşliler İdğamdan çok uzaktaydılar. İdgam Kur’anda da çok azdır. *قَدْ-إِدْ* gibi kelimelerde idğam yapılmıştır. Fakat buradaki idğamlar ise küçük idgam olarak isimlendirilmektedir. Ebu Cafer, İbn Kesir, Yakub ve Asım bu gibi yerlerde dahi idgam etmezlerdi. Onlar sadece üç kelimeyi idgam etmişlerdir. *أَتَّخَذْتُمْ ، يُعَدِّبُ مَنْ يَشَاءُ ، ارْكَبْ مَعَنَا* ³⁶¹ Bunların az idğam etmeleri Kureyş lehçesinde idgamın olmayışının delilidir.

Kureyşliler bir kelimedede aynı harf yan yana geliyorsa bu harfi şeddeli olarak kullanmaktan kaçınırlardı. Bunun için de şeddeyi ortadan kaldırmaya çalışırlardı. Bu uygulamayı şiirler ve nesirde yapmışlardır. Ayrıca bu uygulama sadece Kureyş’e özgü bir uygulama olmuştur. Diğer lehçeler buna cür’et edip meyledemezlerdi. Mesela diğer kabileler *وَلَا تُمْنُ* derken Kureyşliler *وَلَا تُمْنُ* derlerdi. İbn Esir bu uygulamanın sadece Kureyş’e ait bir uygulama olduğunu ifade etmektedir.³⁶² Kur’an da 52 tane ismin içindeki şeddeleri, anlattığımız şekilde şeddesiz hale getirilerek yazılmıştır. *وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ ، وَمَنْ يُشَاقِقِ اللَّهَ* Bu gibi örnekler daha pek çoktur.³⁶³ Fakat bazen de bunu uygulayamamışlardır. Bunun da sebebi bazı kaidelerin buna müsaade etmeyişidir. Mesela fiili muzari olduğu zaman şedde kaldırılamamıştır. Bu gibi durumlarda ise şeddeli olarak okumuşlardır. *لَا يَصْرُكُمُ* gibi.

Kureyşliler ifade edildiği gibi daima izhara meyillidirler. Bunun sebebi ise izhara meyilli olan Kays kabilesine ait bazı ailelerin Kureyşlilere karışması idi. Böylece izhar Kureyşlilere geçmiştir.³⁶⁴ Ayrıca Kureyşliler hemzeyi çok kullanırlardı. *هَيْهَاتَ* yerine *أَيْهَاتَ* derlerdi. Hemzeyi başka harflerin yerine kullanmayı tercih ederlerdi. Mesela ayn (ع) harfi yerine hemze (ء) kullanırlardı. *يَا أَبَدَالَهُ* diyeceği yere *يَا أَبَدَالَهُ* derlerdi.³⁶⁵ Süveydi kitabında Kureyşliler *هَيْهَاتَ* der Temimliler ise *أَيْهَاتَ* şeklinde söylediklerini ifade etmiştir.

³⁶⁰ A.e., s. 69.

³⁶¹ A.e., s. 76.

³⁶² A.e., s. 77.

³⁶³ A.e., s. 78.

³⁶⁴ A.e., s. 83.

³⁶⁵ A.e., s. 92.

Hâlbuki durum bunun tam tersidir. Buradan anlıyoruz ki Süveydi sehven hata etmiştir.³⁶⁶ Yine و harfi yerine ء kullanabiliyorlardı. Bazen de ص harfinden sonra ت harfi de getiriyorlardı. اللّصُّ yerine اللّصُّتُ gibi. Yine ف harfi yerine ث harfi kullanabiliyorlardı. Temim ise kullanımda bunun tam tersi idi. Kabir anlamına gelen أَجْدَافٌ - أَجْدَافٌ Temim'e ait bir kullanımdan Kureyş'e bir kullanım idi. Kureyşliler bazen de ع harfi yerine ن harfi koymayı tercih ederlerdi. اعْطَىٰ yerine انْظَىٰ diyorlardı. الْيَوْمَ yerine الْيَوْمِ kullanırlardı.³⁶⁷

Kureyş lehçesinin kullanımında İşba' denilen bir kural vardı. Bu kelimeyi doyurmak, yani med olmadığı halde harfi bir elife yakın uzatmak anlamına geliyordu. Mesela إِيَّاكَ نَعْبُدُ buradaki ن harfinde med olmadığı halde sanki med varmış gibi çekilmesine İşba' denilmekteydi ve böyle okumayı Hz. Ali gibi nice Kureyşli de yapmıştır.³⁶⁸

ع harfini sakın yani harekesiz olarak bırakmak istemezlerdi. Bu harfi her daim harekeli olarak kullanmak dolayısıyla bu harfe ses vermek isterlerdi. Kureyş lehçesinde diğer lehçelerden farklı olarak فَعُولٌ - فَعُولٌ vezninin cemisi فَعُولٌ olarak gelirdi.³⁶⁹

Kureyşliler aynı kelimeyi hem müfred hem de cemide kullanırlardı. الصَّدِيقُ kelimesi كَدْتَنِي بَعْضُ صَدِيقِي örneğinde çoğul anlamı kastedildiği halde müfred olarak kullanılmıştır. İsmi zaman, ismi mekân gibi müştaklarda diğer lehçelerin ortak uygulamalarının dışında kendine has bir kalıp koyardı. Mesela diğer kabileler مَطْلَعٌ olarak getirirken Kureyşliler مَطْلَعٌ olarak kullanmışlardır. Kur'an-ı Kerimde Kureyş lehçesinin bu gibi uygulamalarına uygun şekilde yazılmıştır. سَلَامٌ هِيَ حَتَّىٰ مَطْلَعِ الْفَجْرِ diğer kabileler bu gibi kaide değişikliklerinde kural dışına hiç çıkmamışlardır.³⁷⁰ دَافِقٌ - فَاعِلٌ terkinin مَفْعُولٌ anlamında kullanmışlardır. .... لَأَعَصِمَ الْيَوْمَ ... buradaki عَاصِمٌ'den kastedilen mana مَعْصُومٌ dur.

Kureyşliler hareke telaffuzuna çok önem verir ve buna çok özen gösterirlerdi. Hazf etmeyi hoş görmezler ancak dile kolay gelmesi gibi durumlarda zoraki olarak hazf edebilirlerdi. ظَلَّتْ yerine ظَلَّتْ olarak ل harfinin birini hazf etmişlerdir. اسْتَطَاعَ yerine اسْتَطَاعَ diye ت harfini

³⁶⁶ A.e., s. 94.

³⁶⁷ A.e., s. 99.

³⁶⁸ A.e., s. 104.

³⁶⁹ A.e., s. 117.

³⁷⁰ A.e., s. 119.

hazf etmişlerdi. Bazen de şiirin veznini bozmamak için böyle yapmışlardı. Bu uygulama ile kelimelerin anlamları da değişmemekteydi.

Bazen yazıda da farklılıklar arz etmekteydi. Mesela ismi maksur'un sonunu Kureyşliler diğer kabilelerden farklı yazmışlardır. Diğer kabileler الزَّئْتَا şeklinde yazarken Kureyşliler الزَّئْتَى şeklinde yazardı. اللّائِي kelimesini اللّائِي şeklinde yazmışlardır.³⁷¹ Ayrıca Kureyş lehçesinde müennes kelimelerin sonu da farklılık göstermektedir. Şöyle ki diğer kabile lehçeleri فَاطِمَةَ şeklinde yazarken Kureyşliler فَاطِمَه şeklinde yazmışlardır. Kureyş lehçesi ile diğer lehçeler arasında bazen okunuş aynı iken yazılıştaki farklılıklar olabilmekteydi.

Kureyşliler bir kelimeyi özellikle Necid lehçesinin tam tersine, kelime müennesmiş gibi kullanmayı tercih ederlerdi. Müzekker olan kelimeyi bile müennes gibi amel ettirirlerdi. Mesela ذَهَبُ – النَّخْلُ – الْجَرَادُ gibi isimleri bazen şiirde bazen nesirde müennes gibi amel ettirmişlerdir. Bunu yapmak Kureyşlilere has bir durumdu.³⁷² Kelimenin son harfi hemze ise o hemzeyi vurgulamak için mutlaka dururlardı. Ayrıca kelime müennes ise de yine dururlar sonra devam ederlerdi. Ayrıca şiirlerde kafiyenin sonunda da durmak isterlerdi. نَارٌ حَامِيَةٌ – مَا هِيَةٌ ... burada مَا هِيَةٌ den sonra Kureyş lehçesine göre kesin durmak lazımdı.

İsmi mevsuller Kureyş'e ait kelimelerdi. Yani bu kelimelerin aslı Kureyş'e aitti. Kureyş şeklindeki yazarken Temim ve Kayslılar اللّذَيْنِ – اللّذَيْنِ şeklinde iki lam ile yazmışlardır.

مَا ismi mevsulu akılsıza kullanılırken Kureyş lehçesinde akıllılar için de kullanılırdı. Mesela Kureyşliler gök gürülediği zaman şunu söylerlerdi: مَا سُبْحَانَ مَا سَبَّحَتْ بِحَمْدِهِ buradaki ismi mevsul olan مَا 'dan insanlar kastedilmiş, dolayısıyla akıllı varlıklar için kullanılmıştır.³⁷³

İsmi işaretlerde ise fasih kabul edilen Kureyş lehçesinin uygulamasıdır. Onlar تَلْكَ derken Temimliler تَيْكَ diye telaffuz etmişlerdir.³⁷⁴ Diğer kabileler تَعَالَ diye sadece bayana seslenirken Kureyşliler تَعَالَ kelimesini erkeğe de söylerlerdi. Buradan anlıyoruz ki Kureyş lehçesinin müennes kullanıma karşı bir sempatisi vardı.³⁷⁵

Kureyşliler Esmâ-i Hamsede و harfine ي harfinden daha çok önem veriyorlardı. Mesela عَلِيٌّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ şeklinde olması gerekirken أَبُو şeklinde söylemişlerdir. Kureyş lehçesinin bu

³⁷¹ A.e., s. 127.

³⁷² A.e., s. 132.

³⁷³ A.e., s. 157.

³⁷⁴ A.e., s. 158.

³⁷⁵ A.e., s. 172.

konudaki kaidesine göre künye kişiden önemli ise اُو kelimesi و ile olmalıdır. Ama durum böyle değilse ي ile olmalıdır. Bundan anlıyoruz ki Kureyşliler و harfini kullanmayı tercih etmişlerdir. Hatta herhangi bir kelimenin irab hali cer, nasb ya da fetha olsa bile irap alameti olarak و harfini kullandıkları bile olmuştur. Bunu tercih ediyorlardı. Ayrıca nun-u hafifeyi sakileye göre tercih ediyorlardı. مَا anlamına gelen مَا 'yı sadece Kureyşliler kullanırdı. Başkaları kullanamazdı. هَذَا بَشْرٌ (لَيْسَ) مَا . Leyse yerini tutan لَأ 'yı sadece Kureyş kullanırdı. أَمَا dan sonra masdar gelirse o kelimeyi nasb ederlerdi. Kureyşte bu masdar nekra ise kesinlikle nasb okunur, Temimde ise raf da okunur nasb da okunurdu. Kureyşliler sayılarda ise 3-10 arası kelimelerin temyizi nasb olarak okurlardı. Temimde ise nasb da okunur raf da okunurdu. Özellikle Temim'e kıyasla Kureyş'in net, değişmeyen kaideleri vardı. Kurallarda sehvenlik yerine kat'ilik mevcuttu. Hâlbuki Temim gibi diğer kabileler kaideleri uygulamada sehven davranabilmekteydi.

Kureyşliler enne masdariyyeyi hazf etmeyi tercih ederlerdi. دَعَوْتُ فَلَمْ أَرَ (أَنْ) يَسْتَجِبْ لِي burada-
daki أَنْ masdariyyeyi hazf etmişlerdir. أَنْ masdariyyeyi kullanmayı pek tercih etmezlerdi.
يَحْرَصُ – يَحْرَصُ ، حَرَصَ – يَحْرَصُ ، حَرَصَ – يَحْرَصُ Kureyşliler mazi ve muzari fiilin ikinci harfini daima kesra olarak
harekelerdi. Diğer kabileler ise fethalı olarak harekelerdi. Arap dilinde kesra daima fasihtir.
Fakat Kur'an-ı Kerimde وَلَوْ حَرَصْتَ³⁷⁶ şeklinde fethalı olarak gelmiştir. Burada ise Ayeti ke-
rime Kureyş'e göre değil de Temim'e göre yazılmıştır.³⁷⁷ Temim ise fethayı kullanırdı. فَرَعٌ -
فَرَعٌ gibi.

Kureyş lehçesinde kesranın yerine zammenin kullanıldığı da oluyordu. نَكْلٌ - يَنْكُلُ kolaylı-
ğı esas alan Kureyşliler illa da kesra olacak dememişlerdir. Dile kolay geldiği için bazen de
zamme kullanmışlardır. يَنْشُرُ kelimesinin telaffuzu يَنْشُرُ 'ya göre daha zordur. Bu da Kureyş'in
fasihliğine, kolaylığına, akıcılığına ters düşmektedir. Bu konuda Sibeveyh'i "Kesra olarak
kullanılması zamme olarak kullanılmasından daha fasihtir. Nitekim bu durum dile zor olsa
bile böyle kullanım daha fasihtir."³⁷⁸

Kureyş ise حَسِبَ - يَحْسِبُ şeklinde kalıp getirmektedir. Peygamberimizde bir hadisinde لَأ
(تَحْسِبَنَّ) şeklinde Kureyş lehçesine göre söylemiştir.³⁷⁹ Kureyşliler ismin fa'sını yani ilk

³⁷⁶ Yusuf, 103.

³⁷⁷ Muhtar el-Gavs, *a.g.e.*, s. 195.

³⁷⁸ *A.e.*, s. 197.

³⁷⁹ İmam Ahmed, Müsned, 4/211.

harfini de kesra olarak harekelemeyi tercih ederlerdi. Temim ise zamme olarak kullanmayı severdi. Kureyş غِلْضَةً şeklinde kaideden çıkararak böyle kullanmışlardır. Diğer kabileler ise غُلْضَةً şeklinde söylemişlerdir. Dil âlimlerince kabul edilen görüş bu kullanımın Kureyş lehçesindeki kullanıma göre daha doğru olduğu yönündedir. Fakat Kur'an-ı Kerim'de حَجْرًا مَحْجُورًا³⁸⁰ Kureyş lehçesine uygun düşecek şekilde yazılmıştır. Temimliler ise bu ayet-i kerimeyi حَجْرًا مَحْجُورًا fethalı olarak okumuşlardır.³⁸¹ Bu uygulama sadece Kureyş'e has bir uygulamadır. Mesela diğer kabileler رُضْوَانٌ şeklinde telaffuz ederlerken رُضْوَانٌ şeklindeki kullanım sadece Kureyş'e has bir uygulamadır.³⁸² صُنْوَانٌ Kureyş'in kullanımı iken صُنْوَانٌ Temim ve Kays lehçesine ait olup zammeli olarak kullanılmıştır. الْجُهْدُ diğer kabileler ise الْجُهْدُ Kur'anda ise الْجُهْدَاهُمْ³⁸³ şeklinde Kureyş lehçesine uygun olarak gelmiştir.

لَا جَرَمَ Kureyş lehçesindeki kullanımı iken لَجْرُمٌ diğer lehçelerin kullanımınıdır. Kur'an'daki kullanım da Kureyş lehçesindeki kullanıma göre yazılmıştır. ... لَجْرَمٌ³⁸⁴ Kureyş fetha, diğerleri kesra ile harekelemektedir. Mesela تَمَامٌ Kureyş'in kullanımı ise Temim'in kullanımınıdır. Bazen de tam tersi uygulamalarda olmuştur. Mesela عَرَفَةٌ بِيَدِهِ³⁸⁵ Kureyş böyle kullanırken diğer kabileler عَرَفَةٌ şeklinde harekelemişlerdir. Dil âlimlerinin ekseri görüşü ise kesra ile harekelemek daha fasihtir. Kureyş'in kelimeleri harekelemeye karşı eğilimleri vardı. Sakin olan bir harfi hiçbir zaman makbul saymazlardı. Necid ise tam tersini kabul eder, bazı harflerin sakin olarak kalmasını tercih ederdi.

Mazi fiilin vezni Kureyş lehçesine göre فَعَلَ-فَعْلًا-فَعْلٌ olarak üç vezin şeklinde gelirken diğer lehçelerde mazi fiillerin vezni فَعَلَ-فَعْلٌ gibi ikiyi geçemezdi.. Kureyşliler إِمَّا derken başta Temim, Kays ve Esed olmak üzere diğer kabileler أَمَّا şeklinde fethalı olarak kullanmışlardır. Kur'an-ı Kerimde ise فِيمَا تَتَفَقَّهُهُمْ³⁸⁶ şeklinde Kureyş lehçesine göre yazılmıştır. Ayrıca Kureyş lehçesinde lam'ul-emir و ف، و gibi atıf harflerinden sonra gelirse kesinlikle sakin olmalıdır: فَلْيَكْتُبْ gibi.³⁸⁷

³⁸⁰ Furkan, 22.

³⁸¹ Muhtar el-Gavs, *a.g.e.*, s. 204.

³⁸² Ra'd, 4.

³⁸³ Tevbe, 79.

³⁸⁴ Nahl, 23.

³⁸⁵ Bakara, 249.

³⁸⁶ Enfal, 57.

³⁸⁷ Bakara, 282.

Mezid fiilleri Temimliler أَفْعَلَ Kureyşliler ise فَعَلَ kalıbından getirirlerdi. Kureyşliler bir kelimenin Mücerred kalmasını tercih ederek kelimeleri aslına göndermeyi isterlerdi. Mesela sözlükten bir kelimeye bakılacağına kelimelerin ziyadelerini hiç kabul etmezlerdi. Kur’anda sülasi vezinde Kureyş lehçesine uygun birçok kelime geçmiştir. Kureyş lehçesinde جَزَى şeklinde kullanılırken Temim lehçesinde أَجَزَأُ şeklinde kullanılırdı. Kureyş حَزَنَةُ الْأَمْرِ derken diğer kabileler أَحَزَنَةُ الْأَمْرِ derlerdi.

Kureyşliler lazım olan fiilleri müteaddi yaparlarken diğer kabileler gibi harf-i cer kullanmazlardı. Direk sanki o fiili müteaddiymiş gibi kabul ederler ve mef’ulu bih getirirlerdi. Diğer kabileler كَالٌ لَهُ derken Kureyş ise كَالَةٌ diye kullanırdı. وَزَنَ fiilini diğer kabileler وَزَنَ لَهُ şeklinde lam harfi cerri ile müteaddi yaparken Kureyşliler وَزَنَتْهُ şeklinde yaparlardı. Kur’an-ı Kerimde ise إِذَا كَالُواهُمْ³⁸⁸ şeklinde Kureyş’in kullanımına göre gelmiştir.

Kureyşliler dışa açık bir kabile olduğu için diğer kabilelere çok kız vermişlerdi. Ebu Bekir Kureyş’in Arap Yarımadası içerisinde en fazla çocuk doğuran kabilesi olarak nitelendiğini söyler. Bu durumun neticesi olarak Kureyş lehçesi çok değişik yerlere yayılma fırsatı bulmuştur.³⁸⁹ Ayrıca telaffuzun kolay olmasına özen göstermesi Kur’an’ın yayılmasında da etkili olmuştur.

Arapçadaki bazı kelimeler Kureyş lehçesinde farklı anlama diğer kabilelerde farklı manaya gelmektedir. Ayrıca bazı kelimeler sadece Kureyş lehçesinde kullanılmakta onlara münhasır olmaktadır. Bu da Kureyş lehçesinin diğer lehçelerden ne kadar farklı bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Mesela الْجُرْسُ Kureyş lehçesinde maymun Temim lehçesinde ise tilki anlamına gelmektedir. سِرْحَانٌ kelimesi sadece Kureyş lehçesinde aslan anlamına gelmektedir. الْعَرِيضُ 1 yılı geçmiş küçük baş hayvana denilmekte ve sadece Kureyşliler kullanmaktadır. الشَّبْرَقُ Hicaz Bölgesinde yetişen, faydası olmayan dikenli bir bitki, السُّحْلُ kelimesini cinsi yumuşak hurma anlamında kullanırlardı. الْجَرِيدَةُ kelimesi eski zamanlarda yazı yazmak için ağaç gövdesinden elde edilen geniş tablalara verilen isimken aynı kelimeyi günümüzde gazete için kullanılmaya başlanmıştır. الْقِرَاضُ rekabet anlamına gelmekte ve yine Kureyş’e has bir kelimedir. Bununla ilgili Peygamberimizin bir hadisinde لَا تَصْلِحُ مُقَارَضَةٌ مِنْ طَعْمَتِهِ buyurarak

³⁸⁸ Mutaffifin, 3.

³⁸⁹ Muhtar el-Gavs, a.g.e., s. 235.

rekabetin haram olduğunu bu kelime ile ifade etmiştir.³⁹⁰ النَّاضُ dirhem, النَّضُ ise dinar anlamında Kureyş'e ait bir kullanımdır.

العَتْلَةُ kelimesini Kureyş kullanırken الْمَجْتَاثُ kelimesini diğer lehçeler kullanmışlardır. Bu kelimenin anlamı ise hurma ağacının kökünü sökmeye yarayan demirdir. Kilime Kureyş الْقَصِيمُ derken diğerleri الْحَصِيرُ diyordu. Diğerleri حُجُورَةٌ derken Kureyş الْقَارُورَةٌ derdi. Kur'an da ise قَوَارِيرٍ مِنْ فِضَّةٍ³⁹¹ şeklinde Kureyş lehçesine göre gelmiştir.

العَلِيَّةُ kelimesi Kureyş'e ait bir kelime iken diğer kabileler الْعُرْفَةُ şeklinde kullanmışlardır. Kur'anda ise bu şekilde gelmiştir.³⁹² Kureyş مُخْتَفِي kelimesini kullanırken kabir soyucu anlamında diğer lehçeler النَّبَّاشُ olarak kullanmışlardır. لَعَنَ الْمُخْتَفِيَّ وَالْمُخْتَفِيَّةَ (Kefen soyucu erkeğe de kadına da lanet olsun!),³⁹³ مَنْ إِخْتَفَى مَيِّتًا فَكَأَنَّمَا قَتَلَهُ (Kim ölünün kefenini soyarsa onu öldürmüş sayılır.) Bu iki hadisi şerifle de anlıyoruz ki peygamberimiz kabir soyucular hakkında hüküm verirken Kureyş lehçesindeki kullanımı esas almıştır. Bu gibi pek çok örnekten anlıyoruz ki Kureyş lehçesi diğer lehçelerden ayrılmış kendine has bir üslup kullanmıştır. Diğer kabileler pek çok kelimeyi ortak kullanırlarken Kureyşliler onlardan ayrılarak kendine ait bir dil kullanmıştır.

Diğer lehçeler Ne var? anlamında مَا لَكَ kelimesini kullanırken Kureyş lehçesi مَهَيْمٌ olarak kullanılmıştır. Peygamberimiz şu olaydan anladığımızı göre Kureyş lehçesini kullanmıştır.³⁹⁴ Bir gün sahabiden biri güzel bir koku sürünmüştü. Peygamberimiz ise bu kokunun ne olduğunu merak etmiş ve o sahabiye Kureyş lehçesindeki kullanıma göre sormuştur.

Kureyş lehçesinde yıkanmak ve kardeş anlamında الرَّحَضُ - الصَّنَوُ kelimleri kullanılırken diğer lehçelerde ise الْعَسْلُ أَخ - الْعَسْلُ şeklinde kullanılmıştır. Ortak anlamına gelen الشَّقِيْسُ Kureyş'e ait bir kelimedir. Dışarıdan ticaret vasıtasıyla gelen yabancı kelimeleri Kureyşliler çok az kullanmışlardır. Kureyş Bölgesi diğer milletlerden uzak olduğu için Kureyş lehçesine girmemiştir. Böylece yabancı dillerden en az etkilenen lehçe Kureyş lehçesi olmuştur. Kureyş lehçesi diğer dillerden çok nadir kelime alış verişinde bulunmuştur. Mesela Şam'ın eski halkı Aramilerdir. Kureyş lehçesindeki bazı kelimelerin aslı Aramicedir. Mesela الْجَارُ dam, çatı anlamına

³⁹⁰ İbn Kuteybe, a.g.e., 3/670.

³⁹¹ İnsan, 16

³⁹² Furkan, 57.

³⁹³ İbn Kesir, a.g.e., 2/57.

³⁹⁴ A.e., 4/378.

gelir. الأرفُ sınır, hudut; البَطْرِيقُ lider anlamında yine Aramiceden gelme kelimelerdendir. Ayrıca Asmai الميزابُ kelimesinin Faristen gelme suya bevl etme anlamında kullanıldığını ifade etmiştir. هَيْتَ لَكَ Şam'dan gelme bir kelime olup هَلْمُ anlamına gelmektedir.³⁹⁵

Diğer kabileler bile Kureyş lehçesinin fasih, üstün bir lehçe olduğunu kabul etmişlerdir.³⁹⁶ Hz. Osman Kur'anın yazımı sırasında "anlaşamadığınız yerleri Kureyş lehçesi ile yazın." diye emir buyurmasını bunun bir kanıtıdır.³⁹⁷

Hafs, Hamza, Kisai, Ruveys ve Halef'in, if'al babından olmak üzere فَيْسَحْتَكُمُ³⁹⁸ okuyuşu Temim lehçesini, diğer kıraat imamlarının sülasi üçüncü babdan alarak فَيْسَحْتَكُمُ okuyuşları ise Kureyş lehçesini yansıtır.³⁹⁹ Medine kıraat imamlarından Nafi'in sin harfinin esresiyle عَسِيئِمُ⁴⁰⁰ şeklindeki okuyuşu Kureyş, diğer kıraat imamlarının عَسِيئِمُ şeklinde üstün harekeyle okuyuşları⁴⁰¹ ise Kureyş dışındaki lehçelere ait bir kullanımdır.

Arap lehçeleri arasında yarımadanın kuzeyinde yer alan Kureyş'in yanı sıra doğu bölgesinde yer alan Temim de etkin bir yere sahiptir. Kureyş Hicaz Bölgesinde başı çekerken Temim de Necid bölgesinde önemli bir ağırlığa sahip olmuştur. Her iki kabilenin lehçeleri daha sonraki dönemlerde dilciler tarafından çokca delil getirilmiş, dildeki kıyasların çoğu bu iki lehçeye göre yapılmıştır. Hicaz ve dolayısıyla Kureyş, dönemin kültür ve medeniyet ortamının lehçesini, Temim ise daha çok bedevi lehçeyi temsil etmiştir. Bu yüzden Kureyş lehçesi genelde daha ince ve yumuşak, Temim ise daha kalın ve sert niteliktedir. Nitekim birçok kelimeyi seslendirmede Kureyşlilerin ince olan esreyi, Temimlilerin ise kalın olan ötreyi tercih ettikleri görülür. Itbak harflerinden (ص،ض،ط،ظ) sonra gelen ta (ت) harfinin tı'ya (ط), birçok kelimedede sin (س) harfinin sad'a (ص) dönüşmesi de Temim lehçesinin özelliklerini yansıtır.

³⁹⁵ Muhtar el-Gavs, *a.g.e.*, s. 268.

³⁹⁶ *A.e.*, s. 275.

³⁹⁷ *A.e.*, s. 276.

³⁹⁸ Taha, 61.

³⁹⁹ Muhammed Salim Muhaysin, *a.g.e.*, s. 69.

⁴⁰⁰ el-Bakara, 246; Muhammed, 22.

⁴⁰¹ İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, II/230.

Benzer şekilde Temimliler genelde kaf (ق) harfini kef (ك) harfine tercih etmişlerdir.⁴⁰² Tekvir suresinin 11. ayetinde geçen كُشِطَتْ kelimesinin İbn Mes'ud'un mushafında كُشِطَتْ şeklinde yazılı olduğu bildirilir.⁴⁰³

Sarf ve nahiv itibariyle de mühim farklar gösteren lehçeler vardır. Bunların içinde en mühim olanları Temim lehçesi ile Kureyş lehçesidir. Mazi fiillerin ortasında yer alan harekeli harfleri Temimliler bazen sakın olarak telaffuz etmekteydi. Mesela Kureyş'in كُتِبَ , عَفِيَ şeklinde telaffuz ettiği fiilleri Temimliler كَتَبَ , عَفِيَ şeklinde seslendirmekteydi. Kelimedeki harfin harekeli veya sakın olarak telaffuz edilmesi bazı isimlerde de görülmekteydi.

Kureyş'in فَخَذَ , كَبِدَ , مَعَكُمْ şeklinde harekeli olarak telaffuz ettiği birçok harfi Temimliler, belki de hızlı konuşma temayüllerinin bir neticesi olarak "Fahz", "Kebd", "Ma'küüm" şeklinde seslendirmişlerdir.⁴⁰⁴ ki kıraatlerdeki benzer durum bu lehçenin yansıması olarak düşünülmelidir.

Hangi harflerde uygulanacağı konusunda kıraat imamları arasında ihtilafların bulunduğu işmam ise bir harfi diğer bir harfe karıştırarak telaffuz etme şeklinde oluşan bu uygulama Kur'an'da çokça geçen الصِّرَاطِ kelimesi örnek gösterilebilir. Kelimenin ilk harfini Ruveys ve rivayetlerinin çoğunda Kunbül sin (س) şeklinde okumuştur ki bu telaffuz kelimenin asıl kök yapısını temsil eder ve Araplar'ın genel telaffuz şeklidir. Kelimeyi kıraat imamlarının ekserisi sad (ص) harfi ile okumuşlardır ki bu Kureyş lehçesine ait olup mushaf hattına da doğrudan uymaktadır. Halef ise Hamza'dan rivayetle de zay (ز) sesini andıracak şekilde işmam ile okumuştur ki bu tür seslendiriş Kays lehçesine aittir. Zay harfi sin ve sad harfinin mahrecinden çıkmaktadır, kelimenin ilk harfi zay harfini andıracak şekilde telaffuz etmekle, hem sin hem de sad harfine işaret edilmiş olmaktadır.⁴⁰⁵ Genel bir ifade ile işmamın Kays ve Ukayl lehçelerini yansıttığı söylenir.⁴⁰⁶

Mushaf hattına bakıldığında Kur'an'daki kelimelerin daha çok Kureyş lehçesine göre idgamsız olarak yazıldığı görülmektedir. ⁴⁰⁷يُمَلِّلُ , ⁴⁰⁸يُحْبِبُنَا , ⁴⁰⁹أَشَدُّ , ⁴¹⁰يَحِلُّ gibi kelimeler bu-

⁴⁰² Subhi Salih, *a.g.e.*, s. 92, 95-96.

⁴⁰³ *A.e.*, s. 93, 94.

⁴⁰⁴ Subhi es-Salih, *a.g.e.*, s. 102.

⁴⁰⁵ İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, I/271-272; Muhammed Salim Muhaysin, *a.g.e.*, s. 100-101.

⁴⁰⁶ *A.e.*, s. 99.

⁴⁰⁷ el-Bakara, 282.

nun örneklerini teşkil eder. Ancak bazı kelimelerin hem Kureyş hem de Temim lehçesine göre yazıldığı da olmuştur. Mesela, Bakara suresinin 217. ayetindeki يَرْتَدُّ , Nisa suresinin 115. ayeti ile Enfal suresinin 13. ayetindeki يُشَاقُّ kelimeleri Kureyş lehçesine göre idgamsız olarak yazılmışken aynı kelimeler Maide suresinin 54. ayetinde يَرْتَدُّ Haşr suresinin 4. ayetinde يُشَاقُّ şeklinde Temim lehçesine göre idgamlı olarak yazılmıştır.⁴¹¹

Resmi mushaflarda te'nis talarından bazılarının açık (ت) bazılarının ise kapalı (ة) olarak yazıldığı bilinmektedir. Mesela, لَعْنَةٌ bir⁴¹² كَلِمَةٌ de iki⁴¹³ yerde açık ta ile yazılmıştır. İbn Kesir, Ebu Amr, Kisai ve Ya'kub açık ta ile yazılmış olan te'nis talarını da vakf halinde ha (هـ) ile telaffuz ederken diğerleri ta harfiyle telaffuz etmişlerdir.⁴¹⁴ Arap kabileleri genelde te'nis tasında vakıf yaptıklarında onu ha (هـ) olarak telaffuz ederken Taylılar ve Himyerliler açık ta (ت) olarak seslendirmişlerdir. Mesela, kabilelerin çoğu vakıf halinde طَلْحَةٌ derken Taylılar ve Himyerliler طَلْحَتْ demişlerdir.⁴¹⁵ Demek ki te'nis tasında açık ta ile vakıf kıraati Tay ve Himyer lehçesini yansıtmaktadır.

İbn Amir, Asım, Hamza ve Ebu Ca'fer, muzari konumdaki يَحْسَبُ fiilini Kur'an-ı Kerim'de her geçtiği yerde Temim lehçesine göre sin harfinin fethası ile يَحْسَبُونَ / يَحْسَبُ şeklinde, diğer kıraat imamları ise Kureyş lehçesine göre esreli olarak يَحْسِبُونَ / يَحْسِبُ şeklinde okumuşlardır. Ebu Amr, Kisaî, Ya'kub, Halef'in nun harfinin esresi ile لَا تَقْنَطُوا⁴¹⁶ şeklindeki okuyuşları Kureyş ve Esed lehçelerine, diğer kıraat imamlarının nun harfinin fethası ile لَا تَقْنَطُوا şeklindeki okuyuşları ise geriye kalan lehçelere ait bir kullanımdır. Hamza ve Kisai'nin Tihame lehçesindeki kullanımı esas alarak يَبْشُرُكُ⁴¹⁷ şeklinde birinci sülasi babdan okuduğu fiili diğer kıraat imamları Kureyş lehçesine göre tefil babından يَبْشُرُكُ şeklinde okumuşlardır.⁴¹⁸

---

⁴⁰⁸ Al-i İmran, 3.

⁴⁰⁹ Taha, 31.

⁴¹⁰ Taha, 81.

⁴¹¹ Bedruddin Zerkeşi, *a.g.e.*, I/285; Celaleddin Suyûti, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, II/103.

⁴¹² el-Araf, 137.

⁴¹³ Al-i İmran, 61; en-Nur, 7.

⁴¹⁴ Ahmed b. Muhammed Benna, *a.g.e.*, I/320.

⁴¹⁵ *A.e.*, I/320.

⁴¹⁶ ez-Zümer, 53.

⁴¹⁷ Al-i İmran, 39.

⁴¹⁸ Muhammed Salim Muhaysin, *a.g.e.*, s. 70

Ebu Amr, Ya'kub, İbn Amir ve Asım'ın حَصَادِه ⁴¹⁹ şeklindeki okuyuşları Temim, diğer kıraat imamlarının حَصَادِه şeklindeki okuyuşları⁴²⁰ ise Kureyşlilerin lehçesini yansıtır. Ziraatle ilgili kelimelerin ilk harfini Temimliler genelde üstün, Kureyşliler ise esre ile telaffuz etmişlerdir. Ebu Ca'fer, Hamza, Kisai, Halef ve Hafs'ın ha harfinin esresi ile حَجُّ النَّبِيِّتِ şeklindeki okuyuşları Kureyş, diğer kıraat imamlarının fetha ile حَجُّ النَّبِيِّتِ okuyuşları⁴²¹ ise Temim'e aittir. Kıraat imamlarının Kur'an'da her geçtiği yerde Kureyş lehçesindeki gibi رَضْوَان ⁴²² şeklinde okudukları kelimeyi Ebu Bekir, Maide suresinin 16. ayetinin dışındaki yerlerde Temimliler'de olduğu gibi رُضْوَان şeklinde okumuştur.⁴²³

Kur'andaki Kureyş lehçesinin dışındaki lehçelere ait kullanımlar da mevcuttur. Bir fikir vermesi açısından şu kelimeler örnek gösterilebilir: "Sulh" (Barış) anlamındaki السَّلْمُ ⁴²⁴, "cem etmek" (Toplamak) anlamındaki يَرْكُمُ ⁴²⁵, "hatab" (Odun) anlamındaki حَصَبٌ ⁴²⁶ vb. kelimeler Kureyş kabilesine; "Benzerleri" (أَشْبَاهُ) anlamındaki دَابٌّ ⁴²⁷, شَدِيدٌ (Şiddetli) anlamındaki عَصِيبٌ ⁴²⁸, مَطْرٌ (Yağmur) anlamındaki الْوَدْقُ ⁴²⁹ Cürhüm kabilesine; هَاجَاتٌ (İhtiyaçlar) anlamındaki مَارِبٌ ⁴³⁰ Himyer lehçesine; يَعْلَمُ (Bilir) anlamındaki يَبَّاسٌ ⁴³¹ Hevazin kabilesine; ذَهَبٌ (Gitti) anlamında انْقَضَى ⁴³² Hazreç kabilesine ait kelimelerdir. Bu kelimelerin çoğunun Arapça'daki eş/yakın anlamlıları da Kur'an'da değişik yerlerde kullanılmıştır.⁴³³

Neml suresinin 65. ayetinde yer alan إِلَّا اللّٰهَ ifadesindeki "Allah" lafzı merfu olarak okunmuştur. Nisa suresinin 157. ayetinde olduğu gibi, "İstisna-i munkatı" konumundaki kelimeler Kureyş lehçesine göre mansub, Temim lehçesine göre ise merfu olarak gelir.⁴³⁴ Zemah-

⁴¹⁹ el-En'am, 141

⁴²⁰ İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, II/266.

⁴²¹ *A.e.*, II/241.

⁴²² Al-i İmran, 15; et-Tevbe, 21.

⁴²³ İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, II/238.

⁴²⁴ el-Bakara, 208.

⁴²⁵ el-Enfal, 37.

⁴²⁶ el-Enbiya, 98.

⁴²⁷ Al-i İmran, 11; el-Enfal, 52.

⁴²⁸ Hud, 77.

⁴²⁹ en-Nur, 43; er-Rum, 48.

⁴³⁰ Taha, 18.

⁴³¹ er-Ra'd, 31.

⁴³² Al-i İmran, 159; el-Cum'a. 111

⁴³³ Celaleddin es-Suyuti, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, II/89-103; Muhammed Salim Muhaysin, *a.g.e.*, s. 113-131.

⁴³⁴ Sibeveyhi, *a.g.e.*, II/319-325.

şeri Neml suresinin 65. ayetindeki "Allah" lafzının irab açısından "İstisna-i munkatı" konumunda olduğunu, merfu olarak gelmesinin ise Temim lehçesine göre inmiş olmasından kaynaklandığını öne sürmüştü, Temim lehçesine şiirden örnek de getirmiştir.⁴³⁵

Arçapça'da "leyse" gibi olumsuzluk ifade eden "ma" edatı Kureyş lehçesinde haberini nasb ederken Temim lehçesinde bu işlevi görmez. Bu edatın Kur'an'da Kureyş lehçesine göre indiği görülmektedir. Nitekim مَا هَذَا بَشَرًا⁴³⁶ ayetinde⁴³⁷ haberini nasb etmiştir.⁴³⁷

Kureyş lehçesi coğrafi konumu, ekonomik ve kültürel konumu itibariyle diğer lehçeler gibi çöl hayatının etkilerinin dışında şehir hayatının tesirleri görülmektedir. Şöyleki Kureyş lehçesi diğer lehçelere nazaran daha nazif, kibar ve ince bir yapıya sahiptir. Öyle ki diğer lehçelerdeki kaba ve sert kullanımlar Kureyş lehçesinde görülmemektedir.

3. Kureyş Lehçesinin Diğer Lehçeler Arasındaki Konumu

Kabileler arası birçok yönlerden konuşma farklılıkları vardır. Bu sebeple her kabilenin aynı derecede fesahat ve belagat sahibi olduğunu iddia edemeyiz. Mesela Arap dilinin tedvin işini ele alan büyük bilgin Ebu Amr b. A'la ve ona yakın bilginler bazı kabile lehçelerini kabul etmemektedirler. Mesela bunlardan birisi Himyer lehçesidir. Zira Himyerliler İran, Yahudi ve Habeşlerle ihtilat halinde bulduklarından dilleri, bu üç lisanın bir dereceye kadar da olsa tesiri altında kalmıştı. Arap kabileleri arasında düzgün ve berrak lehçeye sahip Kays, Temim, Esed, Huzeyl ve Kinane'yi de saymak lazımdır. Ancak bütün kabileler arasında en fasih ve beliğ olanı kanatimizce Kureyştir.⁴³⁸

İlk dönem Müslüman müelliflere göre fasih Arapçanın aslı, Kureyş lehçesidir. Bu görüş, Suyuti'nin ibn Faris'ten naklettiği şu ibarelerle kısaca telhis ve ta'dil edilebilir. Arap dil bilginleri, şiir ravileri, Arapların lehçeleri, savaşları ve yurtları konusunda uzman olan bilginler, Arap lehçeleri içinde Kureyş lehçesinin en fasih ve en duru lehçe olduğu konusunda hem fikirlerdir. Şöyle ki, Allah-u Teâlâ bütün Arapların içine onları, onlardan da Hz. Muhammed (s.a.v.)'i seçmiş; Kureyş'i Harem-i Şerif'e yerleştirmiş, Ev'in velileri yapmıştır. Arap kâfilele-

⁴³⁵ Bedruddin Zerkeşi, a.g.e., I/286; Celaleddin es-Suyuti, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, II/104.

⁴³⁶ Yusuf, 31.

⁴³⁷ Bedruddin Zerkeşi, a.g.e., I/286; Celaleddin es-Suyuti, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, II/103; Subhi es-Salih, a.g.e., s. 68.

⁴³⁸ Hüseyin Küçükcalay, *Kur'an Dili Arapça*, s.173.

ri gerek hac amacıyla ve gerekse başka sebeplerle Mekke'ye gelir, Kureyş'in otoritesine mü-racaat ederlerdi. Dili son derece fasih ve nezih olmasına rağmen Kureyş, bununla beraber Arap kâfileleri geldiği zaman onların sözlerinden, şiirlerinden en güzel olanları seçer, bunları kendi zevk ve selikalarına⁴³⁹ göre yoğururdu. Böylece Kureyş, en fasih Arap kabilesi haline gelmiştir.⁴⁴⁰

Bu bakımdan Kureyş lehçesi, Kureyş'in yanı sıra Kays ve Temim gibi bir kısım Mu-dar'a mensup; Huzaa, Evs ve Hazrec gibi bir kısmı Yemen asıllı; Yahudiler gibi bir kısmı Arap bile olmayan Hicaz ve Necid'de yaşayan kabileler tarafından anlaşılıyordu. Kureyş leh-çesinin bu egemenliği İslamdan önce Kureyş'in itibarını yükseltmeye başlamıştı. Ancak bu lehçenin nüfuzu hicaz bölgesini aşamıyordu. Bu nüfuzun alanı İslamiyetle genişlemiştir.

Kureyş lehçesi muvacehesinde diğer lehçelerle konuşan bir kimsenin konuşmasını da hiçbir zaman hatalı sayamayız. Nitekim tanınmış âlim İbn. Cinni'nin fikri de bu merkezde-dir.⁴⁴¹ Şayet Kureyş lehçesinden başka bir lehçeyle konuşmamızı bir şiir veya nesir gerektiri-yorsa bunda hiçbir mani yoktur. Şu kadarı var ki meşhur olmayan bir lehçeyle konuşulmuş olur.

Arap dilini konuşanların muhtelif kabilelerden müteşekkil halk toplulukları olduğu, es-kiden beri bilinen bir gerçektir. Bu kabilelerin dilleri arasında muhtelif ayrılıklar göze çarpar. Bu ayrılıklar kelimelerin manalarında olduğu gibi bünye ve yapılarında da kendini göstermek-tedir. Kureyş lehçesiyle diğer lehçeler arasındaki çetin mücadele devresine kadar her lehçenin galip gelmek için gayret gösterdiği malumdur. Fakat bu lehçeler gayret ve çabaları neticesinde arzuladıkları sonucu elde edememişlerdir. Kureyş lehçesi ise, girmiş olduğu bu mücadeleden muzaffer olarak çıkmıştır.⁴⁴²

Bunun yanında Kinane, Hüzeyl ve bazı Kays aşiretleri gibi Kureyş'e komşu olan kabile-lerin dillerine de ayrı bir önem verilirdi. Kureyş lehçesi ile diğer kabile lehçeleri arasındaki fark kuzey, güney ve doğuya doğru gidildikçe büyüyordu. Dayf, Cahiliye döneminin başla-rından itibaren şairlerin şiirlerini bu lehçe ile yazarak Mekke lehçesinin yayılmasına yardımcı olduklarını belirtir. Yani Dayf'e göre Kureyş lehçesi İslam döneminde Kur'an-ı Kerîm yoluyla yayılmış değildir. Cahiliye döneminde, hatta bu dönemin başlarından itibaren Araplar arasın-

⁴³⁹ Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Mukaddime*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1998, s. 513-517.

⁴⁴⁰ Celaleddin es-Suyuti, *el-Müzhir*, 1/210.

⁴⁴¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II/11.

⁴⁴² Hüseyin Küçükkalay, *Kur'an Dili Arapça*, s.169-170.

da yaygın olan bu lehçe; yaşanan olayların ve hatıraların yazıldığı en eski metinlerde bile umumî dil olarak kullanılmıştır. Daha sonra bu dile “Fusha” denilmiş, bu dilin saygınlığını herkes hissetmiş ve onun psikolojik, iktisadî ve siyasî konumunun farkına varmıştır. İslam döneminde ise bu lehçenin yayılımı zirveye ulaşmıştır.⁴⁴³

İbn Fâris de Kureyş'in üstünlüğünü savunan âlimlerdendir. es-Sâhibî isimli eserinde Kureyş lehçesinin değerini, belagatını, lafızlarının fesahatini ve manasının yüceliğini şöyle anlatır:

Arap dilini konuşan, Arapların tarihini, kondukları, göçtükleri yerleri bilen âlimlerimiz ve şiir râvîlerimiz Kureyş dilinin en fasih ve en saf dil olduğunda ittifak etmişlerdir. Allah, Peygamberi (a.s.m) onların arasından göndermiş ve onları Harem'in sakinleri, komşuları ve sahipleri kılmıştır. Mekke'ye hac için gelenler işlerinde Kureyş'e başvurmuş, Kureyşliler onlara gerekenleri öğretmiş ve aralarında hüküm vermiştir. Araplar da Kureyş'in üstünlüğünü kabul etmiş ve onları 'ehlullah' diye isimlendirmişlerdir. Çünkü onlar İsmail'in (a.s) nesebi ve onun temiz çocuklarıdır.⁴⁴⁴ İbn Haldun da Kureyş lehçesine üstünlük atfetmiş ve bunu Kureyş kabilesinin yaşadığı bölgenin her yönden yabancılardan uzak oluşuna bağlamıştır.

3.1. Kureyş Lehçesinin Üstünlüğü Meselesi

Çağdaş araştırmacılardan Taha Hüseyin de Kureyş lehçesinin üstünlüğü konusunda eski âlimler gibi düşünür. Ona göre Araplar İslamdan sonra bu görüşte birleşmişlerdir. Âlimler, raviler, hadisçi ve tefsirciler Kur'an'ın Kureyş lehçesi ile indirildiğinde ittifak etmişlerdir. Ayrıca yedi harften bize kalan sadece Kureyş'in harfidir. Yine İslam'ın ilk dönemlerinde, Emevî ve Abbasî dönemlerinde de yabancı halkın bulunmasına rağmen ve Kureyş ile Mudar kabilesinden bazıları arasında düşmanlık olmasına rağmen bu fikre itiraz eden kimse çıkmamıştır.⁴⁴⁵

Ferrâ da Cahiliyye döneminde Arapların her sene hac için Mekke'ye gelerek burada panyayrlar kurduklarını belirtir. Bu süreç içerisinde Kureyşlilerin diğer kabile lehçelerini duyup hoşlarına giden dil özelliklerini alıp kullandıklarını ve kendilerini her türlü bozuk lafızdan arındırdıklarını ifade etmektedir.⁴⁴⁶

⁴⁴³ Ahmed Şevki Abdü's-Selam Dayf, *Târihu 'l-Edebi 'l-Arabî el-Asru'l-Cahilî*, Dâru'l-Meârif, Kahire, 2010, 3. baskı, 1/135-137.

⁴⁴⁴ İbn Fâris, *a.g.e.*, s. 23.

⁴⁴⁵ Kerim Zeki Husamuddin, *el-Arabiyye Tatavvur ve Tarih*, el-Mektebetü'l-Lugaviyye, Mısır, 2002, s. 20.

⁴⁴⁶ *A.e.*, s. 20.

Bu tarz özelliklerin çok sayıda olması ve klasiğe zıt ama kendi aralarında uyumlu olmaları bu lehçelerin klasik bir kaynaktan değil, yaygın halk dilinden geldiğini göstermektedir. Edebî dile ait bazı özellikler yeni bir şekil alırken, diğer bazı özelliklerin orijinalliğini koruduğu da doğrudur. Ferguson da İslam döneminin ikinci yüzyılından bu yana Mekke veya Kureyş lehçesine üstünlük atfedildiğine dikkat çekmiş, klasiğe en yakın olan, Arapçayı en iyi konuşan lehçenin hangisi olduğunun sürekli tartışıldığından bahsetmiştir. İletişim ve itibar açısından önemli merkezlerin belirli bir bölgede etki göstermiş olabileceğini belirtmekle birlikte Arapçanın hiçbir türünün norm veya standart kabul edilmediğini ifade etmiştir.

Bundan sonra Kureyş lehçesinin diğer lehçelerle dinî, iktisâdî ve ticarî sebeplerle üstünlük sağladığı görülmektedir. Zamanımızın fuarlarına benzeyen panayırlar, şiir yarışmalarına, kültür mübâdelelerine ve diğer edebî ve ticarî faaliyetlere sahne olurdu. Dinî merkez olan Kâbe etrafında İranlılar, Habeşliler ve Yemenliler ticaret için toplanırlardı. Kısacası, Kureyş lehçesinin gelişmesini sağlayan en önemli sebeplerin başında, önceleri Kureyş'in toplumdaki üstün yeri, hac işleri ve Ukâz başkanlığından dolayı diğer kabîlelerin onlarla fazlaca ilgilenmeleri gelirken, İslâmiyet'in gelişinden sonra ise Kur'ân-ı Kerîm yegâne sebep idi.⁴⁴⁷

Bazı rivayetlere göre Araplar şiirlerini Kureyş'e arz ederlerdi. Buna göre Kureyş'in güzel bulunduğu şiirler Araplar arasında makbul, onaylamadığı şiirler de merdut sayılırdı. Cahiliye döneminde şiir Kureyş'e sunulmadıkça ve Kureyş tarafından benimsenip kabullenilmedikçe rivayet edilmezdi. Ebu Amr b. el-A'la şöyle der: Araplar her sene toplanır, şiirlerini Kureyş'e arz ederlerdi.⁴⁴⁸

Kureyş lehçesine bu üstünlüğün ve orijinalliğin tanınmasında abartma olduğunu söyleyenler de vardır. Mesela Nöldeke, Kureyş lehçesinin en güzel lehçe olduğunu söyleyen rivayetlerin bir kısmı uydurma, bir kısmı Kureyş kabilesine mensup yöneticilere hoş görünme gayesine matuf olduğunu belirtir.⁴⁴⁹

Carlo Nallio der ki: "Madem Kureyş Arapların en fasihiydi, öyleyse dil niçin Kureyş'ten değil de başka kabilelerden nakledilmiştir. Nahivciler ve dilciler, Kureyş lehçesiyle intişah

---

⁴⁴⁷ Bilâl Temiz, *a.g.e.*, s. 311.

⁴⁴⁸ Ali Cevad, *a.g.e.*, 8/631-632.

⁴⁴⁹ Theodor Nöldeke, *el-Lugatu's-Sâmiyye*, Çev. Ramazan Abdu't-Tevvâb, Dâru'n- Nahdati'l-Arabiyye, Kahire, 1963, s. 67.

etmek yerine cahiliye şiirinden iktibaslar yapmış, bedevi Araplardan nakil yapmıştır. Bu meselede ön yargılardan uzak, mutedil muhakeme şudur ki Kureyş lehçesinin diğer lehçelerden üstün olduğu düşüncesi, Rasûlullah'ın kabilesi olan Kureyş'e duyulan sevgi ve saygının bir neticesidir. Kaldı ki bizzat onlar dil çalışmalarında bu düşüncelerine bağlı kalmışlardır.⁴⁵⁰

Her kabilenin kendine özgü lehçesi olduğu için, kabile şairi şiirlerini kendi lehçesinde söylüyordu. Bu ortak lehçenin dışında kabileler diğer lehçelerin dilini anlamıyordu. Örneğin Necid şairlerinin eserlerini Yemenliler anlamıyordu. Arap kabilelerin lehçelerinin farklı oluşu, onların anlatmak istedikleri şeyleri zorlaştırmış ve Araplar aralarında anlaşma sağlamak amacıyla dil birliğine yönelmişlerdir. Arap halkları, gerek ticaret, gerekse hac dolayısıyla birbirleriyle karşılaştıkları için, kullandıkları lehçeler de zamanla kaynaşmıştır. Şüphesiz ki, bu kaynaşma süreci yüzyıllarca sürmüştür.

Çeşitli Arap kabileleri, Mekke yakınlarında kurulan Ukâz, Micenne ve zü'l-Mecâz gibi panayirlarda biraraya gelip karşılıklı şiirler söylerler, nutuklar atarlar ve fesahat⁴⁵¹ alanında birbirleriyle yarışırldı. Hutbe ve şiirlerine değer biçip, hangisinin daha kaliteli olduğuna karar vermesi için hakemler tayin ederlerdi.⁴⁵² Örneğin, en-Nâbigatu'z-Zubyânî⁴⁵³ de bunlardan biridir. Bu hakemler, fesahat ve belâgatin zirvesine ulaşanları belirler ve anlamdaş sözcüklerden kulağa hoş gelenleri seçer, uygun olmayanları ise terk ederlerdi. Bundan ötürü, şairler ve hatipler, şiirlerinde ve nutuklarında, kullandıkları sözcüklerin, hem fasîh, hem de bütün kabileler nezdinde bilinen lafızlar olmasına gayret ederlerdi. Böylece, Arap dili gittikçe fesahat kazandı, tuhaf ve nadir kullanılan sözcüklerden arındı.

Arap dili şehirde yaşayanlar arasında değil, belki de Arabistan Yarımadası'nın ortasında ikamet eden bedevîler arasında biçimlenmiştir. Suyûfî'nin anlattığına göre, bu karışım Mekke

---

⁴⁵⁰ Ali Cevad, *a.g.e.*, 8/627.

⁴⁵¹ Fesâhat sözcüğe, söze ve konuşan kişiye özgü bir kavramdır. Sözcüğün ve sözün, düzgün, açık, anlaşılır olması ve dilsel kusurları taşımaması durumudur. Bu tür sözcüklere ve sözlere fasîh adlandırması yapılır. Ayrıca, konuşan kişinin telaffuzunun güzelliği, gramer kurallarına riayeti ve konuşmasındaki akıcılık da, o kimsenin fesahatini ortaya koyar. Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Zafer Kızıklı, *Arap Dilinde Belâgat Bilimi*, Kızıklı Yayınları, Ankara, 2008, s. 39-53.

⁴⁵² Mustafa Sadık er-Rafî, *a.g.e.*, I/80-82.

⁴⁵³ en-Nâbigatu'z-Zubyânî, İslâm öncesi Arap edebiyatının en büyük şiir otoritesidir. O, hem şair, hem de şiir eleştirmenidir. "Taylasân" adı verilen kırmızı bir kaftan giyer, kıldan bir çadırın içinde oturur ve şairleri huzuruna kabul ederek onların şiirlerini dinler, eleştirilerde bulunurdu. Hayatı hakkında bkz. Corci Zeydan, *a.g.e.*, I/107-110; Süleyman Tülücü, "Nâbiga ez-Zübyânî", DİA, TDV Yay., İstanbul, 2006, XXXII/262-263.

civarında bulunan Kureyş kabilesi tarafından ortaya konmuştur. Bütün Arabistan Yarımadası'nın halkı, Mekke'ye gelme konusunda birbirleriyle yarıştıkları için her kabilenin zarafet ve inceliği diğerlerince kabul görmüştür.⁴⁵⁴ Mekke'de ve çevresinde oturan Kureyş kabilesinin dili, bu gelişim sürecinin son noktasına ulaşmıştır. Bu kabile, fesahat ve akıcı anlatımda diğer kabilelerden üstün bir konuma yükselmiştir. Kureyş kabilesi sahilden uzakta olduğundan diğer milletlerle içiçe girmemiş, bu nedenle de Kureyşliler'in telaffuzları, öteki kabilelerin hepsinden daha fazla fesahat ve saflığını koruyabilmiştir.

Kureyş'in diğer lehçelere karşı galibiyeti yalnız başına kendi gayretine atfetmeyi de doğru bulmuyoruz. Kendisine yardımcı olan bazı amilleri de burada unutmamak lazımdır. Kureyş lehçesini galip getiren sebeplerden en önemlilerini şu şekilde sıralayabiliriz.

1- Kureyşliler Kâbe-i Muazzamanın idarecileri idiler. Ona ellerinden geldiği kadar hizmet etmek istiyorlardı. Bu bakımdan diğer kabilelere nisbetle bir meziyet kazanmışlardı. Bu durum onların diğer kabileler üzerinde dini bir hâkimiyet kurmalarına yardımcı olmuştur. Birçok işlerde de çeşitli kabileler Kureyş'in rızasını almayı arzu ederdi. Çünkü dille olmasa bile kalben Kureyş'in dini bir liderliğe doğru yol aldığına inanıyorlardı.

2- Kureyş lehçesi diğer lehçelere nazaran daha sade ve berraktır. Bilindiği gibi meşhur şairler, şiir dilinde hep bu lehçeyi kullanmışlardı. Bu bakımdan Kureyş bir üstünlük davasında haklı olarak ısrar etmekteydi.

3- Tanınmış panayırların da Kureyş lehçesinin galip gelmesinde büyük rolü vardır. Bu panayırlarda toplanılarak şiirler söylenilir, hutbeler okunur, kabiliyetler ölçülür ve alışveriş yapılırdı. Ayrıca birçok davalar halledilir, neseple de iftihar edilirdi. Bütün bu olaylarda kullanılan dil Kureyş dili idi. Bu panayırların en büyüğü Taif kasabası yakınlarındaki büyük bir düzlükten ibaret olan Ukaz çarşısıdır. Burada meşhur şair en-Nebiğa hakem tayin edilirdi. O da şairler arasında tercihler yapardı. Aynı şekilde tanınmış hatiplerden Kus b. Saideti'l-İyadî dillere destan olan hutbesini bu çarşıda irad etmişti. Böylece bu toplantılar Kureyşliler lehine oluyordu. Zira onlar bütün bu hutbe, şiir ve konuşmalardan en çok beğendikleri kelime ve terkipleri alıyorlar ve beğenmediklerini de kullanmıyorlardı. Böylece Kureyş dilini sadeleştirme yoluna gitmiş oluyorlardı. Bunda da muvaffak olmuşlardır.

---

⁴⁵⁴ Zafer Kızıklı, "Mısır Gramer Ekolüne Genel Bir Bakış", EKEV Akademi Dergisi, Yıl: 12, Sayı: 35, s. 209-211.

4- Aralarında geçen çeşitli savaşlar sebebiyle yapılan antlaşmalar, bu hususta irad edilen hutbeler hep Kureyş diliyle yapılmakta idi. Hatta bir nikâh meselesinde anlaşmaya varabilmek için bile tercih edilen dil Kureyş lehçesi idi.

Kureyşliler bu durumdan son derece memnundular. Çünkü bütün bu haller onlar için bir nevi iftihar vesilesi oluyordu. Kureyş dilinin bu galibiyete erişebilmesi için gayret gösterenleri burada ele almamız mümkün değildir. Bize göre Kureyş, bu hususta bir propaganda yoluna da sapmamış ve en büyük işi fırsatları değerlendirmek olmuştur.

Ortak dili oluşturan lehçe veya lehçeler konusunda âlimler birbirinden farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Mesela Dr. Abdulhalim en-Neccar, Ezher dergisinde yayınlanan araştırmasında Kureyş lehçesine verdiği liderliği aşağıdaki sebeplere bağlamıştır:

1. Coğrafi Sebep: Kureyşlilerin, Hicaz diye isimlendirilen müstakil bir bölgede oturuyor olmaları onları dış tesirlerden korumuştur. Böylece Kureyş, dile ait özelliklerini korumuş, diğer Arap lehçelerinden sadece uygun gördüğü özellikleri almıştır.

2. Dinî Sebep: Kureyş, Beyt'in muhafızıydı. Cahiliyye döneminde Beyt, Arapların hac mekânı olarak önem arz ediyordu.

3. İktisadî Sebep: Arap ticaretinin önemli bir kısmı Kureyş'in elindeydi. Ticaret kervanları güneyden kuzeye yarımada'nın çevresini dolaşıyorlardı. Çarşılar ve toplantı meclisleri hacılardan sonra Mekke yakınlarında kurulurdu.

4. Siyasî Sebep: Bu madde yukarıda zikredilenler ile ilişkilidir. Tüm bunlar yarımada'da Kureyş'in nüfuz etmesini kolaylaştırır.⁴⁵⁵ Bazı âlimler de Kureyş lehçesinin üstünlüğü konusunda belirli bir olgunlaşma sürecinden bahsederler. Mesela Ebu Nasr el-Farabi "el-Elfâz ve'l-Hurûf" adlı eserinde bu dilin fesahat sebeplerini açıklamıştır. Kureyş'in hac mevsiminde Beytül-Haram'a gelen Arapların lehçelerinden lâfzen fasih olan, dile kolay ve kulağa hoş gelen, yapısal açıdan düzgün olan özellikleri seçerek nihayetinde en büyük mucize olan Kur'an-ı Kerim'i taşıyabilecek seviyeye, olgunluğa eriştiğini belirtmiştir. Farabi'ye göre Kur'an, Kureyş lehçesinin terkip, lafız ve üsluplarından oluşmuştur. Bununla beraber beşer dili ile Kur'an dili arasında büyük farklar vardır. Bu semavi dil onların güç yetirebileceği bir şey değildir ve onlara boyun eğdirmiştir.⁴⁵⁶

⁴⁵⁵ *Abdu'l-al Salim Mekrem, a.g.e., s. 52.*

⁴⁵⁶ *A.e., s. 53; Kerim Zeki Husamuddin, a.g.e., s. 20.*

3.2. Ortak Lehçe Problemi ve Kureyş Lehçesi

Kureyş lehçesi ortak dilin bazı olgularına muhalefet etmiştir. Bununla birlikte bu konuda eski âlimlerin zikrettiği diğer kabileler, mesela Temim, Esed ve Tay kabileleri, ortak dil ile uyum göstermişlerdir. Bu kabileler Kur'an'da olduğu gibi bazı kelimelerde hemzeyi tahkik ederken Kureyş kabilesini terk etmişlerdir. Daha bunun pek çok örneği vardır. Cahiliye şiirinde kullanılan bu ortak dil Temim, Kays, Hüzeyl ve Tay gibi kuzey bölgesindeki kabilelerin, kuzeye göçmüş olan güneyli kabilelerin ve İslam'dan önce kuzey Arabistan'da Araplaşmış olan kabilelerin şairlerince konuşuluyordu. Güney kabilelerinin Kuzey Arabistan'a göçmüş olmaları zor bir şey değildir. Çünkü her iki dil de Sami dillerinin güney koluna bağlıdır.⁴⁵⁷

Müsteşrikler şairlerin kullandığı lehçe konusunda farklı görüşler beyan etmişlerdir. Mesela Nöldeke'ye göre Arap Yarımadasında Hicaz, Necid ve Fırat bölgesi gibi ana bölgelerde kabile dilleri arasındaki ihtilaf çok azdır ve fasih dil tüm bunların bir karışımıdır. Guidi de ona katılarak Necid ve çevresinde kullanılan lehçelerin bir karışımı olduğunu düşünür. August Fisher bunun belirli bir lehçe olduğunu fakat herhangi bir kabileye ait olmadığını savunur. Dilci ve gramerciler bu kabilelerin dille ilgili konularını biraraya getirmişler ve M. 5. yüzyılın yarısından sonra Kinde kralları ortak bir dil oluşturmuşlardır. Ona göre bu dil Necid lehçelerinin birinden doğmuştur. Hartmann ve Vollers bu dilin Necid ve Yemame Araplarının lehçesi olduğunu savunur. Kolrez'e göre diğer Arap şehirlerinde çeşitli diller konuşuluyordu. Hatta iddiasında ileri giderek Kur'an-ı Kerim'in Mekke halk lehçesiyle inmiş, daha sonra fasih üslupla yazılmış olduğunu savunur. Brockelman da fasih dilin lehçeler üstü bir edebî dil olduğunu savunur. Blachere dilcilerin örneklerini aldıkları kabileleri; Temim, Kays, Esed, Hüzeyl, Hevazin'in ileri gelenleri, Taif ve Kinane'nin ileri gelenleri olarak sıralar. İddiasına göre fasih dil, Kur'an ve Cahiliye şiirinden türemiştir. Kur'an dili Mekke lehçesi değil, bu şiirin dilidir ve bu dil edebî dil seviyesine çıkan mahalli bir lehçeden doğmuştur.⁴⁵⁸

Müsteşrikler bu ortak dilin nasıl oluşturulduğu konusunda farklı kanaatlere sahiplerdir. Mesela Hartman ve Fischer gibi bazı müsteşrikler bu ortak Arapçanın belirli bir lehçe görünümünde olduğunu kabul etmekle birlikte onu tek bir kabileye dayandırma yoluna gitmezler. Onlara göre bu ortak dil şairlerin onu çokça kullanmalarından dolayı aslından uzaklaşmıştır. Alman dilci Noeldeke ve İtalyan dilci Guidi gibi diğer bazıları müşterek Arapçanın belirli bir

---

⁴⁵⁷ A.e., s. 28- 33.

⁴⁵⁸ A.e., s. 33.

kabilenin lehçesi olduğu görüşüne katılmaz. Onlara göre bu ortak dil Necid ve çevresinde kullanılan lehçelerin bir karışımı, birbiriyle kaynaşmış halidir. Fransız müsteşrik Blachere de buna katılır, 8. ve 9. y.y. da Müslümanlar tarafından rivayet edilen şiir metinlerindeki dilin yarımada'nın ortasında ve doğusundaki lehçelerin özelliklerini taşıdığı görüşündedir. Fasih Arapçanın Necid lehçelerinin birinden oluştuğu, Kinde krallığında ve bu dönemde üzerinde durulup, edebî dilin biçimlendiği konusunda, Nallino ile aynı kanaattedirler. Edebî dilin doğuşu konusunda Rabin de Kinde krallığına ve Ham dönemine dikkat çeker. En eski şiirlerin Fırat nehri bölgesinde geçen Besus savaşları ile ilgilidir. Rabin'e göre bu durum gösteriyor ki ortak dilin kaynağının Necid, Yemame ve Fırat bölgesi olduğu görüşü haklıdır. Nitekim ilk şairlerden biri olan İmru'u'l-Kays da Kindeliydi. Landberg, Marçais ve Vollers bu ortak dilin bir lehçe, konuşma dili veya kabilelerin günlük dili olmadığını sadece şairlerin ürettiği bir dil olduğunu savunur. Ayrıca Marçais bu dili Homeros'un yapay olan Yunanca'sına benzetir. Alman müsteşrik Brockelman da fasih dilin kullanımda değil de bilimde lehçeler üzerinde bir yeri olup, lehçelerin tümünden beslendiğini ifade eder. Landberg bu dilin nahiv kalıplarını şairlerin kendisinin yaptığını düşünür. Blachere bu ortak dilin Arap Yarımadasının orta ve doğu kesimlerindeki lehçelerin özelliklerini taşıyan bir karışım olduğunu ifade eder.⁴⁵⁹

Charles Ferguson Klasik Arapçanın tek bir lehçe üzerine değil de standart bir şiir dili üzerine kurulu olduğu görüşünün kabul edildiğini ve bu dile de İslam öncesi Arap şiiri ve Kur'an vasıtasıyla ulaşılabildiğini ifade eder. Ferguson en yeni Arap lehçelerinin yine Klasik Arapça kökenli olmakla birlikte bazı özelliklerde ondan ayrıldığını belirtir. Bu modern lehçeler daha eski Arap lehçeleri ile de aynı değildir. Eski yüzyıllardan beri İslam topraklarında modern lehçeler ve Klasik Arapça bir arada kullanılmaktadır. Ferguson tek bir merkezin lehçesi üzerine kurulu olmayan bu homojen dilin günlük konuşulan dil gibi gelişmiş ve İslamiyet'in ilk yüzyıllarında pek çok İslam ülkesine yayılmış olduğunu iddia eder. Bunun yanında özellikle Arabistan dışındaki en modern lehçelerin bu dilin bir devamı olduğunu, bunlar arasındaki farklılıkların da dilin gelişimine göre ödünç alınan veya bir takım değişikliklerle yenilenen kelimelerde olduğunu savunur. Ferguson'a göre edebî dilin ortaya çıkışı İslam'ın doğuşuyla meydana gelen gelişimden çok öncesine dayanır. Bu gelişim sürecinde edebî dil büyük bir ilerleme kat etmiş olmalıdır. İslamiyet'in yayılması pek çok insanın Arapça ile bağlantı kurmasını da beraberinde getirmiştir. Arapça tüm İslam âlemini ilgilendirir olmuş, fethedilen bölgelere Arap-İslam kültürü taşınmıştır.

---

⁴⁵⁹ A.e., s. 33.

Çok sayıda göç alan topraklarda konuşma dilinde büyük çaplı kaymalar görülmüşse de hâlâ eski halini koruyan konuşmalar da mevcuttur. Ferguson buradan hareketle modern bedevi lehçelerinin direk olarak edebî dile dayandırılmayacağını belirtir. Ona göre modern lehçeler pek çok özellikte Klasik Arapça ile zıt olmakla birlikte birbirleri ile uyumludurlar. Eğer bu özellikler doğal bir gelişim süreci olarak değerlendirilirse buradan hiçbir sonuca varılamaz. Çünkü çeşitli lehçelerde benzer değişiklikler olması gayet normaldir. Fakat bu özellikler sistemli bir şekilde oluşturulmuşsa bunu doğal bir süreç kabul etmek güçleşir.

Tartışma konusu olan; bu ortak dilin hangi büyük lehçe veya lehçelere dayandığıdır. Eski âlimler dil özellikleri üzerinde durarak bu konuyu araştırmışlar, daha sonraki âlimler bu ortak dilin esasının Kureyş lehçesi olduğunu kabul etmişlerdir. Bunun yanında farklı bir takım lehçe veya lehçe gruplarının da Klasik Arapça'da belli oranlarda payı vardır. Âlimler tarafından fasih olduğu kabul edilen lehçeler Hicaz ve Necid'de, Fars Körfezi sahillerine doğru Necid'in doğusunda yaşayan kabileler ile bunlara komşu olan kabilelerin lehçeleriydi. Bunun yanında Kureyş lehçesini de kapsayan Hicaz lehçesi ile doğudaki Temim'e bağlı kabilelerin lehçeleri arasında da farklar vardı. Klasik dil bazen bir grubun bazen diğerinin özelliğini taşımaktaydı.⁴⁶⁰

Ortak edebiyat dilini başka hiçbir lehçeyi hesaba katmadan sadece Kureyş lehçesine dayandırmak doğru olmaz. Tamamen Kureyş lehçesinden oluşmuş bir ortak dili kabul edersek, o zaman Kureyş lehçesinin ne olduğu sorusu ile karşılaşırız. Nitekim şiir dilinde Kureyş lehçesinde var olmayan kelime ve kullanımlara da rastlamaktayız. Bu nedenle Kureyş lehçesini aşırı derecede yüceltenlerin görüşlerini "İdeolojik" veya "Duygusal" diye nitelendirebiliriz. Bu demek oluyor ki ortak edebiyat dilinin esası Kureyş lehçesidir. Fakat bunun yanında diğer bazı lehçe ve lehçe gruplarının ortak dile etkisi de inkâr edilmemektedir.

Arap dili şaşkınlık verecek derecede bir coğrafi yayılma gösterdiği ve pek çok değişimler geçirdiği hâlde birliğini korumuştur. Çünkü bu değişimler halkın konuştuğu dilde olup, bu durum, bir diğerinin meramını anlamayacak boyutta değildir. Fas'tan, Mısır'dan, Şam'dan, Yemen'den, Necid'den, Bağdat'tan birer Arap gelip, karşılıklı konuşmalar birbirlerinin kastettikleri şeyleri anlarlar. Bununla birlikte, yazı dili daima fesahatini muhafaza etmiştir. Aslında İslâm ülkelerinin iki ayrı ucu olan Orta Doğu ile Fas halkları, birbirlerinin

---

⁴⁶⁰ Nihat Çetin, "a.g.m.", 3/282-283.

dillerini anlamayacak dereceye yaklaşmış ise de, onların hepsi fasih Arapçayı işittiklerinde veya okuduklarında anlarlar. İşte bu fasih dil, onların arasında birleştirici bir rol oynar. Çünkü Araplar, her ne kadar bu dili günlük konuşmalarında kullanmıyor olsa da, küçük yaşlarından beri kulakları ona aşinalık kazanmıştır. Öyleki, Müslüman çocukları Kur'ân'ı öğrenip hıfz ederler, daha sonra da, hem din, hem dil bilgilerini ve hadisleri öğrenirler, söz konusu metinleri ezberlerler. Bunların hepsi, fasih dilde yazılır ve okunurdu. Eğitim görmemiş Araplar dahi, mutlu ya da üzüntülü günlerinde teberrüken Kur'ân-ı Kerim dinlerlerdi. Namaz sûrelerini ve birçok geleneksel duayı ezber olarak bilirlerdi. Vaizleri ve hatipleri dinler, duyduklarından etkilenirlerdi. Dinî işlerinde istifade etmek amacıyla âlimlerin derslerine katılırlardı. İşte bunların hepsi fasih Arapça ile gerçekleşirdi. Yazı dillerinde de, yine fasih Arapça kullanılırdı. Mektuplarını bu şekilde yazar, okur ve dinlerlerdi. Mektuplarındaki dil, her ne kadar tamamıyla fasih olmasa da, büsbütün halk dili de değildi.

Bazıları, edebî dil ile halkın konuştuğu dilin ayrı ayrı diller olduğunu iddia etmişlerdir. Hakikatte bunlar, iki ayrı dil olmayıp, bir dilin, gramer kurallarına uygun olan ve olmayan iki değişik versiyonundan ibarettir. Halk dili, i'râba riayet edilmemesi yüzünden İbraniceye daha çok yakındır, fakat dilin orijinal hâli değildir. Edebî dil ise, edebiyatçıların buluşu olan yapay bir lehçe değildir.

Anlaşıldığı üzere, şimdiki halk lehçesinden daha zengin, fakat edebî lehçeden daha az düzgün eski bir dil mevcut olup, zamanın akıp gitmesiyle bir ayrışma ortaya çıkmıştır. Her kişi, dilini içinde bulunduğu duruma göre düzenleyerek, iki yönden birine gitmiştir. Böylesi ortak bir dilin varlığına delil, yazıda mevcut dilin, edebî dile yaklaşma eğiliminde olmasıdır. Gramere uygun olan versiyon ile, uygun olmayan arasındaki fark, sadece konuşma dilinde kendini göstermektedir. Fakat basın dili, fasih Arapça ile bozuk Arapça arasında dönüp durmaktadır.

Birbirinden uzak yerlerde farklı şartlar içinde yaşayan lehçeler, öteden beri edebiyata çok küçük nisbette aksetmiştir. Arapça'nın konuşulduğu bazı memleketlerde müşterek yazı dilinin yerine mahalli lehçenin ikamesi lehçeler arasındaki farklılaşmayı hızlandıracak, Arap dünyasının geçmişteki ve bugünkü değerlerinden ortaklaşa faydalanabilme kapısını kapayacak ve nihayet siyasi sınırların bölemediği bir kültür birliğini parçalayacak olması sebebiyle bu düşüncelerin revaç göremeyeceği muhakkaktır. Bu arada Arap yazısının kelimeleri farklı okumaya müsaade edişi yüzünden matbuatın layıkıyla yapamadığı bir hizmeti, bugün hızla

yayılan sesli neşir vasıtalarının üzerine almış bulunmasına, böylece radyo ve televizyonun lehçeler arasındaki farklılaşmayı hiç değilse bir ölçüde yavaşlatacağına işaret edilmelidir.

3.3. Fasih Arapça ve Avamca Meselesi

Bu konu Kureyş lehçesiyle oldukça yakın olduğundan dolayı bu konuyu burada ele almayı uygun bulduk. Fasih, açık ve duru demektir. Bununla kıyasa uygun, telaffuzu kolay, manası açık ve anlaşılır olan yaygın kelimeler ile bunlarla düzgün bir şekilde kurulan açık ve anlaşılır cümle ve ibareler kastedilir. Dili bu şekilde kullanan kimseler de fesahat ile nitelenir. Tedvin dönemi dilcilerine göre bir lafız için fesahatin ölçüsü, bu lafzın bu şartlara uygun olarak yaygın bir şekilde kullanılması ve birçok lehçede yer almış olmasıdır.⁴⁶¹

Her kabilelenin kendilerine has lehçeleri vardır. Hal böyle iken fasih Arapçanın bu lehçelere göre durumu nedir? Bu dil bir kabile lehçesi midir? Yoksa birçok kabilenin ortak lehçesi midir? Fasih Arapça lehçelerin karışımından meydana gelmiş olabilir mi? Bu dil lehçeler üstü edebi bir dil midir? Sadece şairler tarafından mı kullanılmaktadır?

Fischer, fasih Arapçanın belirli bir lehçeden doğduğunu belirtmesine rağmen bu lehçeyi tayin etmez.⁴⁶² Bercih'e göre fasih Arapça, küçük bir kabile lehçesi olup zamanla mahalli şartlar sayesinde olağanüstü gelişerek mükemmel düzeye ulaşmış bir dildir.⁴⁶³

Hartmann ve Vollers'e göre fasih Arapça, Necid ve Yemame lehçesi olup bu lehçe, şairlerin tasarruflarında geçmiştir. Vollers'e göre Kur'an, Necid ve Yemame lehçesiyle değil, Kureyş lehçesiyle nazil olmuştur. Kureyş lehçesi ise mahalli bir lehçedir.⁴⁶⁴

Goldziher şöyle der: Fasih Arapça, lehçeler üstü ve tamamen edebi bir dildir. Bu dil, altıncı asrın sonlarında muhtemelen Necid Bölgesinde oluşmuş ve kendisinde bir nevi Hicaz lehçesi görülen Kur'an ile standart bir hale gelmiştir.⁴⁶⁵

Fanitino'ya göre fasih Arapça, kısmen orta Arabistanda mevcut eski şiir diline kısmen de eski bir lehçe olan Kureyş lehçesine dayanır.

Guidi'ye göre fasih Arapça, Necid ve komşu bölge lehçelerinin bir karışımıdır. Ama belirli bir kabilenin lehçesi değildir.⁴⁶⁶

⁴⁶¹ Mustafa Sadık er-Rafii, *a.g.e.*, 1/131.

⁴⁶² Ali Cevad, *a.g.e.*, 8/627.

⁴⁶³ *A.e.*, 8/628.

⁴⁶⁴ *A.e.*, 8/627.

⁴⁶⁵ İgnace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, Çev. Azmi Yüksel-Rahmi Er, İmaj Yay., Ankara, 1993, s. 13.

Nöldeke şöyle der: Hicaz, Necid ve Fırat civarındaki lehçeler arasında aşırı farklar mevcut değildi. Fasih Arapça, bu lehçelerin hepsini içeriyordu.⁴⁶⁷

Muaviye'nin bu konudaki görüşü ayetler üzerinden olmaktadır.
470 وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا لِيَسْأَلَ قَوْمَهُ 469 وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ وَلِقَوْمِكَ 468 وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ
Muaviye "Allah Kureyş'i üç ayette kastetti." demiştir.⁴⁷¹

Arap lehçelerini farklı bir kritere göre tasnif eden Cevad Ali, konu ile ilgili nihai görüşüne göre Fasih Arapça, tarif edatı olan ال takısını kullanan lehçelerdir. Bu Arapça, Mudar, Rebia, Enmar, Kelb, Kinde, Ezd ve tarif edatı el takısı ile kullanan tüm kabilelerin dilidir.⁴⁷² Badiyede yaşayan Araplar; Irak, Şam ve yarımada meskûn Araplar ال (el takısını) kullanıyorlardı. Şiir, bu Arapçayla nazmedilmiş; Kur'an bu dil ile nazil olmuştur.⁴⁷³ Bu Arapça, en olgun eski yazılı ürünlerini Şam ve Irak bölgelerinde vermiştir. ال (el) takısının kullanan lehçelerin de kendilerine has özellikleri vardır. Ama aralarındaki farklar büyük olmayıp bu lehçeleri, müstakil saydıracak nitelikte değildir.⁴⁷⁴ Aradaki farklılara rağmen bu lehçe mensupları birbiriyle anlaşabiliyorlardı; Necid'li Hire'li ile Hire'li Mekke'li ile Mekke'li Necid'li ile anlaşabiliyordu.⁴⁷⁵

Arap edebiyatçısı Kutrub, "Kitabu'l-Ezmine" adlı eserinde, fasih Arapça konuşan Kureyş kabilesinden yararlandığı gibi Kays, Temîm ve Esed Kabîlelerinin lehçelerinin fesâhatinden de yararlanmıştı.⁴⁷⁶

---

⁴⁶⁶ Ali Cevad, *a.g.e.*, 8/626.

⁴⁶⁷ *A.e.*, 8/626.

⁴⁶⁸ Şuara, 214.

⁴⁶⁹ Zuhruf, 44.

⁴⁷⁰ İbrahim, 4.

⁴⁷¹ Muhtar el-Gavs, *a.g.e.*, s. 346.

⁴⁷² Ali Cevad, *a.g.e.*, 8/673.

⁴⁷³ *A.e.*, 8/680-681.

⁴⁷⁴ *A.e.*, 8/673.

⁴⁷⁵ *A.e.*, 8/683.

⁴⁷⁶ Muharrem Çelebi, *a.g.e.*, s. 103.

3.4. Kureyş'in Fusha Olmadığına Dair Deliller ve Bunların Yorumu

Arapların Asya'da ve Afrika'da istila ettikleri topraklardaki milletler Arapçayı kabul etmişlerdir. Bir yandan bu milletlerin konuştukları dillerinin etkileri, diğer yandan Arapça'nın zamanın olumsuz etkilerine maruz kalarak geçirdiği değişiklikler yüzünden, konuşulan Arapça o kadar çok değişmiştir ki, sayıları çok fazla olan Arap lehçeleri oldukça enteresan örnekler oluşturmuşlardır.⁴⁷⁷

Kureyş'in fusha olmadığını savunanların dayandığı deliller kısaca şöyledir:

1. Kureyş kendi aralarında Kur'an'ı anlamada ihtilaf ettiği zaman ihtilafı çözmek için çöle giderlerdi. Şayet çöl fusha olmasaydı gitmezlerdi. Hatta bazı ayetlerin tefsir için de zaman zaman çöle gitmişlerdir.
2. Fushalık şiirle ilgilidir. Hâlbuki şiiri en az yazan Kureyş'ti.
3. Bazı Müslümanlar Temim'in lehçesini kullanmazlardı. Temim lehçesini taltif etmezlerdi. Bu yüzden Kureyş'i yüceltiler.
4. Kureyş'in lehçesinde gamgame vardır. Bu gibi kullanımlar fasihliğe aykırıdır.
5. Peygambere Cebrail geldiğinde şiir lehçesinde yani cezirenin lehçesiyle konuşurdu Kureyş lehçesiyle konuşmamıştır.
6. Hakemler Temimlendi. Madem Kureyş lehçesi fusha idiyse edebiyattaki ihtilaflarda niye Kureyş'e değil de Temim'e gidildi.
- 7- Hz. Osman Kur'anın çoğaltılması işinde 25 kişiyi Kureyş kabilesinde seçtiği halde 50'ye yakın kişiyi Ensardan ve Taif gibi diğer bölgelerden seçmiştir. Şayet Kur'an Kureyş lehçesi ile indirilmişse hepsini Kureyşlilerden alması gerekirdi.
- 8- Sa'd ibn. As konuşmasıyla meşhur biri idi ama Kureyşli değildi.
- 9- Peygamber ben arabım dedi Kureyşliyim demedi. Buradan anlıyoruz ki Peygamberimiz hepsini kapsamıştır.
- 10- Hz. Peygamberin çocukluğu döneminde çocuklar sahraya gönderilirdi. Bunun sebebi şehir merkezindeki havanın kötü, çocuğu olumsuz tesir etmesi idi. Sahra ise temiz ve arapçanın

⁴⁷⁷ Arapçada "Sen ne yaptın?" cümlesi مَاذَا فَعَلْتَ؟، أَيُّ شَيْءٍ عَمِلْتَ؟، مَا عَمِلْتَ؟ şekillerinden biriyle ifade olunur. Mısır lehçesinden aynı cümleyi ifade etmek için ikinci şekildeki "şey" atıldıktan ve "eyy" kelimesindeki "y" telaffuzdan düşürüldükten sonra kalan "elif", "amilte" kelimesinin sonuna konularak "amilte e" şeklini alır. Mevcût Arapça lehçelerinden hiçbirinde olmayan bu takdim-tehir durumu Kıpticeden etkilenerek meydana gelmektedir. Arapçada يَتَوَلَّى kelimesi "muzârî" müfred, gâ'ib kipindedir. Suriye lehçesinde bu kelimenin önüne fazla bir ب eklenerek يَتَوَلَّى olur. Telaffuzda bu kelimenin "kaf"ı düşer.

daha fasih olduğu için çocuklar hem sağlıklı kalsınlar hem de Arapçayı daha düzgün, fasih konuşsunlar diye gönderilirdi. Madem Mekke fusha ise niye sahraya göndermişlerdir.

11- Kur'an da imale kullanımları mevcuttur. Kur'an madem Kureyş lehçesi ile inmişti peki o zaman niye imale vardır? Bunun sebebi öncelikle hat yani yazımla ilgilidir. Yaşanılan coğrafya, hayat şartları, mahrumiyetler göz önüne alındığında yazımlar özverili, gerektiği kadar düzgün ve itinalı değildi. Yazmak için yeterli araç gereç bile yoktu.⁴⁷⁸ Ayrıca peygamberin söylediği gibi yazımlar da buna sebep oluyordu. Mesela وَالضُّحَى kelimesini söylendiği gibi yazar isek و'dan sonra ا ve ل'ı yazmadan وَضْحَى şeklinde olmalıdır. Bu gibi sebepler imaleye imkân vermiştir.⁴⁷⁹

Hasan Zaza "Kureyş kendi lehçesinin kullanılmasını diğer kabilelere zorla dayatmıştır. Böylece de en güçlü lehçe haline gelmiştir." demiştir.⁴⁸⁰ İbn. Cinni "Aslını düşünecek olursak lehçelerin hepsi bir, aynı lehçedir. Aralarındaki bu fark çok hafif, söylemeye bile gerek olmayan teferruatlardan ibarettir. Yazmada aralarında fark yoktur, aynıdır; fark sadece telaffuzdadır." demiştir.⁴⁸¹

Kur'andaki kelimelere bakacak olursak bu kelimelerin müfredinin aslı Kureyş lehçesine göredir. Bu sebeple başta Hz. Ömer olmak üzere birçok sahabe Kureyş lehçesiyle okumayı severdi. Hz. Osman da Kur'an'ın çoğaltılması esnasında bu sebepten dolayı bir ihtilaf olduğunda Kureyş lehçesine göre yazın diye emir vermiştir. Fakat şunu da söylemekte fayda vardır; Hz. Ömer diğer lehçelere ruhsat vermiştir. Ama Kureyş lehçesi ile okumayı hoş görmüştür.

Mekkenin ticareti sadece ekonomik alanda kalır, özellikle dil alanında diğer milletlerden alış veriş yapmazdı. Hâlbuki Temim halkının Farslılarla ilişkisi çoktu. Onlar kısıra bile gider gelirlerdi. Hatta bazı Temimliler ateşe tapmaya bile başlamışlardı. Kız alıp vererek akrabalık bağları bile kurdular. Bu sebepten bu eleştiri ilk önce Temim'e yöneltilmesi lazımken hiç zikri geçmemiştir. İslam geldikten sonra Dımaşk gibi fetihler ile birlikte bu bölgeler Kureyş lehçesine girdi. Bunla beraber yabancı kelimelerin Kureyş lehçesine girmesiyle lehçe saflığını kaybetmeye başladı. Fakat özellikle cahiliye dönemi ve İslam'ın ilk dönemlerinde bu gibi durumlar söz konusu bile değildi.

⁴⁷⁸ Muhtar el-Gavs, *a.g.e.*, s. 71.

⁴⁷⁹ *A.e.*, s. 71.

⁴⁸⁰ *A.e.*, s. 324.

⁴⁸¹ İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, s. 44.

4. Kureyş Lehçesi ve Yedi Harf Meselesi

Kur'an'ın farklı vecihlerle okunuşunun hangi temellere dayandığının ortaya konması Kur'an tarihi ve kıraatler açısından son derece önemli bir konudur. Kelimenin muhatap veya gaib, tekil veya çoğul kipiyle kullanılması, ifadelerde takdim veya tehir, irab ihtilafları gibi okuyuş farklılıkları da aslında dil ile ilgilidir. Bu ihtilafların çoğu o dönemdeki hâkim lehçenin veya bütün lehçelerin ortak özelliklerini yansıtmış olmakla birlikte bir kısmı da lehçeler arası farklılıktan kaynaklanmıştır.

Bu konudaki görüşlerden ilki Kur'an'ın indiği dönemde çok farklı kabilelerden oluşan Araplar'ın Kur'an'ı yalnızca bir kabilenin lehçesine göre okumak zorunda bırakılmış olmaları, pek çok Arab'a sıkıntı vereceği şeklindedir. Bu görüşe göre birçok dini konuda olduğu gibi fasih olan farklı lehçelere göre okuma müsaadesinin verilmesiyle de Kur'an'ı okuma konusunda kolaylık ve rahatlık sağlanmış olmaktadır. Ortaya konulan bu klasik görüşün çok yanlış olduğunu, bu gibi ifadelerin yalan üzerine bina edildiğini savunanlar da olmuştur. Şöyleki peygamber vahyi bir lehçe ile okumuş ve yazdırmıştır. Farklı lehçelerle okunuşa izin verdiği yalan olup kraatlari savunmak için uydurulmuş olduğunu ifade etmişlerdir.

Birçok ilim adamı, buradaki yedi harfi Arap dilinden yedi lehçe ile tefsir etmişlerdir. Ancak bu lehçelerin yani kabile dillerinin hangileri olduğu hususunda da kesin bir fikir birliğine varılmış denilemez. Ençok te'yid gören yorum bunun Kureyş, Huzeyl, Sakif, Hevâzin, Kinâne, Temim, Yemen lehçeleridir.

Bu demek oluyor ki Kur'an-ı Kerim'den bazı kelimeler yukarıda saymış olduğumuz kabile dillerine göre varit olmuştur. Bununla birlikte birçok kelimenin bu yedi lugatten başka kelimelerden gelmiş olduğunu da unutmamak gerekir. Mesela Cenab-ı Hak ⁴⁸² وَأَنْتُمْ سَامِدُونَ siz gafil ve oyuna dalmış adamlarsınız. Ayetindeki سَامِدُونَ kelimesi Himyer dilindedir. إِيَّيْ أَرَانِي ⁴⁸³ ayetindeki خَمْرًا kelimesi Umman dilinde üzüm'e denir. Yine cenab-ı Hakkın ⁴⁸⁴ وَبَاؤُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ Kavli kerimindeki بَاؤُوا kelimesi de Cürhüm lehçesidir. Fakat bunlar tabiatıyla az miktardadır.

Kur'an tarihinin en önemli ve en karmaşık konularının başında kıraatler meselesinin geldiği söylenmektedir. Klasik dönemde kıraatler konusunda yapılan çalışmalar daha çok, bunların belli imamlara göre tasnif edilmesi ve bu imamların, kaynağı Hz. Peygamber'e kadar uzanan Kur'an'ı okuyuş esaslarının ele alınması gibi konularda yoğunlaşmıştır. Bu çalışmalarda

⁴⁸² En-Necm, 61.

⁴⁸³ Yusuf, 36. (Ben rüyamda kendimi şarap (üzüm) sıkıyor gördüm.)

⁴⁸⁴ el-Bakara, 61. (Allah'dan bir gazaba uğradılar.)

ayrıca Kur'an'ın farklı şekillerde okunmasının ardında yatan meşhur "yedi harf" konusu da gündeme gelmiştir. Hz. Peygamber' in hadisinde geçen "yedi harf'e getirilen yorumlardan birisi de Kur'an'ın değişik Arap lehçelerine göre inmiş olmasıdır. İşte bu noktada kıraat farklılıklarıyla Arap lehçeleri arasında yakın bir alanın kurulduğu görülmektedir. Klasik kaynaklarda bu alakaya dikkat çekilmekle birlikte, konu gereği kadar işlenmemiştir. Öte yandan dil âlimlerinin özellikle "Fıkhü'l-luga" konusundaki eserlerinde Arap lehçeleri hakkında geniş sayılabilecek ölçüde bilgi verilmiş, bu yapılırken de zaman zaman atıfta bulunulmuştur. Aslında tabiin müfessirlerinden Mücahid "Allah'a ve ahiret gününe inanan kimsenin, Arap lehçelerini bilmeden Allah'ın kitabı hakkında söz söylemesi helal olmaz" derken⁴⁸⁵ genel anlamda tefsir-lehçe ilişkisine dikkat çektiği gibi kıraat-lehçe ilişkisine de işaret etmiş olmaktadır.

Kureyş lehçesi konusunda "Kur'an yedi harf üzere indirildi, ondan kolayınıza geleni okuyun"⁴⁸⁶ hadisi oldukça tartışılmıştır. Dilciler hadisteki harf kelimesinin, dil veya lehçe anlamında kullanıldığını düşünmüşlerdir. Arap lehçelerinin çok olması nedeniyle bunlardan en fasih olan yedisini seçmiş ve sahih dil konularını toplamak için bu lehçelerin konuşulduğu yerlere yolculuklar yapmışlardır.

Rafii bu konuda şöyle der: "Kur'an dili, Kureyş lehçesidir. Şayet Kur'an Kureyş lehçesiyle inmemiş olsaydı, ne kadar belîğ olursa olsun Arapları etkilemezdi."⁴⁸⁷

Bu en fasih yedi lehçe konusunda da ihtilaflar olmuştur. Bazı görüşlere göre hadiste kastedilen tahsis değil, terhistir. Yani farklı lehçelere sahip olan insanların kolaylarına gelen şekli tercih etmelerine izin verilmiştir.

Mekke'de iskân edip ticaretle uğraşan Kureyşliler de yerleşik hayata sahip olmayan göçebe bir kabile idi. Ayrıca "Kur'an yedi harf üzere indirildi" şeklindeki meşhur hadis de Kureyş lehçesinin tek başına Kur'an dili olmadığına işarettir. İbn Kuteybe bu yedi harfin yedi lugatı (lehçeyi) ifade edip farklı okuyuşlara cevaz verdiğini belirtir. Mesela Huzeyl kabilesi "حتي حين" ifadesini "عتي عين" diye okumuştur. Burada bir kelimenin yedi ayrı okunuşu söz konusudur. Taberi ise manası aynı olmakla birlikte kelimedede var olan ihtilaftan bahseder (قرب ve نحو) gibi.⁴⁸⁸ Bu kelimelerin her ikisi de "yakınında, civarında" gibi anlamlara gelip, zarf

⁴⁸⁵Bedruddin Zerkeşi, a.g.e., s. 292.

⁴⁸⁶Ebü Abdillah Muhammed b.İsmail Buhârî, *es-Sahih- Kitâbu Fedâilü'l-Kur'an*, Dâr ibn Kesir, Beyrut, 1993, s. 66.

⁴⁸⁷Mustafa Sadık er-Rafii, a.g.e., 1/87, 97- 2/62.

⁴⁸⁸Yakınında, civarında" anlamlarına gelir.

olarak kullanılırlar. Ebu Ubeyd ve Ebu'l-Abbas'a göre bu hadis, bir harfin yedi türü olduğu anlamına gelmez. Kur'an'da farklı lehçelere yer verildiği, bazı kelimelerin Kureyş'ten bazılarının Yemenlilerin diğer lehçelerinden, bazısının Hevazin veya Hüzeyl kabilesinden geldiğini ifade eder.⁴⁸⁹

Dr. Abdu's-Sabur Şahin de aynı noktaya temas ederek Hz. Osman'ın Mushafı toplamasıyla diğer altı harfin bir kenara bırakılıp Kur'an'ın ceminin tek harf üzere yapıldığını belirtir. Zaten Hz. Osman'ın amacı okuyucuları tek okuyuşta birleştirmektir. İnsanlar Kur'an'a alışıp bu kıraata dilleri dönmeye başlayınca yedi harf ile ilgili ruhsat kalkmıştır.⁴⁹⁰ وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ⁴⁹¹ ayeti de buna delil olabilecek niteliktedir. Ayrıca Hz. Osman mushafın cemini yapacak olan komisyona, Zeyd b. Sabit ile diğerleri arasında bir ihtilaf olması durumunda Kureyş lehçesine uymalarını emretmiştir.

Nitekim yapılan ihtilafların konuşma lehçesinde değil yazıda, imla ile ilgili olduğu görülür.⁴⁹² Ferrâ da cahiliyye döneminde Arapların her sene hac için Mekke'ye gelerek burada panayırlar kurduklarını ve bu süreç içerisinde Kureyşlilerin diğer kabile lehçelerini duyup hoşlarına giden dil özelliklerini alıp kullandıklarını ve kendilerini her türlü çirkin lafızdan arındırdıklarını ifade etmektedir.⁴⁹³

Selef ulemasından nakledilen haberlerde Kur'an'ın Araplar'ın iki büyük kolu olan Adnaniler ve Kahtaniler'e mensup birçok kabilenin lehçesini içerdiği belirtilmektedir. Mesela, İbn Abbas'tan gelen bir rivayette Kur'an Kureyş'in yanı sıra Kahtaniler'in bir kolu olan Huzaa lehçesine göre de inmiştir. Bir başka rivayette ise Adnaniler'e bağlanan Hevazin'in alt kollarından (Sa'd b. Bekir, Cüşem b. Bekir, Nasr b. Muaviye, Sakif gibi) bahsedilir.⁴⁹⁴ Hz. Ömer'e nisbet edilen bir haberde ise Kur'an'ın Adnaniler'in ana kollarından Mudar'a göre indiği belirtilir. Bazı âlimler Kur'an'ın yedi harf üzere indiğini belirten hadisi dikkate alarak soyları Mudar'a uzanan yedi kabilenin ismini verir ki bunlar Hüzeyl, Kinane, Kays, Dabbe, Temim er-Riyab, Esed b. Huzeyme ve Kureyş'tir.⁴⁹⁵ Kur'an'da yer alan lehçelerde öncelik sırasının Kureyş ve Hz. Peygamber'in çocukluk devresini geçirdiği Beni Sa'd b. Bekir'in aldığı, ardından

⁴⁸⁹ Kerim Zeki Husamuddin, *a.g.e.*, s. 20

⁴⁹⁰ *A.e.*, s. 26.

⁴⁹¹ İbrahim, 4. ("Biz her peygamberi iyice açıklasın diye kendi halkının dili ile gönderdik.")

⁴⁹² Kerim Zeki Husamuddin, *a.g.e.*, s. 18.

⁴⁹³ *A.e.*, s. 19.

⁴⁹⁴ Bedruddin Zerkeşi, *a.g.e.*, I/283; Celaleddin es-Suyuti, *el-Müzhir*, I/135.

⁴⁹⁵ *A.e.*, I/136

Mekke'ye yakın olan Kinane, Hüzeyl, Sakif, Huza'a, Esed, Dabbe'nin geldiği, daha sonra ise Temim, Kays sırasını takip ettiği söylenir.⁴⁹⁶ Birçok âlim hadiste geçen "yedi harf" ile Arap lehçelerinin kastedildiği kanaatindedir.⁴⁹⁷

Hiz. Peygamber Kureyş kabilesine mensup olduğuna göre Kur'an'ın okunuşu ile bu lehçe arasında çok yakın bir alaka bulunmalıdır. Nitekim Halife Osman Kur'an metnini istinsah edecek heyete bir kelimenin yazımında ihtilaf ettiklerinde onu Kureyş lehçesine göre yazmalarını, zira Kur'an'ın Kureyş lehçesine göre indiğini ifade etmiştir.⁴⁹⁸ Kur'anda hemzenin yazılışı Kureyş lehçesindeki yazılışla aynıdır. Peki, Kur'an sadece Kureyş lehçesine göre mi okunmaktadır, yoksa onda diğer kabile lehçelerinden unsurlar da bulunmakta mıdır? Kıraatler incelendiğinde onun sadece Kureyş lehçesine ait özellikleri içermediği, diğer birçok lehçenin unsurlarını da barındırdığı rahatlıkla görülecektir. Zaten Cenab-ı Hak, Kur'an'ı Kureyş lehçesine göre değil, "Arapça" olarak indirdiğini ifade etmiştir.⁴⁹⁹ Dolayısıyla Arap lehçelerin, en azından bir kısmının Kur'an'ın ifadelerine ve okunuş tarzlarına yansımış olması, meşhur "yedi harf" hadisinin de işaret ettiği üzere, tabii karşılanmalı, Halife Osman'ın "Kur'an Kureyş lehçesine göre inmiştir" sözü de "Kur'an bu lehçeye göre inmeye başlamıştır" veya "Onun çoğu bu lehçeye göre inmiştir" şeklinde anlaşılmalıdır.⁵⁰⁰

Kur'an ve kıraatlerde Arap lehçelerinin birçoğunun yer alması, Kur'an'ın bu lehçelerin her özelliğini taşıdığı anlamına gelmez. Nitekim onda Kays'ın keşkeşesi, Temim'in an'anesi gibi fasih kabul edilmeyen uygulamalar yer almamış, bunlara göre Kur'an okuma caiz görülmemiştir.⁵⁰¹

---

⁴⁹⁶ Bedruddin Zerkeşi, *a.g.e.*, I/219. Kur'an'ın indiği lehçeler hakkında bilgi için ayrıca bk. Muhammed Salim Muhaysin, *a.g.e.*, s. 67. Öte yandan Kur'anda yer alan garib kelimelerin kendilerine nisbet edildiği bazı kabileler şunlardır: Kureyş, Hüzeyl, Kinane, Has'am, Hazrec, Eş'ariler, Nümeyr, Kays-i Aylan, Cürhüm, Yemen, Ezd-i Şenue, Temim, Kinde, Himyer, Medyen, Lahm, Sa'd, Hadramut, Amalika, Gassan, Mezhic, Huzaa, Gatafan, Beni Hanife, Tağlib, Tay, Amir b. Sa'sa'a, Evs, Müzeyne, Sakif, Cüzam, Uzre, Hevazin. Bk. Celaleddin es-Suyuti, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, II/89-104.

⁴⁹⁷ İlk dönem âlimlerinden Ebü Ubeyd Kasım b. Sellam, İbn Side, Ezheri, Sa'leb, İbn Cerir et-Taberi ve İbnü'l-Esir gibi çok sayıdaki hadis, dil ve kıraat âlimi bu görüşü paylaşmışlardır. Bk. Bedruddin Zerkeşi, *a.g.e.*, I/217-218; Celaleddin es-Suyuti, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, I/135; İbn Manzur, *a.g.e.*, حرف md.

⁴⁹⁸ Buhari, "Fezâilü'l-Kur'an", s. 3.

⁴⁹⁹ Bk. Yûsuf, 2; ez-Zuhrûf, 3.

⁵⁰⁰ Bedruddin Zerkeşi, *a.g.e.*, I/284.

⁵⁰¹ *A.e.*, I/220.

İbn Haldun da Kureyş lehçesine üstünlük atfetmiş ve bunu Kureyş kabilesinin yaşadığı bölgenin her yönden yabancılardan uzak oluşuna bağlamıştır. Dikkat çekici bir yorum da Abdu'l-Al Salim Mekrem'den gelmektedir. Ona göre hâkim olsun ya da olmasın, temas halindeki lehçeler birbirinden etkilenir. Çünkü dillerin ve lehçelerin kanunu kabul etmektedir ki; hâkim dil mücadeleden sağ salim çıkmaz. Sesler, kanunlar ve söyleme biçiminde mutlaka etkilenme olur. Bu etkilenme en net şekilde hâkim dilin ihtiyaç duyduğu alanda kendisini gösterir. Sonuçta hâkim dil mağlup ettiği düşmanını ortadan kaldırmadan önce kendisinde olmayanı ondan çeker alır. Bunun manası şudur ki; Kureyş lehçesi diğer Arap kabilelerinden pek çok özellik barındırmaktadır. Mekrem "Kur'an Kureyş lehçesi ile indirilmiştir" denildiğinde, diğer Arap lehçelerini içinde barındıran, birbirini takip eden gelişim aşamalarını geçtikten sonra oluşan ideal Kureyş edebiyat dilinin kastedildiğini ifade eder. Ona göre Kureyş kabilesi kendi lehçesini dayatmış değildir. Ayrıca Kureyş lehçesi diğer kabilelerin dillerine ve kulaklarına garip gelmiyordu. Sonra Kur'an-ı Kerim bu lehçe ile indi ve tüm Arapları aciz bıraktı.⁵⁰²

Bütün bunların yanında Kur'an'ın Kureyş lehçesi ile indirildiği iddialarına karşı çıkan âlimler de vardır. Mesela Suyuti bu konuda bir delil olmadığını, Kur'an'da çeşitli kıraatlar olduğunu ve Kureyş lehçesinde olmayan kelimeler bulunduğunu ifade eder. Yine Kureyş lehçesi için farklı kabilelerden kelime alırken, yabancılarla komşuluğu olan kabilelerden kelime almadığı, sadece Kays, Temim ve Esed'den kelime aldığı iddia edilir.

Temmam Hassan Kur'an'ın indirildiği müşterek dilin Kureyş lehçesi olduğu görüşünü şu sebeplerle reddeder:

1. Bu iddiayı savunanlar tarihî tek bir delil gösteremezler, sadece dinî duyguları ön plandadır.

2. Kur'an'ın “ بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ ”⁵⁰³ ifadesinde “ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ ” demek; Kureyş dili demek değil, tüm Arapların dili anlamındadır.

3. Resulullah (s.a.v.) insanlara hitap ederken kendi kabilelerinin lehçesiyle konuşuyordu. Bu lehçeler de Kureyş lehçesindeki fesahata sahiplerdi.

4. Kureyş lehçesi gramerci ve dilcilerin kelime alımında başvurdukları kabileler arasında değildir. Bunun sebebi yabancılarla karışmış olmasıdır.

⁵⁰² Abdu'l-al Salim Mekrem, a.g.e., s. 54.

⁵⁰³ “Apaçık bir Arapça ile...” (Şuara, 95)

5. Kureyş kabilesine ait şiirsel eserler yoktur. Cahiliye şairleri diğer Arap kabilelerinden-
dendir.

6. Resulullah, Hevazin kabilesinin ileri gelenlerinden olan Sa'd b. Bekiroğullarının yan-
nında yetişmiştir. Sa'd oğullarının dili Kureyş'e göre daha fasihtir. Bu nedenle Kureyş, kendi
soyundan bazılarının dili daha düzgün öğrenmesi için Sa'd oğullarına göndermiştir. Ayrıca وَمَا
⁵⁰⁴أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ

7. Kur'an yedi harf üzere indirilmiştir. Okuyuş birden fazladır, tüm bu okuyuşlar da Ne-
bi'den sahih senetlerle rivayet edilmiştir. Bu okuyuşların çoğunda Kureyş lehçesinde bulun-
mayan dil olguları vardır.

8. Kureyş lehçesinde bazı dil özellikleri Kur'an'da ve şiirde kullanıldığı biçimden farklı-
lık gösterir. Mesela Kur'an'da hemzenin tahkiki söz konusu iken Kureyş teshilini tercih eder.
Yani fasih müşterek dil sadece Kureyş lehçesi değil tüm Arap lehçeleridir.

---

⁵⁰⁴ İbrahim, 4. ("Biz her peygamberi iyice açıklasın diye kendi halkının dili ile gönderdik.")

SONUÇ

Arap dili muhtelif bölgelerde, daha İslam öncesinden bugüne kadar mevcut farklı lehçelerin yanında kendisine mahsus bir gelişme seyri çizmiştir. Arapça'dan bahseden eski müellifler klasik lehçeyi el-Arabiyye, eski büyük lehçeleri luga (Mesela lugatu Kureyş), konuşma dilini avam dili (Lugatu'l-amme, lugatü'l-avam) diye adlandırmışlardır. Miladi VI. yüzyılın ortalarında gramer (Bilhassa morfoloji) ve lugat bakımından farklılık gösteren lehçeler ve bunların dışında da kabileler arası ortak bir edebi lehçenin olduğu söylenebilir. Şairler Kelime hazinesi olarak kendi kabilelerinin lehçesinden faydalanmakla beraber eserlerinde bu ortak lehçeyi (el-Arabiyye) kullanmışlardır.

Her kabile çok eskilerden beri kullana geldiği, kendisine mal olmuş bazı kelimelere sahipti. O kabileden olmayanlar, özellikle aralarında fazla ilişki bulunmayanlar, bu tür kelimelerin manasını bilemeyebiliyordu. Nitekim bu ortak edebi lehçe, onu yaşatan ve devam ettiren şairler ve onların şiirlerini ezberleyip yayan raviler tarafından kuzeyde Gassaniler'in ve Lahmiler'in saraylarına kadar bütün Arap Yarımadasına yayılmış bulunuyordu. Önceki İslam âlimleri, hususiyetlerine bakarak klasik Arapça'nın hangi büyük lehçe veya lehçelere dayandığını araştırmışlardır. Ancak daha sonraki âlimler Kureyş lehçesinin bu dilin esası olduğunu kabul etmişlerdir. Bununla beraber klasik Arapça'da farklı nisbetlerde bazı lehçe veya lehçe gruplarının hissesi vardır.

Arapların yaşam alanlarına baktığımızda sıklıkla çöl hayatı ve çöllerin arasında kalmış küçük vadilerden ibaret olduğunu müşahede ederiz. Böyle bir yaşam alanının en büyük dezavantajı tarihi kalıntıların bulunamamasıdır. Bunun da bir neticesi olarak Arapların eski çağlara ait geçmişleri hakkında ayrıntılı bir bilgiye sahip olamayışımızdır. Arapların tarihi seyri açısından bu gibi muammaların olması doğal olarak Arap diline de yansımaktadır. Bu sebeple lehçelerin tarihi, doğuşu hakkında da tatmin edici veriler elde etmek oldukça zor olmaktadır.

Arap Yarımadası hakkında tasavvur edebileceğimiz en eski şey, o bölgelerde birçok mahalli lehçelerin olup hepsinin de birbiriyle alış veriş içinde olmasıdır. Daha sonra bu lehçelerden Kureyş lehçesi bazı özelliklerinden dolayı öne çıkmış, zamanla Arap Yarımadasının belli bir bölgesinde diğer lehçelerden daha fazla konuşulmaya başlamış ve yaygın hale gelmiştir. Böylelikle diğer lehçeler arasında parlamış ve bu lehçeleri bastırıp galip gelmiştir.

Arap filolojisinde ilk lugat çalışmalarını Kur'ani tedkiklere bağlı olarak başlatan İbn Abbas'a borçluyuz. Onun tefsire dair çalışmaları yanında bilhassa Kur'an-ı Kerim'deki nadir kelimeler hakkındaki çalışması, gerek eski lehçeleri, gerekse bunların Kur'an-ı Kerim'e yani klasik Arapça'ya yakınlıklarını tayin edecek en mühim kaynaklardan biridir. Lisanî ve edebi malzemeyi derleyen, Arapça'nın kaidelerini tesbit eden ilk dil âlimleri, bu lehçeleri klasik dile yakınlıklarına, fasih oluş derecelerine göre sınıflandırmışlar ve çalışmalarında bu değerlendirmeyi daima göz önünde bulundurmuşlardır.

Arap dilindeki klasik lehçeler hakkında bir belirsizlik olmakla birlikte Arap tarihinde belli başlı mihenk taşı olma özelliği taşıyan lehçeler vardır. Bu lehçeler gerek Arap dili açısından gerekse nispet edilen kabilenin siyasi ve ekonomik gücü açısından bir dönem güçlenmiş, damga vurmuş lehçelerdir. Fakat bu lehçeler hiçbir zaman Kureyş lehçesi kadar güçlenememiş ve önemli hale gelememiştir. Bu lehçeler Kureyş, Kinane, Hemedan, Ruveys, Temim, Kays, Huzeyl, Rabi'a, Mudarr, Esed, Hicaz, Necid, Kudâ'a, Main, Sebe', Himyer olarak kabul edilebilir. Çok farklı bölgelerden, yaşam alanlarında olmalarına rağmen bu lehçelerin ortak bir özelliği vardır ki o da dışa kapalı, diğer dillerin etkisi altına girmekten uzak olmasıdır. Böylece bu lehçeler aslında Arapçayı saf şekliyle yansıtmakta, onu en doğru şekliyle de muhafaza etmektedirler. Bir lehçenin fasih sayılıp sayılmaması, birçok İslam âlimine göre, o lehçenin Kur'an'da yer alıp almamasıyla doğrudan alakalıdır.

Nitekim dil âlimleri şehirde oturanların dillerine, Arap Yarımadasının kuzeyinde ve güneyinde yaşayan bedevi kabilelerin lehçelerine, yabancılarla temasta bulunmaları ve dolayısıyla dillerinin saflığını kaybetmiş olması düşüncesiyle güvenmemişlerdir. Bu âlimlerce dilleri fasih kabul edilen lehçeler, İslam'ın doğuşunda Tay hariç çoğu Mudar asıllı olan Hicaz ve Necid'de, Fars körfezi sahillerine doğru Necid'in doğusundaki kabilelerle bunlara komşu olanların lehçeleridir. Bununla beraber Kureyş lehçesini de içine alan Hicaz lehçesi ile doğudaki Temim'e bağlı kabilelerin lehçeleri arasında da farkların olması klasik dilin bazen bir grubun, bazen diğerlerinin hususiyetlerini taşımasına yol açmıştır.

Devlet politikasının Arap diline ve özellikle lehçelere büyük ölçüde tesirleri olmuştur. Şöyle ki Emevi dönemindeki halifelerin âlimlere sahip çıkmaları, onlarla birlikte dersler yapmaları ya da huzurunda tartışmalar düzenlemeleri Arap dilini ileri taşımış, lehçelerin diğer dillerden etkilenmesini önlemiştir. Fakat Abbasi döneminde ise siyasi karışıklıklar, Arap diline ve edebiyatına önem verilmemesi sebebiyle hak ettiği desteği göremeyen Arap dili ve leh-

çeleri diğer dillerden etkilenmiş, onlardan kelime alış verişi yapmıştır. Bu da lehçelerin saflığını yitirmesine ve de makbul bir lehçe olma vasfını kaybetmesine neden olmuştur.

Klasik metinlere dayanılarak dilin kaideleri tesbit edilirken, lehçeleri fasih sayılan, şehir muhitinden, yabancı temas ve tesirinden uzak kalmış kabilelere mensup bedevilerin dilinden kelimeler derlenmesi, edebi dilin lughatında büyük lehçelere ait kelime hazinesinin bir araya getirilmesi neticesini doğurmuştur. Klasik lughatlerde görülen, bir kelimenin kısa seslilerinin değişik birkaç çeşit söylenişi, zıt manaya gelen kelimeler, aynı kelimenin muhtelif manalar taşınması, eşyanın ve canlıların değişik hal ve şekillerini karşılayan kelimelerin, müteradiflerin bolluğu bundan ileri gelmektedir. Bir taraftan yeni iskân bölgelerine gelen Arap unsurların ekseriyetinin dili olan eski lehçelerin, diğer taraftan bu bölgelerde yerini aldığı veya komşu olduğu dillerin, değişik temasların ve farklı şartların tesiriyle Arapça'nın birçok lehçe ve şiveleri doğmuştur.

İşte bu lehçelerden biri olan Kureyş lehçesi diğer lehçeler içinde varlığını güçlenerek devam ettirmiş gerek ekonomik gerekse kültürel açıdan diğer kabileleri nüfuzu altına almıştır. Tabii ki bu baskıcı bir tarzda olmamış, diğer kabilelerin rızası ile olmuştur. Kureyş lehçesinin diğer lehçelere nazaran avantajları olmuştur. Mesela Kâbe gibi kutsal bir yerde bulunması, ticaret yönünden uygun ve uğrak bir yer olması; Kureyş'in hem dini, hem ekonomik hem de dil yönünden lider olmasına sebep teşkil etmiştir. Fakat Kureyş lehçesi her ne kadar böyle bir üstünlüğe haiz olsa da bunu perçinleyen muhakkak ki İslam olmuştur. Hz. Peygamberin bu kabileye mensup olması bu lehçeye ayrı bir önem atfetmiştir. Ayrıca Kur'an dili meselesinde Kur'an-ı Kerim'in hangi lehçeyle indiği, yedi harften maksadın yedi lehçe olduğu gibi meseleler de bu konuya farklı bir boyut getirmektedir. Kureyş lehçesine her ne kadar sadece Hz. Peygamber'den dolayı önem atfedenler var ise de aslında bu lehçenin tarihi seyrine baktığımızda zaten diğer kabileler arasında ayrı bir yerinin olduğu görülmektedir.

Kureyş lehçesi Temim'in an'ane'sinden, Rabi'a'nın keşkeşe'sinden, Behra'nın teltele'sinden ve daha adı geçmeyen birçok lehçeden daha fasih kabul edilir. Kureyş lehçesinin daha fasih oluşunda dini, coğrafi, sosyal, ticari vb. birçok unsurun etkili olduğu kesindir. Mesela, Kureyşliler değişik amaçlarla sürekli olarak Mekke'ye gelen diğer kabile mensuplarının lehçelerini öğrenme ve bunlar içerisinde güzel bulduklarını seçip alma imkânı bulabilmişler, bu da Kureyş lehçesini seçkin bir yere getirmede önemli bir unsur olmuştur. Dil âlimleri, lehçeler içerisinde fasih olanların tercihe şayan olduklarını ifade etmekle birlikte, yaygın olup olma-

masına bakılmaksızın her birinin Arap dili açısından delil niteliği taşıdığını belirtirler. Mesela, olumsuzluk bildiren "ma" edatı Hicaz lehçesinde haberini nasb ederken, Temim lehçesinde böyle bir işlev görmez; her iki kullanım da geçerlidir, birini kabul edip diğerini reddetmek doğru olmaz. Belki lehçelerden biri diğerine göre daha yaygın, kabule daha şayan, kuvvetli görülebilir. Dolayısıyla bir kimse çok fasih sayılmayan bir lehçeye göre konuşsa Arap dilini yanlış kullanmış sayılmaz; sadece en iyi lehçeyi kullanmada hatalı davranmış kabul edilebilir. Her lehçenin kendinde bir parça gördüğü Kureyş lehçesi zamanla ortak bir dil olmuş, umuma ait yerlerde, panayırlarda kullanılan lehçe haline gelmiştir. Arapların ortak toplanma alanlarında bu lehçe ile konuşulur ve bu lehçe ile şiirler yazılır olmuştur. Her ne kadar şairler kendi lehçelerinde de şiirler yazsa da makbul görülen şiirleri hep Kureyş lehçesiyle yazdıkları şiirler olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

- Afgani, Muhammed Said, *Min Târihin-Nahv*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1978.
- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, el-Mektebetü'l-İslamiyye, Beyrut, 1978.
- Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil*, TDKY, Ankara, 1998.
- Attâr, Ahmed Abdu'l-Gafûr, *Mukaddimetu's-Sihâh*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1984.
- Avcı, Casim, “*Kureyş*”, DİA, TDV Yay., İstanbul, 2006.
- Ba'lebekki, Remzi, *el-Kitâbetü'l-Arabiyye ves-Sâmiyye*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1981.
- Benna, Ahmed b. Muhammed, *İthafü Fuzalâi'l-Beşer bi'l-Kırâati'l-Erbaate Aşer*, Thk. Şa'ban Muhammed İsmail, Beyrut, 1987.
- el-Buharî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *es-Sahih*, Kitâbu Fedâilî'l-Kur'an, Dâr ibn Kesir, Beyrut, 1993.
- el-Cahız, *el-Beyân ve't-Tebyin*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Kâhire, 1960.
- Cevad, Ali, *el-Mufasssal fî Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1978.
- el-Cevheri, İsmail b. Hammad, *es-Sihah*, Thk. Ahmed Abu'l-Gafûr Attâr, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Mısır, 1990, ” ع ر ب “ maddesi.
- Chomsky, Noam, *Syntactic Structures*, The Hague, Mouton, 1957.
- *Bilgi Sorunları ve Dil; Managua Dersleri*, Çev. Veysi Kılıç, BGST Yay., İstanbul, 2009.
- Clarity, Beverly E., “*A Dictionary of Iraqi Arabic*”, Georgetown University Press, Washington, D.C., 2003.
- Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliyye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1982.
- Çelebi, Muharrem, “*Arapça'da Ezdâd Meselesi*”, D.E.Ü İlahiyât Fak. Dergisi, sayı IV, İzmir 1996.
- Çetin, M. Nihat, “*Arap Dili*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yay., İstanbul, 1991.
- Çetiner, Bedrettin, “*Arap Âleminde Fasih Dil- Ammi Dil Mücadelesi*”, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 7-10, İstanbul, 1989-1992.

Dayf, Ahmed Şevki Abdü's-Selam, *Târihu'l-Edebi'l-Arabî el-Asru'l-Cahilî*, Dâru'l-Meârif, Kahire, 2010.

Demir, Ramazan, *Arap Dil bilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, (Basılmamış Doktora Tezi, MÜ SBE Arap Dili ve Belâgatı Bilim Dalı), İstanbul, 2008.

Enis, Feriha, *el-Lehecâtü ve Uslubü Dirâsetihâ*, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1989.

Ergin, Muharrem, *Üniversiteler İçin Türk Dili*, Bayrak Yayınevi, İstanbul, 2011.

-----, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul, 2012.

Erwin, M. Wallace, *A Short Reference Grammar of Iraqi Arabic*, Georgetown University Press, Washington, D.C., 2004.

Esad, Mahmut, *İslam Tarihi*, Marifet Yay., İstanbul, 1983.

el-Fâhûrî, Hanna, *el-Mûcezz fi'l-Edebi'l-Arabî ve Târihihi*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1985.

Furat, Ahmet Suphi, *Arap Edebiyatı Tarihi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, İstanbul Ün. Yay., İstanbul, 1996.

Goldziher, İgnace, *Klasik Arap Literatürü*, Çev. Azmi Yüksel- Rahmi Er, İmaj Yay., Ankara, 1993.

Güzel, Hasan Celal, "*Arap Dili*", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002.

el-Gavs, Muhtar, *Lugatü Kureys*, Dâru'l-Mi'rac, Riyad, 1997.

el-Hamavi, Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, Daru's-Sader, Beyrut, 1993.

Hasan, İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslâm*, Çev. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş, İstanbul, Kayıhan Yay., 1987.

el-Hıdr, Muhammed Huseyn, *Nakzu Kitâb fi'ş-Şi'ri'l-Câhilî*, Thk. Ali Rıza et-Tûnisî, Mektebetü Dâri'l-Feth, Dimaşk, 1977.

Hitti, Philip Khuri, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, M.Ü. İlahiyat Vakfi Yay., İstanbul, 1995.

Husamuddin, Kerim Zeki, *el-Arabiyye Tatavvur ve Tarih*, el-Mektebetü'l-Lugaviyye, Mısır, 2002.

İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetün-Neşr*, Çev. Ali Osman Yüksel, M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfi Yay., İstanbul, 2012.

İbn Cinnî, *el-Hasâis*, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire, 1913.

-----, *el-Muhteseb*, Thk. Ali en-Necdi Nasıf, Vezeratü'l-Evkaf, Kâhire, 2004.

İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed, *es-Sâhibî fi Fıkhî'l-Lugati'l-Arabiyye ve Mesâilihâ ve Suneni'l-Arab fi Kelâmihâ*, Thk. Ömer Faruk et-Tabba, Mektebetü'l-Ma'ârif, Beyrut, 1993.

İbnü'l-Hâcib, Ebû 'Amr Cemâlüddîn, *Muhtasaru Münteha's-Sû'l ve'l-Emel fi İlmeyni'l-Uşûl ve'l-Cedel*, Thk. Nezîr Hamâdû, Dâru İbn-i Hazm, Beyrut, 2006.

İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1998.

İbn Hişam, *Siretü'n-Nebevî*, Thk. Mustafa es-Sekka, Yayın Evi Belirtilmemiş, Mısır, 1936.

İbn Kesir, *el-Bidaye ven-Nihaye*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı yay., İstanbul, 2000.

İbn Kuteybe, *Garib'ul-Hadis*, Thk. Abdullah el-Cebûrî, Matbaatu'l-Ânî, Bağdat, 1977.

İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensari, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, Dâru's-Sadr, 1997.

İbn'un-Nedim, *el-Fihrist*, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1997.

İbn Yaiş, Ebu'l-Beka Muvaffakuddin, *Şerhu'l-Mufassal*, Thk. Ahmed es-Seyyid, el-Mektebetü't-Tevfikiyye, Kahire, Tarihsiz.

Joseph, Vendryes, *Le langage*, Çev. Abdulhamid ed-Devâhî, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Kâhire, 1950.

Karaalioğlu, Seyid Kemal, *Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü*, İnkılâp ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1983.

al-Khalesi, Yasin M., *Modern Iraqi Arabic*, Georgetown University Press, Washington, D.C., 2001.

Kızıklı, Zafer, *Arap Dilinde Belegat Bilimi*, Kızıklı Yayınları, Ankara, 2008.

-----, "Mısır Gramer Ekolüne Genel Bir Bakış", EKEV Akademi Dergisi, Yıl: 2012, Sayı: 35.

Koçak, İnci, *Arapça'nın Gelişme Yolları*, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yay., Ankara, 1984.

Korkmaz, Zeynep, *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDKY, Ankara, 1992.

Küçükcalay, Hüseyin, "Kur'an, Hadis ve İslamiyetin Arap Dili Üzerindeki Tesirleri" İslam Medeniyeti Dergisi, İstanbul, 1967, c. 1, sayı 5.

-----, *Kur'ân Dili Arapça*, Manevi Değerler Koruma ve İlim Yayma Cemiyeti Neşriyatı, Konya, 1969.

Mekrem, Abdu'l-al Salim, *ez-Zavâhiru'l-Lugaviyye*, 1. baskı, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1988.

el-Muberrred, Ebu'l-'Abbas Muhammed b. Yezid, *el-Kamil fi'l-Lugat-i ve'l-Edeb-i ve'n-Nahv-i ve't-Tasrif*, Thk. Muhammed Ahmed ed-Dâlî, Yayın Evi Belirtilmemiş, Beyrut, 1986.

Muhaysin, Muhammed Salim, *el-Muktebes Mine'l-Lehecâti'l-Arabiyye ve'l-Kur'âniyye*, Mektebetü'l-Kahire, Mısır, 1978.

Müslim, Ebu'l-Huseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi, Sahihi Müslim, Dâru't-Tıbâati'l-Amire, İstanbul, 1931.

Komisyon, "Arap Dili", Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1988.

Nöldeke, Theodor, *el-Lugâtu's-Sâmiyye*, Çev. Ramazan Abdu't-Tevvâb, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Kahire, 1963.

Perrot, Jean, *Dil Bilim*, Çev. Işık Ergüden, Dost Kitabevi Yay., Ankara, 2006.

Porzing, Walter, *Dil Denen Mucize*, Çev. Vural Ülkü, TDKY, Ankara, 1995.

Râcihi, Abduh, *Fıkhü'l-Luğa*, Dâru'n-Nahda, Beyrut, Tarihsiz.

er-Rafîi, Mustafa Sadık, *Târihu Adabi'l-Arabiyye*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, Beyrut, 1974.

es-Sabbân, Ebu İrfan Muhammed b. Ali, *Hâşiyetü's-Sabban alâ Şerhi'l-Eşmûnî*, Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyyeti, Beyrut, 1997.

es-Salih, Subhi, *Dirâsât fi Fıkhî'l-Luga*, Daru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut, 1989.

Sami, Şemseddin, *Kâmus-i Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul, 2004.

es-Sâmerrâi, İbrahim, *Dirâsât fi'l-Luga*, Mektebetü Meârif, Bağdat, 1961.

Sapir, Edward, *Language*, Yayın Evi Belirtilmemiş, New York, 1921.

Se'âlibî, Ebu Mansur İsmail, *Fıkhü'l-Luğa ve Sirru'l-Arabiyye*, Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, Beyrut, 1993.

Sem'anî, Ebu Sa'd Abdu'l-Kerim, *el-Ensâb*, Thk. Abdurrahman b. Yahya el-Yemenî, Dâru'l-Cinân, Beyrut, 1988.

Sibeveyhi, *el-Kitab*, Thk. Abdusselam Muhammed Hârûni, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1979.

es-Suyuti, Celaledin, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Thk. Mustafa el-Buğa, Dâr İbn Kesîr, Dımaşk, 1996.

-----, *el-Müzhir*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.

Şerefuddin, Ahmet Huseyn, *Lehecâtu'l-Yemen*, Mektebetü Mısriyye, Mısır, 1998.

et-Taberi, İbn Cerir, *Târihu't-Taberi*, Thk. Muhammed Ebu Fazl İbrahim, Dâru'l-Meârif, Tarihsiz, Kahire.

Tanrıverdi, Eyüp, "İslam Öncesi Arap Lehçeleri", Selçuk ün. Sosyal Bil. Ens., 1999. Konya.

Tekin, Talat, *Türkoloji Eleştirileri*, Simurg yay., Ankara, 1997.

Temiz, Bilâl “*İlk Filoloji Hareketleri Döneminde Kur’an-ı Kerim’in Arapçaya Kazandırdıkları*”, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi, c. III, sayı 2, Temmuz-Aralık, Adana, 2003.

Tülücü, Süleyman, “*Nâbiga ez-Zübyânî*”, DİA, TDV Yay., İstanbul, 2006.

Watson, Janet, *The Phonology and Morphology of Arabic*, Oxford University Press, New York, 2002.

Vafi, ‘Ali Abdu’l-Vahid, *Fıkhü’l-Luga*, Dâru’n-Nahzati Mısır, Kâhire, 2004.

Vecdî, Muhammed Ferîd, *Dâ’iratu Me’ârif*, Dâru’l-Fikr, (3. bsk.) Beyrut, Tarihsiz.

Versteegh, Kees, *The Arabic Language*, Edinburg University Press, Cambridge, 2001.

ez-Zebîdî, Muhammed Murtadâ, *Tâcu’l-Arûs*, Thk. Mustafâ Hicâzî, Kuveyt, Tarihsiz.

Zerkeşi, Bedruddin, *el-Burhan fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrahim, Dâru Kutubi’l-İlmiyye, Kâhire, 1957.

Zeydan, Corci, *Târihu Adabi’l-Lugati’l-Arabiyye*, Thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed el-Bekâî, Dâru’l-Fikr, Beyrut 2005.